

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТРЕЙТЯК ДМИТРО ВЯЧЕСЛАВОВИЧ

УДК 94(=14)"192/193"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ
В УКРАЇНІ В 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність – 032 Історія та археологія

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Д.В.Трейтjak

Науковий керівник – Журба Михайло Анатолійович, доктор історичних
наук, професор.

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Трейтяк Д.В. Повсякденне життя грецької етнічної меншини в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2024.

У дисертаційній роботі на основі широкого кола джерел та літератури із урахуванням відповідної теоретико-методологічної бази, проведено комплексне історичне дослідження повсякденного життя грецької етнічної меншини в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття.

Наукова новизна результатів дослідження визначається наступними критеріями:

- проведено повноцінний аналіз стану дослідження повсякденного життя грецького населення в Україні;
- розкрито головні напрями реалізації основних потреб у житлі, одязі та їжі у середовищі греків України, визначено труднощі, викликані радянською дійсністю;
- досліджено вплив національної політики радянської влади на зміни у соціальному та побутовому аспектах повсякденності грецької етнічної меншини;
- простежено особливості формування суспільних настроїв різних прошарків грецької етнічної меншини за умов наростання тоталітарних тенденцій у суспільстві;
- отримало подальший розвиток розкриття особливостей деформації та руйнування традиційного світогляду грецьких громад під впливом тоталітарної політики радянської влади;
- уточнено зміст понять і термінів, пов'язаних з повсякденним життям грецьких громад на території України.

У першому розділі дисертації проаналізовано стан наукової розробки теми в історіографії, джерельну базу дослідження і теоретико-методологічну основу дослідження. Історіографію досліджуваної теми можна поділити за декількома методами, найпоширенішим з яких є поділ на радянську та сучасну українську історіографію, а також поділ на часові проміжки, які характеризують ступінь розробки проблематики. Джерельна база роботи є багатогранною і складається з неопублікованих архівних документів, що зберігаються в центральних архівних установах України, опублікованих збірників документів та матеріалів, статистичних даних, архівної періодики, спогадів, мемуарів.

Не дивлячись на наявність великої кількості наукових досліджень, присвячених різним етнічним меншинам та грецькій меншині безпосередньо, варто зазначити про відсутність єдиної комплексної праці, яка всебічно розкривала би особливості повсякденного життя грецького населення в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття.

У другому розділі дисертаційної роботи проаналізовано чинники формування та організації повсякденного життя грецького населення в Україні. Зокрема, вплив на грецьку громаду політики коренізації, що активно проводилася радянським урядом з середини 20-х років ХХ століття, і мала позитивне значення для розвитку грецької культури. В той же час, політика коренізації, насамперед, передбачала інтеграцію радянських ідеалів в середовище грецької етнічної спільноти і проводилася виключно в цьому руслі. Проте, цей період також став часом сприятливих умов для відродження грецької мови та культури, особливо у Приазов'ї, де мешкала більшість греків України.

Колективізація, що проводилася радянською владою починаючи з кінця 20-х років ХХ століття, стала справжньою катастрофою господарського ладу грецьких селян. Радянська влада досить швидко усвідомила те, що селяни будуть пручатися добровільній втраті роками заробленої власності, і колективізація стала проводитися насильницькими та примусовими методами.

Тих селян, які пробували чинити опір, оголошували ворогами народу і стосовно них застосовувалися жорстокі репресивні заходи.

Справжньою трагедією для всього селянського населення України, і для грецьких селян зокрема, став голод 1932-1933 років, штучно організований радянською владою. Грецьке селянство остаточно втратило можливість опиратися і було змушено повністю підкоритися радянській схемі господарювання для того, щоб вижити.

У другій половині 1930-х років низка репресивних заходів стосовно греків призвела до остаточної ліквідації всіх тих невеликих культурних здобутків часів періоду коренізації. Велику кількість грецьких діячів культури було страчено або ув'язнено, греки України перетворилися на частину радянської господарської машини і втратили більшу частину своїх культурних особливостей.

У третьому розділі дисертаційного дослідження подано характеристику матеріальних чинників повсякденності грецької етнічної меншини. Побут грецьких родин зазнав значних змін протягом 1920-х років, у минуле поступово, а інколи стрімко, відходило багато давніх традицій. Під впливом політики нової влади, в результаті економічних і соціальних зрушень, у вирі яких опинилися греки, у минуле відійшла значна частина традиційних елементів матеріальних сфер побуту. У греків змінилися особливості будівництва та облаштування житла, ведення домашнього господарства, особливості одягу. Чимало традиційних елементів повсякденності греків зникли з ужитку, поступаючись уніфікованим радянським речам, що зрештою призвело до поступового зникнення неповторного етнічного колориту грецької меншини. Натомість греки ставали все більше схожими на типового радянського селянина, як того прагнула радянська влада. Населення переживало важкі роки, поряд з деяким покращенням у господарчій та медичній сферах, важким тягарем на плечі простих селян лягли примусова колективізація, жахи голоду та репресій. Цей період став часом докорінних

перетворень в житті греків, під впливом нових соціально-економічних чинників.

У четвертому розділі дисертації досліджено особливості духовної складової повсякденного життя грецького населення в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. Грецька культура під час політики коренізації отримала сприятливі умови для свого розвитку та певного відродження. Проте, наступ радянської влади на релігійні традиції та звичаї грецьких громад став причиною докорінної зміни свідомості у людей, конфлікту поколінь та світоглядної кризи протягом 20-х років ХХ століття. Низка реформ у освітній сфері мала перспективи для того, щоб сприяти відродженню та розвитку грецької мови, яка на той час перебувала у певному занепаді. Проте, ряд помилкових рішень керівництва на шляху впровадження освітньої політики мовами меншин, не дав можливості досягнути ефективного результату. У другій половині 1930-х років хвиля репресій проти грецького населення звела нанівець усі попередні досягнення політики коренізації та розвитку грецької культури.

У висновках дисертаційної роботи підведено підсумки наукового дослідження та конкретизовано його результати.

Ключові слова: грецька етнічна меншина, коренізація, греки Приазов'я, колективізація, повсякденне життя, радянська влада, репресії, антирелігійна пропаганда.

ABSTRACT

Treytyak D.V. Everyday life of the Greek ethnic minority in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 032 History and archaeology. - Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov, Kyiv, 2024.

In the dissertation, based on a wide range of sources and literature, taking into account the relevant theoretical and methodological base, a comprehensive a historical study of the everyday life of the Greek ethnic minority in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century.

The scientific novelty of research results is determined by the following criteria:

- a comprehensive analysis of the state of research into the everyday life of the Greek population in Ukraine was carried out;

- the main areas of realization of the basic needs for housing, clothing and food among the Greeks of Ukraine were revealed, the difficulties caused by the Soviet reality were determined;

- the influence of the national policy of the Soviet government on changes in the social and everyday aspects of everyday life of the Greek ethnic minority was investigated;

- the peculiarities of the formation of social attitudes of various strata of the Greek ethnic minority under the conditions of the growth of totalitarian tendencies in society are traced;

- received further development revealing the features of the deformation and destruction of the traditional worldview of Greek communities under the influence of the totalitarian policy of the Soviet government;

- the content of concepts and terms related to the everyday life of Greek communities on the territory of Ukraine has been clarified.

The first chapter of the dissertation analyzes the state of scientific development of the topic in historiography, the source base of the research, as well as the theoretical and methodological basis of the research. The historiography of the researched topic can be divided according to several methods, the most common of which is the division into Soviet and modern Ukrainian historiography, as well as the division into time intervals that characterize the degree of development of the issue. The source base of the work is multifaceted and consists of unpublished archival documents stored in the central archival institutions of Ukraine, published collections of documents and materials, statistical data, archival periodicals, memories, memoirs.

Despite the presence of a large number of scientific studies devoted to various ethnic minorities and the Greek minority directly, it is worth noting the absence of a single comprehensive work that would comprehensively reveal the features of the everyday life of the Greek population in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century.

In the second chapter of the dissertation, the factors of formation and organization of everyday life of the Greek population in Ukraine are analyzed. In particular, the impact on the Greek community of the indigenization policy, which was actively pursued by the Soviet government from the mid-20s of the 20th century, and had a positive impact on the development of Greek culture. At the same time, the policy of indigenization primarily envisaged the integration of Soviet ideals into the environment of the Greek ethnic community, and was carried out exclusively in this direction. However, this period also became a time of favorable conditions for the revival of the Greek language and culture, especially in the Azov region, where the majority of Ukrainian Greeks lived.

The collectivization carried out by the Soviet authorities since the end of the 20s of the 20th century became a real disaster for the economic system of the Greek peasants. The Soviet authorities quickly realized that the peasants would resist the voluntary loss of property earned over the years, and collectivization began to be carried out by violent and coercive methods. Those peasants who tried to resist were declared enemies of the people and brutal repressive measures were applied to them.

The famine of 1932-1933, artificially organized by the Soviet authorities, became a real tragedy for the entire peasant population of Ukraine, and for the Greek peasants in particular. The Greek peasantry finally lost the ability to resist and was forced to completely submit to the Soviet economic scheme in order to survive.

In the second half of the 1930s, a series of repressive measures against the Greeks led to the final liquidation of all those small cultural achievements of the period of indigenization. A large number of Greek cultural figures were executed or imprisoned, the Greeks of Ukraine became part of the Soviet economic machine and lost most of their cultural characteristics.

The third chapter of the dissertation provides a description of the material factors of everyday life of the Greek ethnic minority. The life of Greek families underwent significant changes during the 1920s, and many ancient traditions were gradually and sometimes rapidly receding into the past. Under the influence of the policy of the new government, as a result of the economic and social changes in the vortex of which the Greeks found themselves, a significant part of the traditional elements of the material spheres of everyday life went into the past. Among the Greeks, the features of building and furnishing housing, housekeeping, and clothing have changed. Many traditional elements of Greek everyday life disappeared from use, yielding to unified Soviet things, which ultimately led to the gradual disappearance of the unique ethnic flavor of the Greek minority, instead, Greeks became more and more similar to the typical Soviet peasant, as the Soviet authorities wanted. The population experienced difficult years, along with some improvement in the economic and medical spheres, forced collectivization, the horrors of hunger and repression fell on the shoulders of ordinary peasants. This period became a time of fundamental transformations in the way of life of the Greeks, under the influence of new socio-economic factors.

The fourth chapter of the dissertation examines the peculiarities of the spiritual component of everyday life of the Greek population in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century. During the indigenization policy, Greek culture received favorable conditions for its development and a certain revival. However, the attack of the

Soviet authorities on the religious traditions and customs of the Greek communities caused a radical change in people's consciousness, a generational conflict and a worldview crisis during the 20s of the 20th century. A series of educational reforms had the potential to promote the revival and development of the Greek language, which at that time was in some decline. However, a number of erroneous decisions of the management on the way to the implementation of the educational policy in minority languages did not give an opportunity to achieve an effective result. In the second half of the 1930s, a wave of repression against the Greek population nullified all previous achievements of the policy of indigenization and development of Greek culture.

The conclusions of the dissertation summarize the results of the scientific research and specify its results.

Key words: Greek ethnic minority, indigenization, Greeks of the Azov region, collectivization, everyday life, Soviet power, repression, anti-religious propaganda.

СПИСОК

ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Трейтяк Д.В. Грецька етнічна меншина на території України в 20-30-ті роки ХХ століття: історіографія проблеми. / Д.В. Трейтяк // Гілея. Науковий вісник. – 2018. – випуск 138. – с. 54-58.
2. Трейтяк Д.В. The impact of korenization policies on greek ethnic minority in the twenties-thirties of the 20th century. / Д.В. Трейтяк // Вісник аграрної історії. – 2018. – випуск 25-26. – с. 81-87.
3. Трейтяк Д.В. Культура грецької меншини в УРСР у 1920-ті - 1930-ті роки. / Трейтяк Д.В. // Вісник аграрної історії. – 2019. – випуск 27-28. – с. 90-96.
4. Трейтяк Д.В. The language issue among greeks of pryazovia in the twenties-thirties of the 20th century. / Д.В. Трейтяк // Вісник аграрної історії. – 2019. – випуск 29-30. – с. 95-100.

5. Трейтяк Д.В. Особливості житла грецького населення в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // Вісник аграрної історії. – 2020. – випуск 31. – с. 119-126.

6. Трейтяк Д.В. Руйнування традиційного світогляду греків України в умовах більшовицького тоталітарного режиму в 20-30-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – 2022. – №53. – с. 41-46.

7. Трейтяк Д.В. Сучасна концепція дослідження повсякденного життя грецької етнічної меншини в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – 2022. № 55. – с. 4-10.

8. Журба М.А., Трейтяк Д.В. Джерельна база дослідження повсякденного життя грецької етнічної меншини в Україні в міжвоєнну добу. / М.А. Журба, Д.В. Трейтяк // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – 2023. № 60. – Т.2 – с. 19-25.

Статті у наукових фахових виданнях іноземних держав

9. Трейтяк Д.В. Демографічно-соціальна карта грецької етнічної громади в Україні (20-ті роки ХХ століття). / Д.В. Трейтяк // Slovak international scientific journal. – 2019. – N 30. – с. 45-47.

10. Трейтяк Д.В. Колективізація як катастрофа господарського ладу селянського населення греків Приазов'я. / Д.В. Трейтяк // Evropský filozofický a historický diskurz. – 2021. – 2. vydání. – с. 24-30.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

11. Трейтяк Д.В. Грецька етнічна меншина на території України в 20-30-ті роки ХХ століття: історіографія проблеми. / Д.В. Трейтяк // Теорія і практика

сучасної науки: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 23-24 листопада 2018 року). – Херсон: вид-во Молодий вчений, 2018. – ч. 1. – с. 173-174.

12. Трейтяк Д.В. Етапи виникнення грецьких громад на території України. / Д.В. Трейтяк // Інноваційні наукові дослідження: світові тенденції та регіональний аспект: матеріали науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, Україна, 29-30 листопада 2019 року). – Херсон: вид-во Молодий вчений, 2019. – ч.2. – с. 57-60.

13. Трейтяк Д.В. Мовна проблема в середовищі греків Приазов'я в 20-30-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // Теорія і практика актуальних наукових досліджень: матеріали II науково-практичної конференції (м. Дніпро, Україна, 28-29 лютого 2020 року). – Херсон: вид-во Молодий вчений, 2020. – ч.1. – с. 129-132.

14. Трейтяк Д.В. Трансформація особливостей вбрання греків Приазов'я у 20-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // Інноваційні наукові дослідження: світові тенденції та регіональний аспект: матеріали II науково-практичної конференції (м. Харків, Україна, 27-28 листопада 2020 року). – Херсон: вид-во Молодий вчений, 2020. – ч.1. – с. 149-152.

15. Трейтяк Д.В. Політика коренізації у середовищі греків Приазов'я у 20-30-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // Розвиток наукових міжгалузевих досліджень: матеріали науково-практичної конференції (м. Вінниця, Україна, 26-27 листопада 2021 року). – Вінниця: вид-во Молодий вчений, 2021. – ч.1. – с.125-128.

16. Трейтяк Д.В. Зміни у сфері охорони здоров'я у греків Приазов'я в 20-30-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // The current state of development of world science: characteristics and features. II international scientific and theoretical conference (Lisbon, Portuguese republic, 10 december, 2021). – Lisbon, 2021. – vol.2. – p.99-100.

17. Трейтяк Д.В. Особливості харчування греків Приазов'я в 20-30-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // Technologies and strategies for the implementation

of scientific achievements. I international scientific and theoretical conference (Stockholm, Kingdom of Sweden, 27 may, 2022). – Stockholm, 2022. – vol.3. – p.97-98.

18. Трейтяк Д.В. Особливості одягу греків України в 20-30-ті роки ХХ століття. / Д.В. Трейтяк // Formation of innovative potential of world science. III International Scientific and Theoretical Conference (Тель-Авів, Держаіва Ізраїль, 19 серпня 2022 року). – Tel Aviv. 2022. – p.231-232.

19. Трейтяк Д.В. Методологія дослідження повсякденного життя греків в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. Modernization of today's science: experience and trends. II International Scientific and Theoretical Conference (Сінгапур, Республіка Сінгапур, 9 вересня 2022 року). – Singapore, 2022. – p.131-133.

20. Трейтяк Д.В. Руйнування традиційного світогляду грецької меншини в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. The process and dynamics of the scientific path III International Scientific and Theoretical Conference (Афіни, Греція, 23 вересня 2022 року). – Athens, 2022. – p.92-94.

21. Трейтяк Д.В. Особливості відпочинку та дозвілля греків Приазов'я в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations. III International Scientific and Theoretical Conference (Amsterdam, Netherlands, January 20, 2023). – Amsterdam, 2022. – p.285-287.

22. Трейтяк Д.В. Трансформація весільної обрядовості у греків Приазов'я в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation. III International Scientific and Theoretical Conference (Pisa, Italia, April 7, 2023). – Pisa, 2023. – p.175-177.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Еволюція та сучасний стан елліністичних досліджень	22
1.2. Огляд джерельної бази дослідження.....	35
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	42
РОЗДІЛ II. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ.....	51
2.1. Головні осередки проживання греків на території України та становище грецької меншини на початку 1920-х років.....	51
2.2. Політика коренізації та грецька спільнота України.....	61
2.3. Греки України у вирі колективізації та великого терору.....	76
РОЗДІЛ III. МАТЕРІАЛЬНІ ЧИННИКИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ.....	103
3.1. Побут, умови проживання, рівень медичного обслуговування..	103
3.2. Господарство грецьких родин та трудова діяльність.....	114
3.3. Одяг та особливості харчування	132
РОЗДІЛ 4. ДУХОВНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	143
4.1. Становище освіти та культурна діяльність	143
4.2. Громадське та релігійне життя за умов радянського атеїзму.....	171
4.3. Відпочинок та дозвілля.....	189
ВИСНОВКИ.....	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	203

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ВУНАС – Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія
ДПУ – Державне політичне управління
КНС – Комітети незаможних селян
НАН – Національна академія наук
НЕП – Нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО – Народний комісаріат освіти
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада народних комісарів
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦАТК – Центральна адміністративно-територіальна комісія
ЦВК – Центральний виконавчий комітет
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦКНМ – Центральний комітет національних меншин

ВСТУП

Актуальність теми дослідження: На сьогоднішній день важливим компонентом історичних досліджень стало дослідження етноменшин, що проживають на території України. Такі дослідження тісно пов'язані з іншими історичними, етнологічними та краєзнавчими дослідженнями і становлять важливу базу для пізнання історичного розвитку окремих громад на теренах нашої держави.

Серед багатьох різнопланових напрямків української історіографії важливе місце посідають елліністичні дослідження, присвячені грекам України. Після тривалого періоду, під час якого спостерігався певний брак уваги до дослідження етнічних меншин, сьогодні в українській науці він знову відродився і переживає часи піднесення. Результатом такої уваги до даної проблематики стала поява низки наукових праць, автори яких мали на меті дослідити різні аспекти історії грецької етнічної меншини. Серед різноманітного загалу, який охоплює дослідження окремих осередків проживання греків або окремих аспектів їх діяльності, існує потреба у додатковому вивченні деяких важливих питань, які не були охоплені повною мірою і стосуються грецької етнічної меншини. Зокрема повсякденне життя меншини після встановлення радянського режиму, за часів проведення політики коренізації, під час масштабних змін у господарстві та зайнятості населення та під час періоду репресій другої половини 1930-х років. Навіть на сьогодні повсякденне життя грецького селянства є недостатньо дослідженим та потребує додаткової уваги.

Після здобуття Україною незалежності, дослідження повсякденності етнічних меншин отримали новий розвиток і почали розглядатися під іншим, більш широким кутом, ніж це було раніше. Протягом 1990-х років відбувалося поступове накопичення фактажу в історіографії, а починаючи з 2000-х років відбулося формування нових концепцій дослідження повсякденності. Соціально-політичні зміни в українському суспільстві сприяли посиленню

інтересу до вивчення історії різних етносів, що проживають на території країни, дослідження греків України стали проводитися у багатьох напрямках.

На сьогодні в історичній науці відбуваються зміни. Завершується відхід від застарілої концепції, коли людина розглядалася у комплексі державних процесів і змін, як суб'єкт, що не впливав на загальні процеси. Продовжується поширення пошуків нових основ у дослідженнях гуманітарних наук. У них людський індивід вже стає важливою ланкою творення дійсності. Дослідження повсякденності меншин – це певний перехід від аналізу абстрактних процесів до висвітлення конкретної ситуації, такий перехід дозволяє розглянути соціальні та культурні процеси в середовищі меншини з нової точки зору. Об'єктивне дослідження історії грецької етнічної меншини в Україні є можливим лише за умови детального та критичного опрацювання всього різноманіття джерел, це надасть можливість неупереджено розглянути повсякденність, уникнувши стереотипів та застарілих схем відображення дійсності.

Отже, історія повсякденності розглядається як вивчення еволюції матеріальної культури та ментальності певної групи населення. Саме тому дослідження повсякденності греків України має певні особливості. Зміни у матеріальному та духовному аспектах життя можуть відбуватися дуже швидко, але вони можуть проходити і майже непомітно, це залежить від сукупності багатьох факторів. Розглядаючи період 20-х – 30-х років ХХ століття можна стверджувати, що дослідження історії повсякденності у цей проміжок часу є відносно непростим, оскільки етнічні меншини, які мешкали на території України, зокрема грецька меншина, перебували у вирі потрясінь та історичних подій, що докорінно змінювали більшість аспектів повсякденного буття. Дослідження повсякденності грецької етнічної меншини в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття вимагає від вченого ретельного аналізу усієї сукупності факторів, що впливали на повсякденність, оскільки в цей період нашої історії суспільство перебувало під серйозним тиском радянської влади, яка намагалася докорінно поміняти не тільки політичну, економічну і соціальну сфери життя

населення, але також і його ментальність та світогляд. Грецька етнічна меншина в той час перебувала у глибинному конфлікті з більшовицькою владою, марно намагаючись хоч якось протистояти деформації та руйнуванню звичного ритму життя та світоглядних орієнтирів. Саме сучасна історіографія характеризується найбільш змістовними науковими пошуками стосовно історії грецької меншини в цей непростий історичний проміжок.

Сучасна методологія історії повсякденності була сформована завдяки міждисциплінарним контактам сучасної української та зарубіжної історичної методики з соціологією, філософією, етнологією, культурологією та іншими подібними напрямками. Дослідження повсякденності збагатилися деякими методами з цих дисциплін, і завдяки цьому вони стали більш широкими та всеохоплюючими.

Таким чином, грецька етнічна меншина є важливим суб'єктом у економічній та культурній взаємодії з українцями та з іншими меншинами. На сьогодні існує потреба у додатковому детальному дослідженні повсякденного життя меншини у складний період 1920-х – 1930-х років, з використанням сучасних концепцій дослідження повсякденності.

У дисертації проаналізовано сукупність факторів та чинників, які відігравали роль у формуванні повсякденності грецької етнічної меншини, а також досліджено компоненти повсякденної діяльності греків України у 20-30-ті роки ХХ століття.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційна робота виконана у відповідності з дослідницькою темою, яка розробляється на кафедрі всесвітньої історії та археології під керівництвом доктора історичних наук, професора Журби Михайла Анатолійовича: «Європейський громадсько-політичний рух (II пол. ХІХ ст. – поч. ХХІ ст.): етнонаціональний та міжнародний аспекти». Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 1 лютого 2019 року, протокол № 5.

Мета дослідження полягає в об'єктивному і всебічному висвітленні особливостей повсякденного життя грецької етнічної меншини у контексті

соціальних, політичних та економічних перетворень 20-х – 30-х років ХХ століття.

Згідно до мети автор ставить перед собою такі **завдання**:

- висвітлити ступінь наукової розробки теми дослідження; розглянути джерельну базу заданої проблеми; визначити теоретико-методологічні засади роботи;
- простежити трансформації у соціальному та повсякденному житті меншини на тлі політичних та соціальних процесів другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ століття;
- висвітлити сферу трудової діяльності; дослідити зміни у матеріально-побутовій сфері життєдіяльності грецьких громад;
- з'ясувати особливості реалізації освітньо-наукових запитів меншини та вплив політики коренізації на освіту та культуру представників грецької етноменшини;
- визначити особливості змін у релігійному та громадському житті грецького населення під впливом політики радянського уряду;
- охарактеризувати еволюцію особливостей дозвілля та відпочинку греків України у контексті масового впровадження радянської ідеології у всіх сферах культури та побуту.

Об'єкт дослідження: грецька етнічна меншина України в 20-ті-30-ті роки ХХ століття.

Предмет дослідження: повсякденність представників грецької етноменшини в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття.

Хронологічні межі дослідження визначаються кількома етапами з історії України, пов'язаних з такими подіями як: встановлення радянської влади, проведення політики коренізації в УРСР, здійснення колективізації в 20-30-ті роки ХХ століття, та придушення більшості здобутків національної політики, щодо грецької меншини, пов'язане з часами посиленого переслідування з боку радянської держави у другій половині 1930-х років.

Таким чином, нижня межа дослідження – 1920 рік, остаточне встановлення радянської влади у регіоні проживання грецької меншини. Верхня межа дослідження – березень 1938 року – завершення масових реперсій проти грецького населення. З метою більш докладного розкриття деяких проблем, здійснено екскурс до більш ранніх періодів історії грецької етнічної меншини на території України.

Територіальні межі дослідження зумовлені територією, яку на той час займала УСРР (з 1937 року – УРСР) і охоплюють перш за все регіони компактного проживання грецької меншини у Приазов'ї та у містах – Києві, Одесі, Ніжині, Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. На основі сучасних методологічних засад інтерпретації фактологічних даних висунуто та обгрунтовано авторську концепцію повсякденного життя грецької етнічної меншини в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття.

- проведено повноцінний аналіз стану дослідження повсякденного життя грецького населення в Україні;
- розкрито головні напрями реалізації основних потреб у житлі, одязі та їжі у середовищі греків України, визначено труднощі, викликані радянською дійсністю;
- досліджено вплив національної політики радянської влади на зміни у соціальному та побутовому аспектах повсякденності грецької етнічної меншини;
- простежено особливості формування суспільних настроїв різних прошарків грецької етнічної меншини за умов наростання тоталітарних тенденцій у суспільстві;
- отримало подальший розвиток розкриття особливостей деформації та руйнування традиційного світогляду грецьких громад під впливом тоталітарної політики радянської влади;
- уточнено зміст понять і термінів пов'язаних з повсякденним життям грецьких громад на території України.

Практичне значення даного дисертаційного дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані як вітчизняними, так і зарубіжним науковцями під час написання наукових робіт – підручників, монографій, статей, присвячених дослідженню повсякденності грецького населення в Україні. Також матеріали дослідження можуть бути використані у розробці нормативних та спеціальних курсів з історії повсякденного життя та історії етноменшин України. Положення, викладені у роботі, можуть бути використані у викладацькій діяльності Вищих навчальних закладів, при проведенні краєзнавчих досліджень.

Апробація результатів дисертаційного дослідження та публікації.

Основні положення дисертації були представлені на науково-практичних конференціях: «Інноваційні наукові дослідження: світові тенденції та регіональний аспект» (Запоріжжя, 2019); «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (Дніпро, 2020); «Інноваційні наукові дослідження: світові тенденції та регіональний аспект» (Харків, 2020); «Розвиток наукових міжгалузевих досліджень» (Вінниця, 2021).

А також на міжнародних науково-практичних конференціях «Теорія і практика сучасної науки» (Одеса, 2018); «The current state of development of world science: characteristics and features» (Lisbon, 2021); Technologies and strategies for the implementation of scientific achievements (Stockholm, 2022); Formation of innovative potential of world science (Tel Aviv, 2022); Modernization of today's science: experience and trends (Singapore, 2022); The process and dynamics of the scientific path (Athens, 2022); Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations (Amsterdam, 2023); Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation (Pisa, 2023).

Основні положення дисертації викладено у 22 публікаціях, серед яких 7 статей у фахових виданнях Міністерства Освіти і Науки України, в тому числі у виданнях індексованих міжнародними науково-метричними базами даних.

Структура дисертаційного дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на 12 підрозділів, висновку, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 247 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Еволюція та сучасний стан елліністичних досліджень.

На сьогодні серед елліністичних досліджень можна виділити, як загальні праці, так і роботи, що мають на меті висвітлення певних аспектів життя та діяльності греків на території України. Варто зазначити, що загальні праці з дослідження повсякденного життя почали з'являтися нещодавно, оскільки раніше і в українській, і в радянській історіографії не було значної зацікавленості у дослідженні історії повсякденності етнічних меншин. Досить близькими і дотичними до цієї теми були праці етнологів, проте вони розкривали сутність побуту в контексті даності. Розкриття змін повсякденного життя у контексті історичного розвитку і під впливом процесів, що оточували соціум у певний проміжок часу, є важливою складовою дослідження змісту життя етнічних громад будь-якої країни.

Дослідження історії повсякденного життя ставить перед науковцем низку задач. Ця галузь історії перш за все концентрується на вивченні змін, еволюції, розвитку порядку речей та різносторонності матеріальної культури досліджуваної групи населення. Також серед напрямів, які досліджує історія повсякденності, є еволюція ментальності населення, його поглядів на життя, сприйняття навколишнього світу та оточуючих процесів.

Досліджуваний період у зв'язку з вищесказаним є досить складним, оскільки протягом 1920-х – 1930-х років населення грецької етнічної меншини перебувало разом з іншими меншинами у бурхливому вирі соціокультурних змін, якими радянське керівництво намагалось виховати у населення «правильну» та зручну для себе модель світосприйняття, побудовану на засадах інтернаціоналізму.

Досліджувану літературу можна класифікувати за декількома принципами, такими як – хронологічний, територіальний та змістовий. За хронологічним принципом можна виділити декілька етапів, які суттєво відрізнялися за суспільно-політичними умовами та історіографічними тенденціями, що зумовлювало їх відмінність.

Радянська історіографія безпосередньо відноситься до досліджуваного періоду, має важливе значення у висвітленні процесів, що відбувалися в той час. Слід зазначити, що між радянською та сучасною історіографією існує досить значна відмінність, яка полягає у теоретико-методологічних розбіжностях та різниці поглядів науковців на політичні та соціальні процеси, що відбувалися. Також, відразу варто зазначити про те, що велика частина радянської історіографії відрізняється впертим перевертанням фактів і прагне до максимального заниження оцінки рівня життя меншин у дорадянську епоху; а також до розкриття радянських перетворень 1920-х – 1930-х років, як благополучних і таких, що призвели до економічного розвитку і поліпшення умов життя населення різних етнічних меншин. Історія повсякденності у всіх її миттєвостях та складових втрачалася та не розкривалася поряд з відображенням важливих для радянської історіографії моментів соціалістичного будівництва.

Окремим відрізком у історіографії є період з 1985 до 1991 року. В цей час відбувався відхід від застарілих методик, історіографія поступово позбавлялася радянських підходів.

Дослідження грецької меншини також можна поділити за регіональною спрямованістю – праці, присвячені Ніжинським грекам, Маріупольським грекам або грекам Приазов'я, Одеським грекам та інші. Грецька спільнота є однією з найбільш чисельних на території України. Протягом років незалежності, з початку 90-х років ХХ століття, її дослідженню постійно приділяється все більше уваги, і якщо раніше науковці приділяли увагу лише найбільш чисельним осередкам проживання меншини, то останнім часом почали з'являтися праці, які характеризують і зовсім малі грецькі громади на території України.

А. Гедьо у своїй статті «Греки Північного Приазов'я в історичних та етнологічних дослідженнях 20-30-х рр. ХХ ст.» зазначає, що за особливостями методологічних підходів в дослідженнях історії греків Північного Приазов'я періоду 20-30-х рр. ХХ ст. можна виділити основні три напрямки. На думку дослідниці перший напрямок складають праці авторів, методологічні підходи а також світоглядні установки яких формувалися у дореволюційний час або під впливом класичної академічної науки, таких як І. Соколова, Д. Спиридонова, В. Гавриленко, А. Куцеволова. Другий напрямок, за її думкою, представлений працями краєзнавців з історії та етнографії греків (К. Костан, П. Піневича, Л. Шевченко). Третя група праць оформилася завдяки впливу марксистської ідеології, основним представником якого можна вважати С. Г. Ялі [188, с. 74].

Радянська історіографія, яка формувалася якраз у досліджуваний період, спочатку частково, а потім майже повністю відмовилася від напрацювань попередників. Уже в кінці 1920-х років більш ранні моделі дослідження стали остаточно не відповідати марксистко-ленінським ідеалам, до яких прийшла радянська історична наука. Це в свою чергу змусило відмовитися або ж і зовсім знищити багато наукових робіт, які були варті уваги. Теоретико-методологічна невідповідність багатьох праць співробітників ВУАН радянській державній доктрині стала причиною того, що більшість їх праць не могли бути опубліковані, особливо це стосувалося таких науковців, методологічні підходи і світогляд яких були сформовані ще у дореволюційний період часу. Такими істориками є М. Державін, В. Жирмунський, Н. Полонська-Василенко, В. Рибинський, Є. Рихлік, І. Соколов, Д. Спиридонов, К. Харлампович [402, с. 9].

Праці К. Харламповича мають важливе місце у дослідженні грецької етнічної меншини. Його авторству належать декілька праць, що розкривають історію ніжинських грецьких поселень. Він визначив внесок кожного науковця у дослідження цієї проблеми, а також систематизував у хронологічній послідовності всі найбільш змістовні згадування про греків Ніжина [375].

Отже, у 1920-1930-ті роки в радянській історіографії утвердилася агітаційно-пропагандистська модель відображення дійсності, яка нерідко

перекошувала факти на користь комуністичних ідеалів тих часів. Варто зазначити про те, що автори деяких праць, що виходили в той час і стосувалися проблемних питань, пов'язаних із запровадженням коренізації в середовищі грецької меншини, не боялися порушувати нагальні питання і намагалися бути об'єктивними в оцінці проблем на цьому шляху.

Протягом 20-х років ХХ століття було проведено ряд експедицій різними науковими інституціями, які доповнили та урізноманітнили матеріали щодо буття грецької меншини, проте велика частина цих матеріалів не отримала належної наукової обробки і була відправлена у архіви на довгі роки. Радянське керівництво, не користуючись цими напрацюваннями та не досліджуючи минуле етнічних меншин, стикнулося з цілим рядом проблем на шляху проведення політики коренізації у 20-30-х роках ХХ століття. Наприкінці 1920-х років розпочався збір інформації та дослідження грецької мови науковими експедиціями. Однією з перших була організована експедиція під керівництвом І. Соколова та Н. Державіна у 1928 році. Далі відбулися експедиції К. Костан, Д. Спірідонова, А. Ковалевського. І. Соколов у своїх статтях зазначав, що грецька мова великою частиною закладена в усну народну творчість, яка є важливим джерелом грецької мови. Продовжив низку досліджень грецької мови у 1934 році М. Сергієвський. На їх основі він видав збірку «Мариупольские греческие говоры», де порівняв сучасну розмовну мову із минулими говірками [345].

Політика коренізації відіграла важливе значення для розвитку грецької меншини на цьому етапі. Її проведення надало сприятливі умови для розвитку грецької культури і з цим періодом пов'язаний етап досліджень грецької меншини на території України. Стосовно греків Північного Приазов'я проводилася політика еллінізації, що виражалася у вигляді створення національних грецьких районів, сільрад, організації грецьких шкіл і т.д. За сприяння С. Яллі, що очолював підрозділ Комісії у справах національних меншин, який займався грецьким питанням, організовувалося вивчення греків Приазов'я та їх історії. В середині 1920-х років, коли радянська влада

проголосила курс на посилення уваги до етноменшин, грецька громада України у цьому контексті розглядалася, як громада греків Приазов'я, адже інші осередки життя греків були незначними, а у великих містах малочисельні групи греків були зовсім непомітні на загальному тлі. На початку 30-х років ХХ століття вийшла праця С. Яллі «Греки в УРСР» [407]. Праця С. Яллі стала найбільшою узагальнюючою працею на цю тему за радянський період. С. Яллі докладно висвітлив становище греків на той час, а також аспекти радянзації грецьких селищ на території України. Не дивлячись на те, що автор не був кваліфікованим науковцем, він зумів грамотно розкрити особливості буття грецької громади в радянській Україні. У розпорядженні С. Яллі було багато різноманітних матеріалів, зібраних експедиціями Центральної комісії національних меншин, крім того він користувався широким колом архівних матеріалів, які зберігалися в Маріупольському краєзнавчому музеї та в Маріупольському архівному управлінні. Також у його розпорядженні була величезна кількість статистичних описових відомостей, що були отримані ним ще в той час, коли він працював в ЦКНМ при ВУЦВК та Раді нацменшин Наркомосу УСРР. Саме ці матеріали становили основу джерельного комплексу праці та дозволили автору докладно висвітлити тогочасну ситуацію у грецькому середовищі, а також розкрити напрямки радянзації грецьких селищ на території УРСР. Звичайно праця С. Яллі має деякий ідеологічний відтінок, проте неможливо заперечувати її важливість та значимість зібраних на той час фактів, що стали важливим джерелом інформації, які розкривали процеси радянзації греків та процеси соціалістичного будівництва у грецьких селах. У 1927 р. було складено бібліографічний покажчик з етнічної історії і культури греків, укладачем якого був С. Яллі [188, с. 68]. Дослідження керівника грецької секції С.Яллі стали важливим джерелом для тогочасного уряду, яке допомогло скласти уявлення про греків Приазов'я та створити план заходів по впровадженню у їх середовищі національної політики.

За результатами ряду експедицій, які мали на меті дослідження грецької культури, ученими було опубліковано ряд наукових праць, в яких розглядалися

різні питання щодо мови, фольклору маріупольських греків. Дослідники І. Соколов та М. Сергієвський приділяли увагу висвітленню окремих сюжетів з історії греків, як складової вивчення маріупольських говірок. Розвиток етнокультурних процесів, що відбувалися в літературній сфері у маріупольських греків, вивчала К. Костан. Справжнє ім'я дослідниці – Олександра Костянтинівна Гаргала. Вона закінчила Інститут народної освіти і після цього почала займатися збиранням фольклору, спочатку у рідному селі – Македонівка, а потім і в сусідніх селищах. Дослідниця брала участь у багатьох експедиціях у радянський час, зокрема у експедиціях 1925, 1926, 1928, 1931 років, результати яких були опубліковані нею у статті «З літературної творчості маріупольських греків» у журналі «Східний світ» [96]. Також вона займалася дослідженням фольклору і творчості маріупольських греків, питаннями грецької літератури, грецьким мовознавством, вивчала творчість багатьох грецьких поетів, перекладала їхні твори українською мовою. Зібрала велику картотеку лексики румейської мови, працювала над укладанням словника сартанського діалекту. Її авторству належить книга «З літератури маріупольських греків», у якій вперше опубліковані твори багатьох грецьких поетів [273].

У своїй статті «Греки Північного Приазов'я в історичних та етнологічних студіях 20–30-х рр. ХХ ст.» А. Гедьо наводить також деякі приклади робіт, виконаних на основі експедиційних досліджень, таких як розвідки А. Куцеволова «Деякі дані про науку і літературу в грецьких колоніях північного побережжя Чорного моря», Т. Теохаріді «Шляхи розвитку новогрецької мови», В. Гавриленка «Експедиція ВУНАС на Маріупольщину 1928 року для вивчення говірок маріупольських греків» та «Новогрецька літературна та народна мова». Дослідниця також зазначає, що появу таких досліджень можна розглядати, як один з перших кроків у справі створення узагальнюючих, фундаментальних праць з історії греків, що мешкали Україні [188, с. 68].

Серед дослідників того часу також можна згадати П.М. Піневича. Він був завідувачим історичним та етнографічним відділами Маріупольського музею краєзнавства. Його авторству належать праці «До питання про грецькі привілеї на Маріупольщині» та «Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа». Вони не були опубліковані відразу і лише згодом ці дослідження надійшли до відділу рукописів Академічної бібліотеки (що нині іменується – Інститут рукописів НБУ ім. Володимира Вернадського) [188, с. 69].

Важливі дані про стан господарства у греків Приазов'я можна знайти у такому джерелі як «Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923 г.)». На основі цих даних у 1993 році О.М. Бут та В.М. Нікольський опублікували статтю «Сільське господарство греків Донбасу 1923 року (порівняльний аналіз)» [161].

У другій половині 1930-х років відбулося згорання політики коренізації, на зміну їй навпаки прийшли репресивні заходи радянського уряду, направлені проти етнічних меншин. Кількість праць, присвячених дослідженню греків, різко скоротилася. Наступний етап радянської історіографії стосовно грецької проблематики припадає на 1950-1980-ті роки. В цей час з'являються праці В. Наулко, присвячені дослідженню етнічних меншин України, такі як «Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження» [306], «Развитие межэтнических связей на Украине» [307], а також лінгвістичні дослідження А. Білецького [147] та О. Гаркавець [182]; Ю. Іванової «Особенности формирования господарского комплекса багатонаціонального району Приазов'я» [247].

Зі здобуттям Україною незалежності активізуються дослідження етнічних меншин. Все більше інтересу починає приділятися і дослідженню повсякденності українського селянства та селянства етнічних меншин. З'являється ряд різнобічних праць, присвячених висвітленню тієї чи іншої сторони даної проблематики. Сучасна історіографія має важливе значення у

розкритті нових поглядів на події ХХ століття політичного та соціального значення.

Варто зазначити, що для сучасної історіографії є характерними найбільш змістовні наукові пошуки стосовно історії грецької меншини. Соціально-політичні зміни, що відбувалися в українському суспільстві, сприяли значному посиленню інтересу до дослідження історії різних етносів, що проживають на території нашої країни, дослідження греків України проводяться у кількох напрямках, триває вивчення соціально-економічного, господарського, культурного розвитку меншини, а також проводяться дослідження історіографії з цієї теми. Період 90-х років ХХ століття характеризується накопленням фактажу у вітчизняній історіографії, в той час як уже в 2000 та в 2010-ті роки відбувалося формування сучасних концепцій дослідження.

Серед публікацій, що виходять протягом 1990-х років, можна згадати наукові дослідження В. Нікольського та З. Лихолобової. Вони звертають свою увагу на тему репресій стосовно грецького населення наприкінці 30-х років ХХ століття. Дана проблема характеризується складністю у дослідженні через обмежений доступ до джерел, що надають інформацію стосовно цієї проблематики. Проте, її вивчення на сьогодні є надзвичайно важливим, оскільки дозволяє розкрити масштаби терору та репресій другої половини 1930-х років у вимірі обраної етнічної меншини. У своїй статті З. Лихолобова аналізує соціальний склад грецького населення, яке постраждало від репресій і доводить те, що маховик репресій був направлений не тільки проти інтелігенції, але проти всіх верств населення [286]. У дослідженнях В. Нікольського зустрічаємо вивчення грецької справи, яка була сфабрикована задля масового проведення каральних заходів проти грецького населення [310].

Ряд досліджень належить авторству М. Араджионі. У своїх працях дослідниця звертається до вивчення проблем етногенезу греків Приазов'я та історії дослідження грецької меншини та її культури на різних етапах. У своїй праці «Греки Криму та Приазов'я: історія вивчення та історіографія етнічної історії та культури (80-ті рр. XVIII ст. – 90-ті рр. ХХ ст.)» вона виділяє три

етапи вивчення історії греків Приазов'я – описовий, перехідний та аналітичний [122]. Її авторству також належить ряд наукових статей, у яких розкриваються різні питання з історії та культури приазовських греків.

Досліджуючи сучасний стан греків Приазов'я, К. Балабанов звертається і до історичних аспектів розвитку грецької освіти та духовності, розкриваючи їх особливості у статтях «Проблеми підготовки кадрів грецької інтелігенції в Маріупольському гуманітарному інституті», «Роль освіти в духовному відродженні греків Приазов'я: історія, сучасність та перспективи» та інших публікаціях [134].

Важливий історіографічний доробок становлять праці, що мають на меті висвітлення та розкриття історичного розвитку грецької меншини. Монографія Н. Терентьевої «Греки в Украине: культурно-просветительская и экономическая деятельность (XVII – XX век)» стала однією з перших спроб узагальнити історію грецької етнічної меншини. У цій праці автором детально проаналізовано важливі терміни, такі як «діаспора», «громада». Автор зазначає, що прагнення до самовизнання, як окремих юридичних осіб з певною адміністративною автономією, було важливою частиною життєдіяльності багатьох міських грецьких громад. У книзі розглядається огляд історії греків на українських теренах у давні часи і в середньовіччі. Утворення грецьких общин протягом XVII століття, на території Західної України, Ніжина, Києва, Одеси, Приазов'я. У IV главі безпосередньо подається інформація про греків в Україні в XX столітті розкриваються особливості політики щодо грецького населення, його побут. Проаналізовано ситуацію з непередуманою реформою грецької мови. У книзі використані матеріали архівів та документи [355].

У 2002 році побачила світ монографія М. Журби «Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.)» [239], у якій наведено епізоди життя пересічних селян. Вони демонструють повсякденність етнічних меншин Південної України у процесі аграрних та культурних перетворень періоду 20-30-х років XX століття. Авторству М. Журби належить також праця «Громадські об'єднання

радянського села і національні меншини України (20-30-рр. ХХ ст.)» [238], та значна кількість наукових робіт та статей, у яких висвітлюються проблематика життєдіяльності етнічних меншини періоду 20-30-х років ХХ століття, та розкриваються особливості поступової ідеологічної переорієнтації представників громадських об'єднань радянського села.

Вагомий внесок у дослідження етнічних меншин України, зокрема грецької меншини, також зробила завідувача відділу Історії України НАН України Л. Якубова. Її авторству належить велика кількість наукових праць. Піком наукового доробку дослідниці є дві монографії. Учена у своїй монографії «Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х років ХХ століття» [397] зазначає, що Маріупольський грецький округ має особливе значення у контексті підтримання національної свідомості і самобутності греків. Дослідниця вказує, що існування на теренах України автономної адміністративної одиниці, де мешкало майже винятково грецьке населення, було явищем унікальним. Сама по собі Греція на той час була околицею Османської імперії. У іншій своїй монографії, що присвячена повсякденному життю етнічних меншин на території України у міжвоєнний період, дослідниця розкриває етнографічні особливості, особливості повсякденного життя, родинного устрою, характер місць проживання та становище грецьких родин у державі [402].

Дослідниця А. Гедьо першою запровадила комплексний і систематизований джерелознавчий аналіз у вивченні історії грецьких громад. Такий підхід сприяв більш глибокому осмисленню питань, що були пов'язані з особливостями політико-правового статусу ніжинських та маріупольських греків. У монографії А. Гедьо «Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII - початок ХХ століття)» подається аналіз основних архівних зібрань та публікації джерел з історії грецьких громад, що проживають на території Північного Приазов'я. Автор зібрала та обробила велику кількість документів, що збереглися в архівах – документи державних інститутів, посадових осіб, статистичні джерела, картографічні джерела, матеріали

експедицій, а також джерела епістолярного жанру [190]. Також авторству А. Гедьо належить низка наукових досліджень, що дозволяють простежити спільне та відмінне у історії ніжинських та маріупольських греків, а також осмислити багато проблемних моментів у їх історії [196].

У праці Є. Чернухіна «Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела» було проаналізовано масив робіт, які розкривали історію заснування та діяльності Ніжинської групи греків на території України. Автор детально дав характеристику науковому доробку К. Харламповича. Є. Чернухін визначає принципово важливі висновки К. Харламповича, які наразі становлять стержень численних публікацій – окреслення етапів формування громади [382]. Крім того, ця праця є досить важливим етапом, який ввів до наукового обігу нові архівні документи стосовно даної тематики.

Зручним каталогом, що містить огляд історіографії стосовно етнічної історії грецьких меншин на території України став бібліографічний довідник-показчик, що вийшов у 2003 році за редакцією М. Дмитрієнко. Це видання стало своєрідним додатком до збірника документів «Греки на українських теренах». Ця праця може бути дуже зручним історіографічним довідником з даної тематики [231].

Серед сучасних дослідників можна також згадати Пономарьову І.С. У 2007 році дослідниця захистила докторську дисертацію на тему «Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури». Дисертація освітлює історико-етнографічний компонент традиційної культури греків Приазов'я і охоплює часовий проміжок з кінця XVIII століття і до нашого часу. У роботі було здійснено аналіз демографічної ситуації, діалектів, обрядовості, музичної культури етносу, а також мови маріупольських греків. Автор доводить, що на культурі грецької меншини позначився вплив інших культур, таких як давньогрецька, тюркська, слов'янська. У дослідженні значна увагу приділяється ретельному аналізу зібраних польових етнографічних матеріалів, що були здобуті у грецьких селах, а також відображається сучасний стан етнокультури греків приазовського

регіону [442]. Також авторству І. Пономарьової належить монографія «Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження», що так само стосується даної теми. У своїх працях вона визначає стан традиційних уявлень греків мариупольської громади про власну культуру, а також зміст історичної пам'яті сучасних представників цієї громади та характеризує сучасний стан історичної самосвідомості греків [331].

С. Пахоменко у спільній монографії «Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття», визначив характерні особливості політики радянського уряду та незалежної України стосовно національного питання та у відношенні до грецької меншини. Монографія висвітлює вплив даної політики на громадський, культурний та економічний розвиток грецької етнічної меншини на території України. У праці подано аналіз вивчення усвідомлення греками своєї історичної спадщини та ставлення до неї [132].

О. Капінус у своєму дисертаційному дослідженні вивчає тенденції, напрямки та історіографічні закономірності щодо вивчення історії грецьких громад України у період XIX – початку XXI ст. Приділено увагу різноманітним підходам до вивчення проблеми різними дослідниками у період XIX – початку XXI ст. Також розкрито ступінь ідеологічного впливу на дослідження у період 20-30-х років XX століття [433].

Окрім вищеназваних праць ряд науковців займається науковим пошуком у сфері дослідження життя греків першої половини XX століття. Останнім часом побачили світ дисертації О. Обидьонової [439], І. Міронової [436], І. Мартинчук [435], С. Арабаджи [413] та інших.

Також посеред останніх наукових праць можна згадати роботи, що дозволяють повно та детально дослідити історію грецької меншини на території України. Це праці таких авторів як Волониць В. (економічна діяльність) [421], Подгайко М. (самоврядування) [441], Івацький В. (греки Приазов'я) [432], Н. Бацак (культурно-просвітницький розвиток) [417], С. Калорєєва [258], М. Араджионі (історіографія та джерелознавчий аспект) [122], К. Балабанова [135],

Гаркавець О. (лінгвістичне дослідження стосовно мови Маріупольських греків) [184], Іванова Ю. (історична хронологія існування грецької спільноти в Україні) [431] та інші.

М. Араджионі у своїй праці аналізує велику кількість праць стосовно історії грецької меншини на території Криму, Приазов'я. У своїй монографії дослідниця також виділяє три етапи в історії дослідження грецької меншини на території Приазов'я: перший (XVII століття – 1920 рік), названий описовим; другий (1920 – кінець 1930 років), названий перехідним; та третій (починаючи з 1940 років) – названий аналітичним [122].

Уявлення про життя, розвиток та зміни у повсякденному житті грецького села, може дати видана у 2010 році книга «Малоянісоль: історія, події, судьби (1780 – 2010)», авторства Е. Аніміци та Л. Антонової. Книга присвячена висвітленню історії та самобутності невеликого грецького селища Приазов'я. У цьому дослідженні дана характеристика села, його природних умов, а також, у простому для пересічного читача стилі висвітлено основні віхи історії Малоянісолі. Автори у книзі не лише описують побут населення та історичні події, але і викривають злочини радянського режиму, акцентуючи увагу на тій великій шкоді, яка була завдана грецькому контингенту села репресіями, примусовою колективізацією та голодом, що спалахував тут на початку 1920-х років, і в 1932-1933 роках [115].

Чимало науковців зверталися до дослідження греків України у своїх комплексних працях, присвячених етнічним меншинам України або певного її регіону. До таких дослідників можна віднести О. Рафальського [341], В. Філінюка [445], В. Орлянського [440], Т. Іванову [431], М. Жолоба [237] та інших.

Отже, історіографія проблеми грецького населення в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття, найбільш інтенсивно почала розвиватися уже після здобуття Україною незалежності. Важливою джерельною базою є архівні матеріали та документи тих часів. Проте фундаментальні праці почали з'являтися набагато пізніше. У радянський період можна згадати лише працю С. Яллі, яка не

дивлячись на дещо ідеологічний відтінок, все ж таки стала важливим внеском в історіографію грецької етнічної меншини, через те, що у розпорядженні автора було багато матеріалів експедицій і досліджень побутового життя місцевого населення. Після цього у радянський період більше не з'являлося фундаментальних праць, проте відбувалися дослідження етнографічного та мовознавчого напрямків, і наступний виток розвитку історіографія грецької етнічної меншини отримала вже починаючи з 1991 року. Почали виникати центри дослідження грецької спільноти. Крім того, грецька громада все частіше почала розглядатися як єдине ціле, включаючи і греків Приазов'я, і ніжинських греків і інші громади. На сьогодні дослідженням меншин на території України займається багато науковців і ця галузь історичної науки стрімко розвивається.

Отже, огляд історіографії з досліджуваної теми показав відсутність комплексної праці, яка всебічно розкривала би особливості повсякденного життя грецького населення в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття. Протягом часу науковці досліджували різні аспекти повсякденного життя селянства національних меншин і розкривали ряд чинників, які власне і формують повсякденність – таких як політичні, економічні, соціокультурні та побутові фактори. Все вищесказане обумовлює актуальність та необхідність дисертаційного дослідження на задану тему.

1.2. Огляд джерельної бази дослідження.

Досліджуваний період 20-30-х років ХХ століття ставить перед кожним науковцем, що його досліджує ряд певних викликів, через необхідність враховувати під час досліджень значний ряд специфічних економічних, політичних та соціальних чинників, що були характерними для цього періоду. Отже, основою вивчення повсякденності греків України в цей час, є сукупність історичних джерел, що мають різне походження та різноманітних типів джерел, що акумулюють потрібну інформацію, дають змогу побудувати максимально

наближену до дійсності картину минулого та складають джерельну базу дослідження.

Дослідження грецької етнічної меншини потребує зосередження уваги на кількох регіонах компактного проживання греків на території України. Це перш за все греки Приазов'я, а також грецькі меншини у великих містах України. Джерельною базою для праці слугує великий комплекс історичних документів та матеріалів, який сконцентровано у центральних та місцевих архівних установах України.

Важливою та особливо цінною джерельною базою у вивченні питань побуту та життєдіяльності греків України досліджуваного періоду є матеріали центральних архівів України – ЦДАВО України – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України.

Центральні історичні архіви України надають досить широкий пласт інформації з даної проблематики. Джерельна база матеріалів з української історії 20-30-х років ХХ століття накопичувалася у складних умовах, коли країна переживала постійні зміни у адміністративному керуванні радянського апарату. Проте фонди державних архівів зберегли чимало важливих документів, які сьогодні дають змогу сучасним історикам розглядати проблемні питання української історії.

У фондах ЦДАВО України зберігається велика кількість документів, що були використані при дослідженні. Зокрема матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (фонд 1). Документи з цього фонду допомагають відстежити такі аспекти діяльності, як розвиток жіночої праці та підготовку кваліфікованих жіночих кадрів для різних сфер зайнятості – в основному для аграрної та педагогічної сфер; рівень культурно-побутового обслуговування колективних господарств та стан громадського харчування у них; стан розвитку радіофікації та кінофікації сільських населених пунктів та організацію кампаній по розвитку фізичної культури та оздоровлення населення.

Дуже вагомий внесок у дослідження внесли значні масиви документів та матеріалів, сконцентрованих у фонді 413, де зберігаються документи Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК УРСР. У ньому містяться матеріали обстеження районів проживання грецької етнічної меншини. У фонді зберігається велика кількість звітів, висновків з обстеження національних районів, протоколів, актів та записок. У справах фонду зібраний ряд документів, які відображають економічне, соціальне та культурне становище досліджуваної грецької меншини. Велика кількість матеріалів, актів, звітів, статистичної інформації щодо грецького населення Приазов'я є надзвичайно важливим джерелом інформації. Звіти керівників національних секцій ЦКНМ при ВУЦВК містять багато цінного матеріалу, що розкриває особливості повсякденного життя грецької громади середини 20-х – початку 30-х років ХХ століття. У фонді 413 зустрічаємо документи які характеризують економічний та культурний стан грецької меншини, процес створення та розвитку освітніх установ, побутові особливості грецького населення, проведення виборів до національних сільрад, створення мережі медичних установ та культурних закладів.

Також важливими джерелами, що характеризують становище грецьких громад на території України, є такі документи, як звіти про обстеження грецького населення Маріупольського та Сталінського округів, що проводилися урядовими комісіями в період 1924 – 1925 рр. Також і після цього чимало деталей щодо суспільного та індивідуального побуту, мовленевої практики, дозвілля та інших сфер життя було відображено у щорічних звітах про обстеження національних сільрад та районів.

Варто також відзначити значну кількість протоколів засідань ЦКНМ при ВУЦВК, і листування комісії з місцевими органами, окружними та районними виконавчими комітетами, ЦК КП(б)У, етнографічною комісією при Всеукраїнській академії наук, стосовно культурно-освітньої роботи, впровадження грецької мови у закладах освіти, медичного обслуговування та багатьох інших важливих питань, що стосувалися повсякденності.

У дослідженні також були використані матеріали фонду 342, Народного комісаріату охорони здоров'я Української РСР. В ньому знаходимо числені відомості стосовно медичної сфери. У матеріалах цього фонду є інформація про поширення інфекційних захворювань на території України, листування комісаріату з приводу медичного обслуговування національних меншин, матеріали стосовно діяльності губвідділів з охорони здоров'я, статистичні матеріали, характеристики стану медичної сфери у національних районах. Документи фонду дають змогу прослідкувати зміни в охороноздоровчій сфері протягом 20-30-х років ХХ століття та порівняти стан цієї галузі в різні роки.

ЦДАГО України надає доступ до низки документів, в яких можна простежити політичний тиск більшовицької ідеології у середовищі національних меншин. У фонді І Центрального комітету Комуністичної партії України міститься низка документів, яка дає змогу прослідкувати процес пропагандистської роботи органів влади по інтеграції більшовицької ідеології у всі сфери побутового життя етнічних меншин, а також про господарське становище регіонів, під час проведення в них масової колективізації.

Документи архіву теоретичного або адміністративного характеру дають змогу простежити роль партії у насадженні більшовицької ідеї у середовищі етнічної меншини.

У цілому центральні архівні органи України зберігають різні за змістом документи, що надають можливість дослідити окремі аспекти повсякденного життя етнічних меншини. Вони розкривають загальне становище меншин – матеріальне та духовне, демонструють їх ментальний стан і показують як політика радянської влади впливала на їх свідомість та світогляд. Низка документів дає змогу дослідити перебіг господарських процесів у регіонах проживання греків та скласти уявлення про процеси, що відбувались та про реакцію місцевого населення на них.

Доповненням до джерельної бази можуть бути документи з обласних архівних установ: Державного архіву Одеської області та Державного архіву Запорізької області. У архівах цих областей містяться дані про становище

меншин, що проживали на півдні України. Ці дані надають змогу відтворити різні моменти, такі як запровадження радянської ідеології у відповідних регіонах та опору місцевого населення примусовій колективізації. Широкий комплекс матеріалів стосовно грецької меншини, що мешкала у Приазов'ї знаходився у Державному архіві Донецької області, проте на сьогоднішній день цінні матеріали з нього недоступні, через війну на території нашої держави.

Чималий інтерес у дослідженні грецької меншини становлять збірники документів та матеріалів, що побачили світ уже в наш час, після здобуття Україною незалежності. Важливе значення у них становлять документи, які були не так давно розсекречені і надають змогу по іншому поглянути на складні процеси, що відбувалися в ті часи. Подібні добірки, як правило, мають на меті продемонструвати особливості більшовицької політики щодо етнічних меншин, вони дають змогу по-новому поглянути на процеси, які замовчувалися в радянській історіографії. Серед опублікованих джерел можна зазначити про статистичні збірники, збірники документів, а також спогади очевидців та періодичні видання досліджуваного періоду. Деякі матеріали можна знайти у Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського.

Створення та оприлюднення довідників і збірників документів є важливим шляхом поширення інформації про зміст наявних архівних джерел. Підготовлений таким чином довідник дозволяє об'єктивно і всебічно оприлюднити певне коло джерел стосовно заявленої проблематики. Подібним збірником документів є велике видання «Греки на українських теренах», що побачило світ у 2004 році і містило в собі великий загальний документів стосовно грецької етнічної меншини. Джерельною базою збірника є архіви Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), а також документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державного архіву Служби безпеки України, історико-архівного управління Міністерства закордонних справ України. Опубліковані документи саме періоду 1918 – 1998 років, через те, що

попередні матеріали архівних фондів вже неодноразово публікувалися. Це видання наразі є одним з найоб'ємніших збірників документів, що стосуються грецького населення у період ХХ століття. «Греки на українських теренах» – це велика узагальнююча праця, яка ставить собі завдання розкрити та висвітлити у доступній формі історію грецької етнічної меншини на території України протягом різних етапів її становлення, формування та трансформації. Книга вміщує в себе досить значний джерельний розділ, де представлені документи радянського періоду, які дають змогу більш детально поглянути на цей період історії меншини, який на той час був значно менше розкритий у науковій історичній літературі. Книга являє собою стислий, доступний і водночас суттєвий погляд на історію грецької етнічної меншини. Автори праці подають характеристику кількох етапів етнічної історії греків на теренах України, а також надають історію, біографічні відомості та родовід грецьких аристократичних родин в Україні [68].

До досліджуваної джерельної бази також варто включити сукупність періодичних видань радянського періоду, які надають змогу поринути в інформаційний простір того часу. Більшість публікацій у періодичних виданнях носила пропагандистський характер, тим не менш вони нерідко висвітлювали настрої місцевого населення, або ж повідомляли про соціально-економічне та побутове життя населення, важливі події, що відбувалися у регіонах проживання грецької меншин. Також, розглядаючи статті та рубрики газет та журналів, можна проаналізувати напрямки пропагандистської роботи радянського уряду, яка просочувалася в усі сфери життя людей. Також друкувалися періодичні видання національних меншин, на сторінках яких можна знайти відомості про поживлення культурної діяльності грецьких громад. У греків такою була газета «Колехтивістос», яка виходила на грецькій мові і стала одним із найголовніших грекомовних джерел інформації, що публікувалися в той час. Широкий масив інформації надає журнал «Радянське село», він містить інформацію стосовно земельних громад меншин, вибори до місцевих рад, роботу культосвітніх установ та деякі побутові особливості життя

меншин. У журналі «Східний світ» можна зустріти матеріали, які розкривають питання кульного та освітнього життя меншин. Деякі видання регулярно публікували на своїх сторінках матеріали, що відображали стан боротьби радянських активістів із релігією та особливості релігійної діяльності у середовищі національних меншин. Чимало питань повсякденної господарської діяльності меншин висвітлювалося у газетах, які покликані були стати головним джерелом інформації для простих працівників у містах і селах (такі періодичні видання як «Голос труда», «Радянська Україна», «Приазовський пролетарій» та подібні).

Побутові і суспільні проблеми грецького населення дозволяють краще виявити і дослідити публічно-правові актові джерела, їх використання надасть змогу більш широко розкрити перебіг повсякденності меншини та зможе допомогти проілюструвати ставлення грецької громади до подій, що відбувалися навколо неї в ті часи.

Також важливе значення у дослідженні відіграють статистичні дані. Це великий перелік матеріалів, таких як переписи населення, детальна характеристика економічного стану, завдяки цим даним з'являється можливість дослідити та відстежити зміни чисельності представників грецької етнічної меншини на території України а також особливості їх розміщення у різних регіонах країни. Такі відомості містять значний спектр даних про економічне життя, громадську активність, рівень освіченості, трудову зайнятість та інші важливі показники життя етнічної меншини. Стосовно досліджуваного нами радянського періоду можна знайти статистичну інформацію у таких виданнях, як «Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення» [65]. Ще одну групу опублікованих джерел являють оповідні джерела: це твори, що містять грецьку історичну, художню та публіцистичну літературу, в яких можна зустріти дані щодо історичної самосвідомості греків на досліджуваному етапі їх життя.

До джерел, які дають змогу побачити повсякденність та буденність, відносяться також розповіді очевидців подій. Вони відображають картину життя завдяки власним спостереженням і надають змогу відчувати тогочасні настрої суспільства та тенденції мислення епохи. Серед найбільш цікавих праць представників грецької громади можна виділити «Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста», написана І. Стріоновим [107]. Також книги «Одиссея мариупольских греков: Очерки истории» від автора Г. Джухи [220], «Мариупольскому греческому обществу – 10 лет» автора В. Коноп, «К истории становления и развития клубного дела и музыкального художественного творчества трудящихся Донбасса в годы Советской власти (20–70-е гг.)» автора В. Бахарева [140]. Ці книги надають змогу зазирнути в ті часи очима сучасників подій та простежити ставлення самих греків до політичних та соціальних реалій тих часів.

Отже, джерельна база повсякденності грецької етнічної меншини в Україні у період 20-30-х років ХХ століття є різноманітною та багатогранною. Вона надає можливість всебічно розглянути повсякденне життя представників грецької етнічної меншини в Україні в 20-ті – 30-ті роки ХХ століття. На сьогодні в обіг також вводяться нові масиви різних документів та створюються платформи для віддаленого доступу до архівних джерел, це істотно полегшує роботу науковців та надає зручний доступ до архівних даних. Опрацювання джерельної бази має ключове значення при вивченні основних аспектів повсякденності грецької етнічної меншини в Україні, оскільки дає можливість скориставшись новими документальними матеріалами здійснити об'єктивний аналіз та узагальнити особливості досліджуваної тематики.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.

Сьогодні в історичній науці відбуваються ряд змін. Він полягає у поступовому відході від старої концепції, згідно до якої людина розглядалася у комплексі державних процесів та змін, як суб'єкт, що не мав впливу на загальні

процеси. Нині продовжується поширення пошуків нових основ у дослідженнях гуманітарних наук, в яких людський індивід розглядається як важлива ланка творення дійсності.

Дослідження повсякденності меншини – це своєрідний перехід від аналізу абстрактних процесів до висвітлення вже конкретної ситуації, він дозволяє розглянути соціальні та культурні процеси в середовищі меншини з нової точки зору. Об'єктивне вивчення всієї повноти історії грецької етнічної спільноти на теренах України можливе лише за умови детального та критичного опрацювання всіх наявних джерел, що надасть змогу неупереджено розглянути повсякденність, уникаючи стереотипів і застарілих схем.

У сучасних дослідженнях повсякденного життя, воно найчастіше розкривається як поєднання елементів матеріальної та духовної культури, а також ретельне вивчення таких елементів людської повсякденності, як зайнятості, господарства, житла, одягу, побуту та дозвілля. Вивчення особливостей повсякденного життя надає змогу продемонструвати характер та образ мислення вибраної групи людей або ж цілого народу на певному проміжку часу. Історія повсякдення – це взаємодоповнююче поєднання усіх сфер людського життя, симбіоз історії побуту та оточуючих подій, а також історії людської психології та ментальності на цьому проміжку часу. Основою повсякденного життя є спільна для населення колективна свідомість, суспільний менталітет, саме він визначає суспільні орієнтири, прагнення та цінності людей, їх національний та соціальний світогляд. Ментальність суспільства являє собою джерело мислення, емоцій, реакцій, віри та почуттів і визначає поведінку людей з певної соціальної групи.

На сьогодні інтерес до вивчення історії повсякденності невпинно зростає, проте методологічна основа даного наукового напрямку залишається недостатньо визначеною. Як правило, повсякденне життя розуміється як поєднання елементів матеріального буття та духовної культури населення. Сучасні науковці визначають повсякденне життя як відображення свідомості та характеру певного народу у досліджуваному проміжку історичного часу та

простору, при цьому сутність і зміст яких залежать від різних факторів: суспільно-політичного, побутового, соціально-економічного, культурного, релігійного і морально-психологічного [424, с. 58].

У радянські часи в історичних дослідженнях звертали найбільшу увагу саме на проблематику розвитку і зміни формацій а також класової боротьби. Паралельно з цим дослідження процесу життя суспільства, окремих соціальних груп та народностей, замінювалися соціологічними та політико-економічними дослідженнями. Повсякденність саме як життя певного індивіда або ж групи індивідів, разом з їх потребами, інтересами, мисленням та світоглядом, не розглядалося [210, с. 24]. На сьогодні українські дослідники повсякденності постають перед методологічним завданням, яке полягає у подоланні наслідків колишньої абсолютизації формаційного підходу, вони переосмислюють сутність та характер історичних процесів, приходячи до неупередженої методології, використовуючи при цьому досвід та набір методів європейської історіографії.

Для вивчення повсякденності важливе значення відіграла методологічна революція, що була пов'язана із діяльністю науковців М. Блока та Л. Февра, які були засновниками школи «Анналів». Ця школа протистояла домінуючому до цього позитивізму. Якщо позитивіст під час роботи з джерелами не замислювався над тим, яким саме чином ці джерела були створені і яким був світогляд у творця досліджуваного джерела, то засновники школи «Анналів» змінили підхід. Вони вбачали у відображенні повсякденності елемент відтворення історичної картини, як цілісного полотна, а також вважали історію повсякденності органічною складовою макроконтексту історичного пошуку. Система цінностей, специфіка світосприйняття, особисті погляди автора, притаманні його часу – все це є важливими чинниками, що впливають на відображення автором дійсності. Подібний підхід надав змогу по новому працювати із джерелами, дослідники повсякденності використовуючи спосіб осмислення ментальності авторів та особливостей тієї історичної доби, можуть побудувати місток між минулим та сучасним і таким чином відтворити значно

ціліснішу історичну картину. Паралельно із цим стала зрозуміла важливість полідисциплінарного підходу до вивчення історії повсякденності. Етнологія, психологія, соціологія, лінгвістика, культурологія та багато інших дисциплін доповнили дослідження повсякденності новими методами дослідження [210, с. 26]. Основу міждисциплінарності складає взаємодоповнення універсальних концепцій з різних наук. Це стає способом наукового обміну між різними дисциплінами, і дозволяє збагатити дослідження новими методами наукового пізнання. Контакти історії повсякденності із соціальними і гуманітарними науками, дають можливість для розширення методології, експериментів з історичним матеріалом та використання раніше недоступних зон пізнання [285, с. 54].

У сучасних дослідженнях повсякденності вітчизняними вченими все частіше реалізується принцип західних дослідників, відповідно до якого перехідні стани, які часто траплялися в історії України у XX столітті, надають можливість одночасно поєднати і подієві, і статичні аспекти минулого. Такий підхід може певним чином обмежувати дослідника, тому що вивчення історії повсякденності потребує не тільки розуміння історичного контексту періоду, але також і сутності історичної епохи, осмислення зрушень, які приносять нове у буденне [240, с. 39].

Сучасна методологія історії повсякденності була сформована завдяки міждисциплінарним контактам української і зарубіжної історичних методик з філософією, соціологією, етнологією, культурологією та іншими дотичними напрямками. Завдяки цьому дослідження повсякденності збагатилися різними методами із цих дисциплін і стали більш широкими та всеохоплюючими.

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, об'єктивності та багатofакторності, політичної нейтральності, світоглядного плюралізму, що надало змогу комплексно та неупереджено розглянути повсякденне життя грецької етнічної меншини на території України в 20-30-ті роки XX століття та фактори, які були визначальними у формуванні особливостей повсякденності греків. Методологічною основою даної дисертації

стали загальнонаукові універсальні принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності.

Варто зазначити про те, що досліджуючи повсякденне життя грецької етнічної меншини, важливо концентруватися на особливостях, які притаманні саме грекам та відрізняють їх від іншого населення, що проживало в той час на території України. Оскільки історія повсякденності розглядається як вивчення еволюції матеріальної культури та ментальності досліджуваної групи населення, то вивчення повсякденності греків України має свої певні особливості. Зміни у матеріальному та духовному аспектах можуть відбуватися стрімко, а можуть проходити майже непомітно (або не відбуватися зовсім на певному проміжку часу) в залежності від сукупності багатьох чинників. Розглядаючи період 20-х – 30-х років ХХ століття варто зазначити, що дослідження історії повсякденності у цей проміжок часу є непростою процедурою, оскільки грецька меншина (як і інші меншини) на території України перебувала в епіцентрі історичних подій. Вони карколомно змінювали всі звичні аспекти повсякденного буття меншини. Вивчення повсякденності грецької етнічної меншини в Україні в період 20-30-тих років ХХ століття потребує ретельного аналізу всієї сукупності чинників, які впливали на повсякденність, оскільки в цей період суспільство перебувало під системним тиском комуністичного режиму, який прагнув змінити не тільки політичну, економічну і соціальну сферу життя населення, але і саму його ментальність та світогляд. Варто зазначити, що для дослідження повсякденності грецьких громад України в цей період є важливою концепція англійського дослідника А. Тойнбі щодо неможливості дослідження окремої національної історії без співставлення з історіями інших держав [239, с. 8]. Така методологічна установка дозволяє простежити яке саме місце відводилося грекам у політиці Радянського Союзу стосовно національних меншин і в «інтернаціональних» проектах, які були підпорядковані зовнішньополітичним цілям СРСР. Так само як і населення України загалом, грецька етнічна меншина також перебувала у

конфлікті з більшовицькою владою, намагаючись протистояти руйнуванню звичного ритму життя та ціннісних орієнтирів.

Дослідження різних аспектів повсякденного життя в сучасній історичній науці, потребує використання багатьох методів дослідження, які надають змогу зібрати та надати широкоплановий загальний інформації стосовно заданої проблематики.

Досліджуючи повсякденне життя грецьких громад, що мешкали в Україні у першій третині ХХ століття, вчені мають змогу використати метод усної історії, який полягає у зборах інтерв'ю та розповідей небагатьох очевидців подій. У дослідженнях повсякденності різних етнічних меншин такий метод нині набув широкого поширення. У вивченні повсякденності також може стати у нагоді робота з автобіографічними текстами та спогадами очевидців. Значення подібних джерел зростає ще більше, оскільки все менш доступними стають збори усної історії у сучасників давніх подій.

Допомагає побудувати уявлення про різні аспекти повсякденності також і етнологія – за допомогою вичення матеріальних та духовних елементів культури народу, можна простежити їх еволюцію протягом часу, вона буде відображати і зміни у повсякденній реальності. Проводячи дослідження таким чином, науковці мають зібрати та правильно інтерпретувати, звівши до загального, значний масив дрібних нюансів і фактів. Подібний шлях від «дрібного до великого» у своїх наукових пошуках виконують дослідники соціальної історії, коли конвертують велику кількість дрібних деталей у єдину картину [271, с. 13].

Психологічні методи при дослідженні надають можливість проаналізувати емоційну складову грецької культури вибраного періоду. Дослідник отримує більш суб'єктивні знання, ніж під час звичного історичного опису. Науковець вичає думки та настрої представників меншини, він стає перекладачем емоційної мови громади. В цьому аспекті дослідження повсякденного життя близькі з психологічними пошуками, тому що вивчення механізмів щоденного буття людини необхідне для повного розуміння її

приватної діяльності та суспільного життя загалом, адже суспільство формується на основі цілої системи загальноприйнятих відносин між людьми, які певним чином адаптуються під життєві практики, культурні особливості та існуючу державну політику та ідеологію [302, с. 28].

Значне значення останнім часом отримали дослідження повсякденності, що пов'язані з лінгвістичними дослідженнями. У вивченні повсякденності греків України такі дослідження мають особливо важливе значення, адже для греків Приазов'я характерним є білінгвізм, тобто існування двох основних мов спілкування. Багато істориків виділяє мову як головний елемент соціалізації громади. Крім того, мова є засобом комунікації та передачі культурних цінностей. Вивчення мови, її розвитку та унікальних особливостей, мають важливе значення для відтворення повсякденної дійсності. Дослідження мови відкриває для науковця значний інформативний, звичаєвий та ментальний пласти інформації [271, с. 19]. Тому важливе місце серед історіографії дисертації, лінгвістичні дослідження представлені чималою кількістю праць, які надають змогу детально проаналізувати стан розвитку мовного питання та мовних особливостей приазовських греків.

Використовуючи традиційні спеціально-історичні методи дослідження вчений має можливість дати характеристику різним явищам і подіям, з яких складається історія повсякденності. На проміжку 2000-х років проблемою, яка гальмувала процес інтеграції дослідження історії повсякденності до гуманітарних наук, була певна обмеженість методологічного інструментарію. При вивченні історії повсякденності використовувалася методологія, що розкривала етнічні компоненти повсякденності, які залежали від територіально-географічних умов мешкання суб'єктів, що досліджувалися. При вивченні матеріально-предметних, ритуально-культових, етнічних аспектів життя, і різноманіття людських взаємозв'язків, варто виходити з того, що структури повсякдення мінливі, і проявляються у різних формах в залежності від економічних, соціальних, культурних факторів тощо. Історик має завдання звести усі ці елементи повсякдення в єдину суцільну систему, задля того, щоб

найточніше відтворити їх взаємозв'язки та взаємні впливи, особливу увагу при цьому приділяючи індивідуальному рівню сприйняття різних подій та реакцію на ці події пересічних осіб, які є об'єктами дослідження [240, с. 41].

За допомогою історико-порівняльного методу сучасні дослідники повсякденності мають можливість співставити різні періоди життя досліджуваної меншини та визначити відмінності, які відбувалися протягом коротких періодів і слугували індикаторами погіршення або покращення певних аспектів повсякденного буття, а також порівняти зміни у світогляді греків України, які відбувалися протягом проміжків часу під впливом навколишніх чинників.

Проблемно-хронологічний метод дозволяє виокремлювати під час дослідження певні проміжки, на яких здійснювалися помітні зміни у повсякденності. Також метод дозволяє відстежувати зміни, які відбувалися у змісті і формах вираження повсякденного життя на етапах історії в час запровадження та становлення більшовицького режиму. При вивченні грецької етнічної меншини в Україні в період 20-30-тих років ХХ століття, цей метод є надзвичайно важливим, оскільки в досліджуваний період паралельно відбувався ряд процесів, що мали значний вплив на повсякденність греків та істотно змінювали установлені роками речі, як матеріальні, так і світоглядно-ціннісні.

Отже, у сучасних дослідженнях повсякденності, використовуються не тільки методи мікроісторії, але також і методичний інструментарій макроісторії задля того, щоб повноцінно розкрити та відтворити найважливіші аспекти життєдіяльності певної меншини, надати характеристику вчинкам людей, їх сприйняттю оточуючої дійсності. Вивчення повсякденного життя грецької етнічної меншини, що мешкала на території України, потребує використання різноманітних міждисциплінарних методів. При такому підході є можливість розглянути визначену проблематику повсякденності всебічно, і якнайточніше розкрити особливості, притаманні саме грекам. Застосування вищезазначених наукових принципів та історичних методів дозволило детально осмислити

об'єкт дослідження, уникаючи при цьому упередженості та досягти мету, поставлену у дослідженні а також реалізувати поставлені дослідницькі завдання; належним чином розкрити особливості всіх складових повсякденного життя грецького населення в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття.

Висновки до розділу 1.

Таким чином можна підсумувати, що існує чимало наукових праць, присвячених грецькій етнічній меншині, проте напрямок дослідження повсякденного життя тривалий час залишався менш висвітленим. Більшість робіт з історії греків України торкалися тих чи інших питань, суміжних з історією повсякденності, проте не розглядали її комплексно.

Проаналізована джерельна база дисертаційної роботи є широкою та достатньою для результативного дослідження. Найбільшою за обсягом групою джерел є матеріали центральних та регіональних архівів України. У них зберігаються матеріали, які фіксують та відображають умови та аспекти повсякденності грецького населення в 1920-1930-ті роки. Також важливими джерелами, які ілюструють дрібні прояви повсякденності та ментальність населення, стали збірники документів, архівна періодика та спогади очевидців подій.

Підсумовуючи, можна зазначити, що джерельна база роботи надає широку фактографічну основу для дослідження заданої проблематики і включає в себе широкий спектр різнопланових документів. Використовуючи сучасні методи дослідження джерел, можна всебічно розкрити різноманітні аспекти повсякденного життя греків в Україні в 20-30-роки ХХ століття.

Методологічну основу дисертаційного дослідження склали принципи історизму, об'єктивності та системності. У роботі також було використано проблемно-хронологічний, історико-типологічний та історико-порівняльний методи дослідження. За допомогою використання різноманітного методичного інструментарію, максимально об'єктивно розглянута проблематика ключових аспектів повсякденності грецьких громад в Україні у досліджуваний період.

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

2.1. Головні осередки проживання греків на території України та становище грецької меншини на початку 1920-х років.

Грецька етнічна меншина на території України бере свої витoki більше двох тисяч років тому, коли на північному узбережжі Чорного моря були засновані грецькі міста-поліси. З того часу грецька меншина зазнала значних змін. Представники грецького населення поступово проникали у інші регіони країни, переважно у великі міста. Та частина греків, що мешкала у Криму і пізніше заселяла приазовський регіон, зазнала значного тиску з боку мусульманського населення, коли за часів Османської імперії та Кримського ханства, греки вважалися ненадійними підданими і не мали ніяких політичних та суспільних прав. Проте, навіть в складних умовах грекам вдалося зберегти свою етнічну ідентичність, самобутність та мову. Мова, проте, зазнала значного впливу тюркських говорів і зрештою частина греків під впливом оточення поступово стала говорити подібно до турків і татар. Так у грецькому середовищі існувало дві основні мовні гілки – греки-елліни та греки-уруми. Греки-уруми, не дивлячись на те, що перейняли іншу мову і частково асимілювали, проте зберегли свою православну віру, один із головних аспектів, який пов'язував їх з греками-еллінами у єдину грецьку спільноту.

Серед багатьох грецьких осередків на території України найбільш чисельними на той час були греки, що мешкали у Приазов'ї. Також можна згадати про громади греків Ніжина та громади греків, що проживали у великих містах – Києві, Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших. Дослідженню саме цих осередків буде приділено найбільшу увагу. Грецька ніжинська громада бере свій початок ще у XVII столітті як церковне братство і довгий час розвивалась і зростала як окрема спільнота зі своїм самоврядуванням [374, с. 53]. Згодом, у

XIX столітті громада дещо занепала, проте і донині Ніжин залишається осередком проживання певної кількості греків.

Грецька громада Північного Приазов'я бере свій початок наприкінці XVIII століття, коли велика кількість грецьких родин була переселена до цього регіону. До цього часу ця спільнота є кількісно переважаючою в Україні і становить приблизно три четвертини всіх греків України. Греки Приазов'я тривалий час відрізнялися від інших грецьких громад наявністю свого власного апарату самоврядування, що існував у такому національному утворенні як Маріупольський грецький округ [257, с. 36]. Кількісна перевага Маріупольських греків зокрема зумовила те, що саме вони ставали об'єктом елліністичних досліджень набагато частіше інших грецьких громад України, які були набагато менш значущими а масштабах країни.

На початку 20-х років XX століття грецька етнічна меншина в Україні була досить чисельною і нерівномірно розміщеною на території країни. На кількості населення відбилися важкі часи революції та громадянської війни. Про кількість населення греків України можна робити висновки за результатами всесоюзних переписів населення початку – середини 20-х років XX століття, та за даними обстеження регіонів проживання греків, таких як Приазов'я. Під час підготовки до проведення політики коренізації за наказом ВУЦВК спеціальна комісія проводила дослідження щодо грецького населення, що мешкало в Приазов'ї. За результатами цього обстеження можна навести такі дані про чисельність грецького населення – у 1924 році загалом у Маріупольському окрузі мешкало 63451 особа [14, арк. 28], а у Сталінському – 33456 осіб. Такі цифри були досить значними, тому що за даними Всесоюзного перепису населення, проведеного у 1926 році, загальна кількість греків в Україні становила 104268 осіб. Третім після Маріупольського та Сталінського округів за кількістю греків був Одеський округ (в ньому нараховувалося 3,5 тисячі осіб) [405, с. 97]. Відповідно до обстежень у 1926 році в Україні нараховувалося 63 населенні пункти, в яких більшість населення становили греки. Відповідно до перепису населення 1926 року в Україні проживало 104

238 греків [65, арк. 19]. Населення розподілялося наступним чином: у Маріупольському окрузі – 64 238 осіб; у Сталінському – 33 501; Одеському – 3487; Артемівському – 538; Харківському – 500; Мелітопольському – 398; Дніпропетровському – 373; Київському – 304; Луганському – 276 осіб. Проте загальна чисельність греків в Україні в той час могла бути набагато вищою, через відмінність статистично-демографічних досліджень від дійсності, по причині неспівпадання мови спілкування греків та їх національності або через не компактність проживання греків, які у великих містах асимілювали з населенням і під час перепису могли називати себе росіянами або українцями [68, с. 81]. У селах проживало більше греків, ніж у містах. Їх кількість становила близько 87,2 % від загальної кількості грецького населення. Переважно це були маріупольські греки. Л. Якубова посилаючись на архівні дані, надає наступні дані перепису 1926 року – чисельність населення в грецьких селах становила 91368, в мішаних селах (переважно – в Одеському окрузі) – 2535 осіб. Міське населення досягало 10763 чоловік. Найбільша чисельність грецького населення у містах була в Криворізькому окрузі (15), Сумському окрузі (7), Першотравневому окрузі (33), Луганському окрузі (77), Харківському окрузі (186), Сталінському окрузі (500), Одеському окрузі (1440), Маріупольському окрузі (4998) [397, с. 93].

На початку 20-х років ХХ століття згідно до перепису населення у Маріупольській губернії проживало 86615 греків. З них 40773 становили чоловіки, 44842 – жінки (приблизно 48 та 52 відсотки відповідно). Населення маріупольщини у переважній своїй більшості проживало у сільській місцевості – 80477 осіб, або 93 %. Грецьке населення мешкало у 123 населених пунктах, серед яких найбільш численним було у таких містах: Ялта – 4842 особи, Мангуш – 4613, Велика Янісоль – 4470, Сартана – 4289, Старо-Бешево – 4158, Стила – 4128, Богатир – 3678, Стара Ігнатівка – 3470, Чермалик – 3445, Стара Карань – 3369, Старий Керменчик – 3224, Нова Каракуба – 3112. Селища з грецьким населенням розташовувалися на території Маріупольської та Юзівської округи (усього 60 сіл). Крім того декілька грецьких сіл

розташовувалося на території Бахмутської, Таганрозької, Шахтинської і Луганської округи. Після українців греки були другими за чисельністю на території Маріупольського та Юзівського округів [68, с. 88].

Невелика грецька община мешкала на території Люксембургського району. Цей район був виділений як німецький національний район, до його складу входило 10 сільрад, серед яких одна була греко-урумською. Всього в Люксембургському районі проживало 20 422 чоловік, з яких 5.6 % становили греки [46, арк. 138]. Греки не були представлені в районних організаціях.

Однією з найстарших грецьких громад України були греки, що мешкали у Ніжині. Ця грецька громада утворилася ще в XVII столітті, тоді в 1657 році Б. Хмельницький надав ніжинським грекам право вільної торгівлі, яке пізніше підтверджувалося іншими гетьманами. В 1687 році релігійна община греків Ніжина заснувала церковне братство [139, с. 12]. 3 липня 1696 року грецька громада отримала юридичний статус – Київський митрополит Варлаам Ясинський підписав документ, що надавав міській громаді греків офіційного статусу. У наступні роки грецьке братство міста Ніжина брало участь у торгівельній та підприємницькій діяльності міста, і, навіть, всього регіону. Греки міста Ніжина були досить чисельними, за даними А.Шафонського їх кількість у 1782 році нараховувала 765 осіб, що було немало для тогочасного Ніжина [305, с. 64]. У грудні 1785 року в Ніжині було засновано грецький магістрат, який став центральним органом грецького самоврядування у місті. Магістрат займався адміністративною діяльністю, видавав грекам дозволи на виїзд, а з 1793 року отримав дозвіл на видачу паспортів. Також магістрат видавав свідоцтва про народження, довідки, посвідчення, документи, що надавали права на торгівлю, купчі та документи про громадянство. Крім того, він вів фінансові справи, координував благодійну діяльність [355, с. 99-100]. Починаючи з 30-х років XIX століття починається занепад грецької общини Ніжина. Потім, у середині XIX століття, значні привілеї та повноваження, що були у громади греків Ніжина, були анульовані. Громада почала поступово занепадати, тим не менш вона відігравала важливу роль у житті міста. З плином

часу значна кількість греків Ніжина переселилися на свою батьківщину – до Греції, або ж на південь України, до великих міст, таких як Миколаїв, Одеса, Херсон.

Також грецькі громади існували у багатьох великих містах України. У 1578 році князь Острозький відкрив у своєму родовому маєтку школу, в якій велось викладання грецької мови. Острог відвідували діячі науки та культури з Греції та інших країн. Оскільки викладання у школі мало православно-грецький напрям, сучасники називали школу «грецькою» або «греко-православною» [355, с. 58]. Педагоги-греки в академії викладали грецьку мову та філософію, риторику та теологію. Князь В.К. Острозький сам, особисто запрошував в академію грецьких вчених та церковних діячів задля розвитку освіти, культури та задля підтримки православ'я.

Як уже було сказано, після Приазов'я найбільшим за чисельністю грецького населення був Одеський округ. Згідно до архівних даних у 1923 році кількість грецького населення у Одеській губернії становила 5444 особи [12, арк. 7]. Найбільше греків мешкало в місті Одесі. Вона була приєднана до Російської імперії в кінці XVIII століття. Згодом, у 1795 році місто отримало свою нинішню назву. На той час у місті уже існувала грецька громада. В той же рік до міста прибуло ще сімнадцять родин грецьких купців. Уряд запрошував до Одеси православних підданих з Османської імперії і звільняв їх від оплати податків строком на десять років та надавав сім'ям, що прибували, кредити. Завдяки таким заходам значна кількість греків приїжджала до Одеси і оселялася у місті. Прибували греки як із інших країн, так і з інших міст Російської імперії. Відповідно до перепису 1795 року, в Одесі грецьке населення складало 10 % від загальної кількості населення, або 224 особи. За списками купців Одеси станом на червень 1799 року кількість грецьких купців в місті становила 64 з 86 [319, с. 76]. У подальшому населення міста і відповідно грецької його частини стабільно зростало. У наступні роки греки відігравали важливу роль у торгівлі сільськогосподарськими та промисловими товарами, а грецькі купці склали значну частину серед купців міста. Про те,

що посеред інших великих міст саме в Одесі грецька меншина була більш значною засвідчує той факт, що у травні 1927 року була заснована Секція вивчення грецької меншини в Україні, що займалася вивченням грецьких пам'яток історії та культури Одеси [355, с. 128]. Інформацію про існування грецької секції в Одесі зустрічаємо також у більш ранніх документах. У листі до секретаря КПБ(У) Мануїльського від 13 лютого 1922 року, зустрічаємо повідомлення про існування грецької секції у Одесі; автор листа – завідуючий грецької секції, повідомляв про недоцільність її ліквідації, через те, що та мала стати містком для ідеологічного впливу на всіх греків Причорномор'я. Згодом ця секція все ж була ліквідована [53, арк. 32]. У доповідній записці за грудень 1924 року зустрічаємо інформацію про те, що греки становлять 0,5 % населення в сільській місцевості Одеського округу. Також зазначалося про 8 населених пунктів, в яких греки та болгарини становлять більшість серед населення [6, арк. 14]. Відомості про греків зустрічаються у відомостях Одеського губвиконкому про національний склад профспілок робітників. Вони також підтверджують вищеназвані цифри, так по місту Одеса робітники греки становлять трохи менше 0,5 відсотка [7, арк. 6]. У записці за 12 жовтня 1922 року повідомлялося про те, що грецького населення в Одеській губернії приблизно п'ять тисяч [51, арк. 143].

На півдні України, окрім Одеси, грецькі громади, хоча і невеликі, існували у містах Херсон та Миколаїв. Херсон було засновано у 1778 році. Грецька громада у місті сформувалася відразу після його заснування. В 1780 році в Херсоні поселилися перші грецькі купці. Окрім переселенців із Греції до грецької громади міста входило більше сотні греків, вони прибули з острова Мінорка у 1784 році [355, с. 275]. У 1792 році до Херсона прибув грецький купець Маразлі, він зайнявся організацією торгівельних підприємств у Херсоні та Таганрозі. Згідно до даних 1910 року, кількість греків Херсону становила 1,8 % від населення всього міста.

Грецька громада в Миколаєві була утворена на початку XIX століття. Грецькі купці інвестували свої кошти в будівництво церков та навчальних

закладів у місті. Грецькі торгові дома Херсона та Миколаєва відігравали значну роль у торгівлі всієї Російської імперії.

Київ на початку XVIII століття стрімко розбудовувався та розширювався. У місті проводилися великі ярмарки, відкривалися торговельні двори. Серед приїжджих купців, які прибували до Києва з різних країн, у місто також приїжджали грецькі купці. Вони облаштовувалися у Києві та відкривали заводи. Значна кількість грецьких поселенців міста селилася на Подолі – на той час це був головний центр торгівлі у Києві. У 1742 році було побудовано Єкатерининську церкву на Подолі, в ній богослужіння проводилися грецькою мовою – спеціально для грецької громади Києва. У Києво-Могилянській академії проводилося вивчення грецької мови. У 1907 році у Києві було засновано Грецьке благодійне товариство, проте воно проіснувало недовго. Велика кількість греків, що прибували до Києва розчинялися серед місцевого населення і з часом приймали громадянство. Починаючи з липня 1926 р. при Будинку народів Сходу у Києві функціонувала грецька трудова колонія, вона нараховувала 109 осіб (88 чоловіків, 21 жінка) та 90 дітей. Ця колонія охоплювала велику частину греків, що мешкали у Києві, яких, за даними перепису 1926 р., нараховувалося 289 [65, с. 11].

Невелика грецька меншина мешкала у Єлисаветграді. Місто було засновано у 1752 році. Незабаром до нього стали прибувати перші грецькі купці. Для переселенців у місті діяли пільги, це сприяло інтенсивному зростанню населення. У другій половині XVIII століття греки – вихідці з Ніжина завдяки клопотанням отримали право на спорудження у місті грецької церкви. Купці-греки Єлисаветграду займалася головним чином торгівлею з містами на півдні, вони використовували зручне розташування міста на перехресті доріг, які вели на південь до чорноморського узбережжя. Згодом, в кінці XVIII століття більшість греків Єлисаветграду переселилася до Маріуполя і на початку 1920-х років у місті мешкало лише кілька грецьких родин [355, с. 76].

Серед інших регіонів України грецькі громади існували у Харкові та поблизу Харкова, у невеликих селищах Слобожанщини.

Визначення більш точної чисельності греків протягом 1920-х років було ускладнене плутаниною, що виникла внаслідок міжнаціональних шлюбів та помилкової самоідентифікації населення. Міжнаціональні шлюби стали поширюватися за часів політики коренізації. За даними на 1927 рік кількість мононаціональних шлюбів серед греків становила 69.1% [349, с. 148]. Якщо в грецьких селах, у випадках змішаних шлюбів жінка зазвичай переймала традиції сім'ї чоловіка, то у містах ситуація могла відрізнятись. Радянська пропаганда наголошувала на рівності у подружжі, та намагалася привнести ідею, що головним у сім'ї повинен стати більш «свідомий» нової радянської ідеології партнер.

Поширення міжнаціональних шлюбів в свою чергу призвело до того, що багато людей почали плутатися із визначенням своєї національної приналежності. Це викликало значні викривлення у статистиці, тому що повсюдно спостерігалися випадки, коли люди вважали себе однієї національності, а їх записували до іншої лише за місцем проживання, або за національністю одного із батьків. Греків також певною мірою торкнулася ця проблема, проте грецька меншина була сконцентрована більш компактно в селах Приазов'я, і тому можна зазначити, що подібна плутанина торкнулася лише греків, що мешкали у великих містах і становили зовсім незначний відсоток від усієї грецької людності України.

Отже, на території України найбільша кількість греків мешкала у Приазов'ї. Грецька громада Північного Приазов'я утворилася наприкінці XVIII століття внаслідок переселення греків із Криму. На початку свого існування у греків Приазов'я (як і греків Ніжина) були власні органи самоврядування, тобто грецька громада мала офіційно затверджений юридичний статус. Існувала власна територіальна одиниця – Маріупольський грецький округ. Велика кількість грецького населення, що тут проживала, компактність його розміщення – все це стало важливими факторами, які допомогли грекам

Приазов'я не асимілювати з населенням регіону та зберегти свою ідентичність, навіть після ліквідування юридичного статусу меншини.

Під час встановлення радянської влади в Приазов'ї в багатьох селах був поширений повстанський рух проти білогвардійців. У монографії Терентьєвої та Балабанова «Греки на українських теренах» зазначається про те, що грецькі селяни досить активно брали участь у махновському русі. Район Гуляйполя знаходився зовсім недалеко від грецьких селищ Старий Кременчик та Великий Янісоль [356, с.77].

На початку 1920-х років грецькі села у Приазов'ї перебували у вкрай важкому становищі. Громадянська війна, голод та епідемії стали важким ударом для селянства. Економіка була зруйнована, серед населення панували розгубленість та міжнаціональні протиріччя. Промисловість Донбасу зазнала значних збитків, що призвело в свою чергу до різкого скорочення промислового та сільськогосподарського виробництва та економічної кризи у регіоні [356, с.78]. Протягом 1921-1922 років від сильного голоду постраждала велика кількість територій, серед яких і регіони проживання греків на території Маріупольського та Сталінського округів. У газеті «Приазовська правда», датованою 8 березня 1922 року, можна побачити опис жахливої картини одного з грецьких сіл – Малоянісолю. Там зазначалося про те, що одне з найбагатших ще нещодавно селищ, на той момент було майже пустелею, с блідими та напівживими лицами поодиноких перехожих і зі зловісною могильною тишею, яку вночі навіть не порушував гавкіт собак, оскільки їх всіх вже давно з'їли [115, с. 93]. У такій ситуації велика частина населення йшла з села в інші регіони в пошуках кращої долі. У 1922 році населення селища Старий Крим складало 2257 жителів, з яких голодувало 2119 осіб. За даними статистики у першій половині 1922 року в Маріуполі вмерло 2931 чоловік, що відповідало рівню 1143 померлих на 100 народжених [355, с. 78].

Схожа ситуація спостерігалася і в інших селах Маріупольщини. В газеті «Приазовська правда» зазначалося, що у Ялті був створений комітет допомоги голодуючим, який проте не міг надати допомогу всім, хто її потребував. Багато

голодуючих греків приховували своє тяжке становище, через притаманний їм менталітет. У газеті зазначалося, що у ялтинській волості ситуація з харчуванням була катастрофічною. Повідомлялося про неодноразові випадки голодної смерті, причому інколи цілими сім'ями.

У газеті від 22 лютого 1922 року вийшла стаття, в якій описувалося становище голодуючих сіл. Зазначалося про катастрофічне становище, що склалося в селі Ялта, яке ще недавно було благополучним. Повідомлялося, що епідемія чуми значно скоротила поголів'я худоби і підірвало господарську потужність; а після цього наступив голод. Зазначалося, що з кінця 1921 року зuboжіле населення відправлялося на Кубань, Полтавщину, Київщину та інші більш врожайні місця, вимінюючи свої речі на хліб. Але з початком зими ситуація стала ще гіршою, смертність стала досягати 10-15 осіб на день, подекуди загиблі цілими тижнями лежали в домівках або на вулицях, оскільки голодні та знесилені селяни не мали сил для того, щоб поховати їх [409, с. 289].

У селах зменшувалося поголів'я рогатої худоби, почастишали випадки вживання у їжу котів та собак, виснажене селянське населення навесні 1922 року навіть не могло в повній мірі обробити свої ділянки. Втрати серед простого населення внаслідок голоду були дуже великими. Л. Якубова у своїй монографії наводить дані стосовно Маріупольщини за якими щільність населення цього регіону скоротилася до 30.5 осіб на квадратну версту станом на 1923 рік. Для порівняння наводяться дані за 1916 рік, де щільність населення становить 42.8 осіб на версту [405, с. 31]. У Сталінському регіоні спостерігалось дещо менше падіння щільності населення – 65.9 осіб на версту у 1923 році, проти 76.1 особи на версту у 1916 році. Лише через декілька років почалося поступове пожвавлення сільського господарства під впливом нововведень Нової економічної політики.

Отже, грецька етнічна меншина на початку 1920-х років була нерівномірно розподілена на території України. Найбільша частка грецького населення мешкала у Приазов'ї. Ніжинська грецька меншина, що колись була значним осередком грецької людності, на початку 1920-х років втратила

колишню чисельність. Окрім Приазов'я осередками проживання греків були великі міста: Київ, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя а також декілька селищ Одеської області. Грецьке населення на початку 1920-х років перебувало у непростому становищі, на його якості життя відбилися лихоліття громадянської війни, голоду та епідемій.

2.2. Політика коренізації та грецька спільнота України.

Як уже було сказано, на початку 1920-х років представники етнічних меншин перебували у складному становищі. Важка економічна ситуація, загострення міжнаціональних протиріч а також труднощі запровадження радянської ідеології у широкий загал потребували зовсім нового підходу до внутрішньої політики. Важка ситуація поступово лише погіршувалася через серйозні труднощі у населення, що були викликані голодом 1922-1923 років, значними нестачами матеріальних ресурсів, зловживаннями місцевої влади, яка займалася лише боротьбою з антирадянським настроєм. Всі ці фактори в сукупності стали причинами серйозної соціальної кризи та загострення міжетнічних суперечностей і місцевих конфліктів. Радянське керівництво розуміло, що необхідно продовжувати поширювати свою ідеологію у середовищі етнічних меншин, виведення на міжетнічний рівень ідеї будівництва «світлого комуністичного майбутнього».

Після утвердження радянської влади, розпочалися процеси, штучно насаджувані більшовицьким урядом для поширення своїх ідеалів, повної культурної стандартизації різних етнічних громад і приведення їх до схожої радянської пролетарської культури. Поступово, протягом 20-х років ХХ століття більшовики усвідомили те, що після революції відбудуться невідворотні зміни в середовищі етносів, які варто було б направити у такому руслі, як вони (більшовики) того прагнули. Після воєнного комунізму і активної радянзації було прийнято рішення повернути до більш м'якого курсу та запровадити політику коренізації, яка поряд з культурним розвитком меншин

дозволила б направити їх у потрібному соціальному руслі, запровадити у їх середовищі радянські ідеї інтернаціоналізму та великого стрибка.

Зрештою радянська влада (хоча і не одностайно) прийшла до висновку про необхідність введення більш м'якої політики, якою стала політика коренізації. У ситуації, що склалася, такий крок був необхідним для досягнення поставленої більшовиками мети – масштабній розбудові соціалізму у державі, із залученням всіх національностей. Як зазначає Л. Якубова, така політика була дуже своєчасною та життєво необхідною для того, щоб оновити внутрішнє життя суспільства, взяти контроль над думками і сподіваннями найбільш активних громадян на якісно новому рівні і у нових історичних умовах [402, с. 58].

Напередодні запровадження політики коренізації у грецьких господарствах, окрім вищезазначених побутових проблем, існував також ряд проблем господарських – таких як аграрна відсталість та нерегульованість земельних відносин. У документах зазначалося про цілі політики коренізації, їх озвучив С.Яллі: утворення національних районів та національних сільрад, відкриття значної кількості навчальних закладів де бвелосся навчання мовами меншин, вивчення мов грецької меншості та створення загального зручного правопису для проведення освітньої політики, налагодження випуску учбової літератури грецькою мовою тощо[12, арк. 54].

Таким чином, політика коренізації була необхідною для радянської влади в той момент для того, щоб завдати вирішального удару по традиційним механізмам існування етнічної громади і інтегрувати її саму до вируючого потоку радянського будівництва, а до самої громади привнести нові комуністичні ідеали. Грецька етнічна меншина, не дивлячись на значну асиміляцію з оточуючим місцевим населенням, зберегла свою національну самобутність, низку етнокультурних ознак, мову та традиції, проте занепадала в культурному плані через відрізаність від осередків рідної культури і перебування у вузькому просторі. Політика коренізації мала стати інструментом, який би завдав удару по традиціям етносу, водночас привносячи

до грецького середовища потужний агітаційно-пропагандистський потік. Як зазначає Л. Якубова, руйнуванням впливу традиційних механізмів етнозбереження займалися освітні радянські заклади, культосвітні установи, а також засоби масової інформації, які більшовицьке керівництво перетворило на провідників масового комуністичного перевиховання народних мас [402, с. 82].

Після створення Радянського Союзу у 1922 році, питаннями національних меншин мав займатися відділ народних меншин при Народному комісаріаті внутрішніх справ Української РСР, який був створений 13 квітня 1922 року. Відділ займався розробкою перших законодавчих актів стосовно національних меншин, та налагоджував діяльність місцевих органів влади, проте частина питань опинилася поза його компетенцією [68, с. 80].

29 квітня 1924 р. постановою президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету було створено Центральну комісію у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Вона мала займатися підготовкою до початку масштабного проведення політики коренізації стосовно народів, що проживали на території УРСР. 29 серпня 1924 року вийшла постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про виділення національних районів та сільрад». Відповідно до цієї постанови, органи місцевої влади, що щойно були створені, не мали за своїми функціями відрізнитися від аналогічних місцевих органів. Питаннями районування та наступним виділенням адміністративних територіальних одиниць національних меншин займалася Центральна адміністративно-територіальна комісія (ЦАТК) при ВУЦВК (створена 29 листопада 1922 р.) та її відділи [164, с. 77].

Секцію ЦКНМ, яка займалася грецькою етнічною меншиною очолив С. Яллі. Він сприяв проведенню різнобічних досліджень грецької культури, вони стали значним внеском у поповненні інформації стосовно грецького населення. Він став ініціатором деяких важливих зрушень, та краснавчичних досліджень. За його ініціативою у 1925 році було організовано комісію, яка мала на меті обстежити грецьке населення. Були проведені експедиції у Маріупольському та Сталінському (Донецькому) округах. Президією ВУЦВК

за результатами звіту комісії було ухвалено резолюцію, яка передбачала: а) виділення національних адміністративно-територіальних одиниць; б) коренізацію апарату управління; в) впровадження різних заходів з відродження національної культури греків [150, с. 37].

Зміни у адміністративно-територіальному поділі у приазовському регіоні розпочалися ще з початку 20-х років ХХ століття. 12 липня 1920 року Донецьку губернію було поділено на 13 районів, серед яких було три райони з грецьким населенням: Гришинський, Маріупольський, Юзівський. Наприкінці того ж 1920 року було видано наказ, згідно до якого Донецька губернія поділялася на 11 повітів, і райони перетворилися на повіти [442, с. 80].

Наступні зміни у адміністративно територіальному поділі регіонів відбулися у 1923 року – вийшла постанова ВУЦВК про адміністративно-територіальний поділ, згідно до якої найбільшими територіальними одиницями залишалися губернії, а повіти та волості замінювалися відповідно на округи та райони.

У своєму дослідженні І. Пономарьова наводить такий адміністративно-територіальний поділ Донецької губернії станом на 1923 рік: до складу Маріупольського округу входили Мангуський район (з селами Мангуш, Ялта, Урзуф); Нікольський район (селища Малоянісоль, Чердакли), Старо-Керменчицький район (с. Старий Керменчик), Старо-Каранський район (Старогнатівка, Чермалик, Ласпа, Стара Карань), Новоселівський район (Сартанська, Старий Крим). До складу Юзівського округу входили: Стельський район (Стила, Бещево, Каракуба), Андріївський (Богатир, Улакли, Константинополь), Велико-Янісольський район (Великий Янісоль, Комар) [442, с. 81].

Наступні зміни відбулися у 1925 році. Донецьку губернію було скасовано і натомість створено п'ять округів: Артемівський, Луганський, Маріупольський, Старобільський, Сталінський. Стельський район незабаром було перейменовано у Бешевський, а через кілька років Нікольський – у Володарський.

У 1925-1926 роках у Приазов'ї було створено тридцять грецьких сільрад, у рамках проведення політики коренізації. Під час створення національних районів значна скупченість грецького населення у Приазов'ї полегшувала цей процес. Існувало декілька районів, в яких відсоток грецького населення був значним: Жовтневий (24,5), Старобешівський (24,7), Старо-Кременчицький (26,95), Новоселівський (29,3), Республіканський (36,2), Велико-Янісольський (43,3), Старо-Каранський (47,52), Ялтинський (79,95). Зрештою було прийнято рішення виокремити два грецькі райони в Маріупольському окрузі і один грецький район – в Сталінському. 30 травня 1928 року було утворені перші з них – Мангуський і Сартанський райони стали частиною Маріупольського округу. Пізніше, 9 жовтня 1928 року побачила світ постанова про районування у Сталінському окрузі. Відповідно до неї було утворено третій грецький район в УРСР – Великоянісольський [397, с. 39]. Кількість грецького населення у новостворених національних районах була наступною: Мангуський район – 89%; Сартанський район – 52%; Великоянісольський район – 60%. В той час в Маріупольській окрузі нараховувалося 20 грецьких сільрад, в тому числі сільрад румеїв (греків-еллінів): Анадольська, Бугаська, Келдерівська (виділена з Чермалицької в 1928 р.), Македонська, Малоянісольська, Ново-Каракубська, Ново-Янісольська, Сартанська, Урзуфська, Чердаклицька, Чермалицька, Ялтинська; сільрад греків-урумів нараховувалося вісім: Ліаспінська, Мангушська, Ново-Каранська, Ново-Керменчицька, Старо-Керменчицька, Старо-Каранська, Старо-Ігнатівська, Старо-Кримська. У Сталінській окрузі існувало десять сільрад; чотири сільради греків-еллінів: Велико-Каракубська, Велико-Янісольська, Константинопольська та Стилська; і шість сільрад греків-урумів: Старо-Бешівська, Ново-Бешівська, Богатирська, Комарська, Ново-Богатирська, та Улаклицька [397, с. 43].

В усіх вищезазначених селищах значно переважало грецьке населення. Найменший відсоток був у Анадольській сільраді, Жовтневого району, Маріупольського округу – 67,5 %. В інших сільрадах відсоток грецького населення переважав 70 %, а в чотирнадцяти селищах – перевищував 90 %. В

Маріупольському окрузі в 20 селищах мешкало 59 239 греків, у Сталінському окрузі – 32 800 греків.

У інших областях, де мешкала невелика кількість греків, національна політика стосовно них не проводилася. Зокрема у архівних даних по Миколаївській, Запорізькій областях зустрічаємо відомості про національну політику стосовно інших меншин, проте греки не згадуються [51, арк. 24].

Наступні зміни в адміністративно-територіальному поділі відбулися у 1931 році. Було розформовано Маріупольський округ, проте залишилися такі райони: Володарський, Мангуський, Сартанський, Старо-Каранський, Старо-Керменчицький. У 1932 році була прийнята постанова про створення Донецької області, адміністративним центром якої у 1933 році стало м. Сталіно (суч. Донецьк).

Питання мовної відмінності грецького населення стало одним з найбільш складних питань під час процесу впровадження політики коренізації. Як зазначав С. Яллі 45,9 % сільського грецького населення Маріопольщини та Сталінщини складали саме греки-уруми [407, с. 86]. Тобто, майже половина грецького населення користувалася урумською мовою, що мала тюркське походження, в той час як інша половина розмовляла грецько-еллінською мовою. Це поставило перед ЦКНМ питання про напрямки подальшого впровадження культурно-освітніх заходів серед грецького населення Приазов'я.

У культурній сфері ситуація також потребувала змін. Ще до початку проведення політики коренізації писемність греків майже усюди була витіснена російською, і в грецькому селі на той час було мало людей, які могли читати грецькою мовою. Як зазначає Л. Якубова, грецька етнічна меншина була однією з тих меншин, які мали найменший відсоток грамотних людей серед свого населення. 19 січня 1926 року ВУЦВК було затверджено основні напрямки роботи по культурній реанімації у грецькому середовищі. Після цього, спочатку в Ростові на Всесоюзній нараді з питань освіти та культурного будівництва греків СРСР, а потім на першій Всеукраїнській нараді по роботі

серед національних меншин було прийнято рішення про визнання єдиною розмовною мовою грецького населення димотики [397, с. 124].

ЦКНМ та очільник грецького відділення С. Яллі розробили план перетворень, які планувалися провести у сфері освіти та науки. У цьому плані були такі заходи, як створення грецьких шкіл, відкриття курсів перепідготовки учителів, створення сільськогосподарських шкіл для селянства та всебічна підтримка досліджень грецького населення.

Також у рамках політики була передбачена коренізація управлінського апарату. Вона передбачала висування на місцеві керівні посади представників з числа греків. Місцеві органи влади у Приазов'ї були за декілька років набрані та укомплектовані таким чином. Проте через затримку мовної реформи, вся документація продовжувала вестися російською мовою.

За даними окружної інспектури станом на 1925 рік у Сталінській окрузі працювало 16 шкіл в грецьких селах, з загальною кількістю учнів 2207. Крім того, було ще 4 школи у селах Стила, Старо Бешево, і Ново Бешево, в яких навчалася приблизно тисяча учнів. Вчителі та інспектор по народній освіті повідомляв про те, що у Стилському районі 75 – 90 % дітей, що поступають до школи, не володіють російською мовою, через що доводиться витратити час на їхнє навчання [31, арк. 73].

У 1926 році було відкрито курси, які займалися перепідготовкою вчителів, вон мали готувати педагогів для шкіл. Кількість відвідувачів цих курсів зростала поступово, але вони загалом не могли забезпечити школи необхідною кількістю підготовлених кадрів. Для покращення ситуації, президія ВУЦВК видала постанову про відкриття грецького відділення при Маріупольському педагогічному технікумі. Незважаючи на те що, це рішення було прийнято у 1926 році, грецьке відділення розпочало свою роботу лише у 1928 році [68, с. 54].

Тобто, можна зазначити що поступово робилися певні кроки для налагодження грецької освіти серед меншини, але темпи були незначними, крім того, дуже сильно заважав брак кадрів та навчальної літератури. Нестачу

літератури намагалися вирішити у 1926 році, коли у Харкові було засновано філію видавництва, яка мала займатися виданням літератури національними мовами. Проте зрештою налагодити видання не вдалося. У 1930 році в Ростові було організовано грецьку друкарню, що почала видавати літературу на тій мові, яка була затверджена раніше як єдина розмовна мова грецького населення – димотика. Основною продукцією видавництва стали переклади на грецьку різноманітної партійної літератури. З 1930 року почало видавати брошури грецькою мовою і видавництво у Харкові. Обсяг видавництва збільшувався, проте залишався недостатнім для того, щоб задовольнити потребу у навчальній та іншій літературі. Трохи пізніше у Маріуполі почали видаватися ще декілька газет грецькою мовою. До 1933 року видавництво друкувало художню та політичну літературу грецькою мовою. Саме Маріуполь стає центром національного розвитку греків. У видавництві публікували свої твори такі грецькі поети як А. Мацук, М. Данно, Х. Ахтир, Г. Костоправ, Д. Ерістеас, А. Дімітріу [295, с. 172].

У своїй праці один із дослідників мовних особливостей Д. Спиридонов зазначав, що грецькою мовою говорить переважно старше покоління, а молодше населення знає її не дуже добре. Він висловлював думку, що ситуація потребує виправлення, причому якнайшвидшого, поки у молодого покоління зовсім не занепало знання та розуміння рідної мови та культури [102, с. 172].

У документах зазначається про подекуди негативну реакцію грецького населення на політику еллінізації. Велика частина інтелігенції, яка отримала освіту ще за часів Російської імперії, була русифікована і такі люди не розуміли навіть якщо їх примушують переходити на грецьку мову. Не дивлячись на те, що в повсякденні вони нерідко використовували грецькі слова, вони були негативно налаштовані і ці їх настрої подекуди передавалися і сільському населенню, яке зберегло грецьку розмовну мову в набагато більшій мірі. Проте, більшість сільського населення все таки позитивно сприймало такі зміни [17, арк. 38].

Окрім навчальних установ також відкривалися бібліотек, клубів та інших закладів у різних населених пунктах. Відбувалися спроби поширити грецьку

культуру у соціальне життя населення. Грецький театр було засновано у травні 1932 року у Маріуполі. На початку 1930-х років почала оформлюватися організація грецьких радянських письменників. Серед них був грецький поет Г. Костоправ. Він співпрацював з маріупольським видавництвом, де публікував деякі свої твори. Також він працював редактором газети «Коллективістос» і очолював групу молодих письменників та поетів [339, с. 18].

Також наприкінці 20-х років ХХ століття було зроблено спробу налагодження архівної справи у Приазов'ї. З 1927 року Маріупольське окружне архівне управління займалося зібранням та збереженням фондів Грецького суду. Протягом наступних років здійснювався опис фондів, що відносилися до періоду XVIII – XIX століть.

У 1925 році постановою ЦК нацменшин була створена спеціальна комісія, завданням якої було дослідження грецького населення Приазовського регіону. Серед слаборезультативної діяльності по масштабній еллінізації населення, яка гальмувалася плутаниною у місцевих органах влади, надзвичайно повільним налагодженням видання грецької літератури та налагодженню підготовки кваліфікованих кадрів, можна виділити вдалу роботу Маріупольського краєзнавчого музею. У 1926 році в ньому було створено грецький відділ, який проводив чимало досліджень у грецьких селах Приазов'я [329, с. 63]. Подібна робота відбувалася і в Одеській області. Проводилися дослідження місцевого населення та зібрання етнографічного матеріалу, запис фольклору та дослідження лінгвістичних особливостей регіону. Уже в 1927 році стараннями співробітників музею була сформована та відкрита перша колекція експонатів музею. До музею були передані архіви Грецького суду, бібліотека Олександрівської гімназії, та деякі предмети побуту, та церковний скарб греків. У 1928 році радянський уряд виділив ЦКНМ і всеукраїнській асоціації сходознавства кошти на організацію науково-дослідної роботи. Для цієї роботи не вистачало кваліфікованих кадрів і до роботи залучалися інші установи, зокрема грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства. У 1926 році Народний комісаріат освіти виділив грецькому відділу

Маріупольського музею 2250 руб. на програми дослідження, збирання матеріалів та сприянню національно-культурного відродження греків України. Відділом організувалися дослідні експедиції з вивчення історії та етнографії грецьких сіл. Для вивчення греків Маріупольщини асоціацією сходознавства влітку 1928 року було організовано експедицію. Метою експедиції зазначалося вивчення живої говірки греків Маріупольського та Сталінського округів на місцях, складання діалектичних записів, збирання матеріальних пам'яток мови. Експедиція планувала розпочати роботу 1 серпня і закінчити до першої половини вересня, відвідавши при цьому такі грекомовні населені пункти як Ялта, Урзуф, Сартана, Чердакли, Чермелик, Малий Янісоль, Анадоль, Стила, Константинополь, Великий Янісоль [22, арк. 93]. У 1927 році в районі Маріуполя була проведена краєзнавчо-лінгвістична експедиція, по дослідженню культури і мови регіону. У 1928 році продовжилися наукові дослідження. Вони проводилися асоціацією сходознавства, до складу якої увійшли такі науковці як Соколов, Спиридонов та Гавриленко [398, с. 159]. У 1928 році Всеукраїнською асоціацією сходознавців було організовано експедицію для збирання матеріалів стосовно мови та побуту греків, яка працювала з 7 серпня по 18 вересня в різних селах. Було зібрано чимало діалектологічного матеріалу, приблизно 200 пісень та казок, і чимало прислів'їв. За результатами експедицій ними було видано декілька праць, по дослідженню діалектів грецької мови [373, с. 103].

Дослідження фольклору греків в 20-30-ті роки ХХ століття пов'язане також з іменем грецької жінки-вченого Касандри Костан (1897-1939). Ще в студентські роки вона розпочала збір зразків народної творчості греків. Першу експедицію К. Костан провела 1925 року. Після цього відбулися ще три подібні експедиції (разом із харківським вченим А. П. Ковалевським) – в 1926, 1928 і 1931 роках. Наслідком їх були публікації в журналах Всеукраїнської асоціації сходознавців («Східний світ» та ін.), а також видання книги «З літератури маріупольських греків», де вперше побачили світ твори багатьох грецьких

поетів [373, с. 103]. У 1930 році було записано близько 500 пісень грецького населення Приазов'я [68, с. 90].

У 1927 році на території УРСР відбулися перевибори до грецьких сільрад. Вони відрізнялися рядом нововведень, які мали допомогти з організацією та розширити елінізацію на всі сфери життя, в тому числі збільшити присутність етнічних греків в місцевих органах влади. Маріупольським окрвиконкомом було прийнято рішення про проведення перевиборів до грецьких сільрад на рідній для греків мові. Стосовно виборчої літератури, то тут знову ж таки явила себе нестача друкованих матеріалів грецькою мовою. Друкована грецька мова ще не була введена в селах і через це грецьке населення постачалося виборчою агітаційною літературою українською мовою. Лише виборчі карточки були складені на греко-еллінській та греко-урумській мовах з російським шрифтом. Загалом кампанія відзначилася неточним обліком виборців, багатьма проблемами проведення у дрібних селах та поганою організацією [18, арк. 63]. Загалом дещо зросла активність грецького населення на виборах та явка людей у порівнянні із попереднім 1926 роком, проте приріст був зовсім незначним. Як зазначалося у документах про проведення виборів, низький процент присутності на виборах пояснювався, головним чином, низькою активністю жінок, які майже не ходили на такі заходи і їх відсоток там складав не більше 10-15% [18, арк. 65].

Регулярно проводилися вибори до сільрад та засідання сільських рад. Сільські ради проводили керівництво роботи деяких комісій та суспільних організацій. В той же час, сільським радам не вистачало повноважень для зручного управління ресурсами. Так, в Звіті про діяльність Урзуфської ради зазначається про запит сільської ради на дозвіл переводу бюджету з однієї статті в іншу, адже перевід через районний бюджет та затвердження РВК займає багато часу, через що дуже часто гальмувалася господарська робота [17, арк. 6].

У Звіті про обстеження Сартанського району зазначалося про те, що серед адміністративного та господарчого управлінського апарату району було

достатньо грецьких кадрів, проте на вищому районному рівні з необхідних 126 робітників було 101, при цьому грецьку мову знало лише трохи більше половини з них [48, арк. 42]. Також, у звіті наводиться приклад: на одному з колгоспних зборів, де велося обговорення питання про стан артілі, до тих пір доки обговорення велося російською мовою, присутні жінки-грекині мовчали і не були активними. Але як тільки перейшли в обговоренні на грецьку мову, в той же час вони активізувалися і почали брати участь у загальному обговоренні [48, арк. 43].

У матеріалах про обстеження Сартанського району повідомлялося, що у районі нараховувалося 5 сільрад, з яких лише одна була українською. Загалом відсоток грецького населення становив тут 80 %. Національний склад РВК – греки 12 осіб, не греки – 15 осіб. У президіумі – греки – п'ять, не греки – сім. Налічувалася 21 жінка серед членів сільрад району. Активність громадянських мас на виборчих зборах до початку 1930-х років значно зросла, у звіті повідомлялося про більш ніж 90 % явку у 1930/1931 році [48, арк. 45]. Повідомлялося про хаотичну роботу сільрад, відсутність чітко встановлених планів роботи. У перевірених сільрадах жодна секція не працювала, дуже часто навіть організаційні засідання не проводилися. Тільки в Чермаклицькій сільраді розпочала роботу культурно-соціальна секція. В інших сільрадах по Сартанському району члени сільрад не залучалися до активної соціальної роботи. Не були розвинені соціалістичні змагання і сільради не займалися цим питанням. Таким чином, можна зробити висновки, що не дивлячись на активні намагання радянського уряду швидко перелаштувати грецьке село на комуністичні рейки, на місцях виникав ряд труднощів і затримок. Місцеві органи влади потребували кращої організації роботи, крім того, все ще сильними були народні традиції, від яких населення відмовлялося неохоче та дуже поступово.

У матеріалах про обстеження Мангуського району у липні 1931 року, зазначалося, що населення району складало 19 261 чоловік, з яких греків нараховувалося 16 421, що становило 85.2 %. Розподіл між греками-елінами та

греками-урумами був майже рівним – 8895 греко-елінів та 7526 греко-урумів. До складу району входило шість сільрад. Греко-еллінські – Ялтинська та Урзуфська, там греко-елліни становили абсолютну більшість. Та дві греко-урумські сільради – Мангуська та Старо-Кримська, відповідно з переважаючим населенням греко-урумів. Інші дві сільради району були українськими і там проживала зовсім невелика кількість населення [48, арк. 58].

Ще одним напрямком політики коренізації стало створення комун, як осередків суспільного життя. Через них радянська влада намагалася здійснювати пролетарське керівництво простим селянським людом. На перших порах діяльність комун не була налагоджена таким чином, як це планувалося більшовиками, деякі колективи розпадалися внаслідок міжнаціональних суперечок всередині кооперативу, інші перебували у жалюгідному становищі і демонстрували низьку ефективність, яка могла слугувати прикладом лише недолугості такого способу господарювання. Згодом, після розгортання політики коренізації, керівництво намагалася дотримуватися формування комун з моноетнічним складом, що слугувало запорукою нормальних відносин у колективі і результативної праці селян. Зрештою це призвело до покращення роботи, проте залишалося багато комун, які перебували у не найкращому стані, відомості про них неодноразово зустрічаємо у звітах про обстеження грецьких сільрад та національних районів.

Не дивлячись на неповні успіхи такого способу господарювання, радянський уряд усіляко вихваляв комуні і наводив приклади їх існування, як вірну ознаку впевненого поступу комунізму у всій державі і світі. Радянська пропаганда приділяла чималу увагу висвітленню повсякденного життя та успіхів трудового життя звичайного комунаря-трудівника.

З початком політики коренізації вирішення питання землеустрою перетворилося з буденного на проблемне та потребує раціонального вирішення. У Приазов'ї земельні суперечки стали причиною серйозних конфліктів між грецьким та українським, а також між грецьким та російським населенням. Конфлікти за землю виникали досить часто, проте у порівнянні з

іншими регіонами країни та іншими міжнаціональними суперечностями, такі конфлікти були відносно маломасштабними. У архівах знаходимо приклади таких суперечок, коли переселенці звинувачували греків в тому, що вони не вміють продуктивно працювати, а греки відповідали їм, що ті не місцеві і не мали приїжджати на їх землі [48, арк. 44]. З одного боку радянська влада прагнула дотримуватися основних принципів більшовицької селянської політики і наділити земельними наділами найбідніших селян. З іншого боку більш заможні представники селянства, серед яких опинилися і греки, зовсім не бажали втрачати велику кількість земельного фонду. Радикальне вирішення проблеми могло лише загострити суперечності і призвести до загострення конфлікту. Досить часто виникала плутанина, місцева влада намагалася знайти зайву та маловикористовувану землю, заможні господарства навпаки намагалися використати землеустрій для того, щоб зберегти земельні надлишки. Сукупність цих проблем гальмувала процес землеустрою і він просувався набагато меншими темпами, ніж планувалося на початку. Так, станом на 1927 рік було проведено землеустрій на території 6 із 26 грецьких громад Сталінської округи [402, с. 114].

На початку впровадження політики коренізації радянська влада намагалася зробити етнічні меншини більш яскраво вираженими, це було потрібно і для того, щоб спеціально підкреслити їх зв'язки з пролетарськими прошарками рідних країн. Таким чином, були плани експортувати комуністичну ідеологію в інші країни для подальшого її поширення та розгортання пролетарського руху. Але, уже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, радянською владою було змінено курс. Будь-які контакти етнічних меншин з представниками інших країн було унеможливлено та заборонено. Меншини Радянського Союзу розглядалися, як єдина радянська родина, ідея дружби народів всередині країни рад стала провідною.

У період 1931-1932 років у культурно-просвітницькій роботі почали виникати нові труднощі. Зростала недовіра до представників управлінського апарату, до керівників, які прибували до грецьких сіл з інших місць. Стали

часто виникати конфлікти за землю між грецькими та українськими селами за землі, що були відібрані у греків раніше. Не рідкими були і конфлікти з іншими етнічними групами, що мешкали поряд. Внаслідок таких причин, і внаслідок нового курсу радянської влади, що був спрямований на обмеження контактів меншин з представниками будь-яких інших країн, радянський уряд зрештою прийняв рішення про ліквідацію національних районів. У 1932 році було створено Донецьку область, а Сартанський та Мангуський райони було анульовано та приєднано до Маріупольської міської ради. 16 лютого 1938 року вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів і сільрад УРСР у звичайні райони та сільради» і інші грецькі національні адміністративно-територіальні одиниці було розформовано [68, с. 94]. Установи, які займалися підготовкою кадрів для культурних та освітніх закладів грецької меншини, закривалися. У 1938 році вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», в ній зазначалося, що існування надалі навчальних закладів для меншин є «недоцільним» та «шкідливим». У 1938 році, 28 січня Виконком Сталінської обласної ради прийняв постанову «Про ліквідацію грецького робітничо-селянського театру» [198, с. 11]. В той же час і Маріупольський грецький педтехнікум було реорганізовано в педтехнікум вчителів початкових класів.

Протягом 20-х років ХХ століття радянська влада намагалася донести до населення свою ідеологію про необхідність єднання робочого та селянського класу проти куркулів, проте досягала успіхів поступово і не спромоглася відразу зламати людську ментальність і світогляд. Сукупність культурних та соціальних реформ, що проводилися більшовиками під час політики коренізації, зрештою не змогли повністю подолати протиріччя у суспільстві, та змінити думки відверто антирадянсько налаштованих громадян. Проте, кількість населення, яке вдалося долучити до комуністичних ідей, все ж значно зросла. Політика більшовиків, спрямована на вирішення найгостріших проблем селянства та представників меншини, знайшла відгук та була позитивно

сприйнята частиною населення, не дивлячись на протиріччя та труднощі, які виникали на шляху впровадження.

Отже, можна зазначити про те, що політика коренізації була важливим періодом в історії греків України, вона ознаменувала новий етап у розвитку культури грецької етнічної меншини. Варто сказати, що радянська влада, вводила цю політику задля залучення на свою сторону представників етнічних меншин, їй необхідно було побудувати ідеологічний місток для того, щоб транслювати етнічним меншинам комуністичну ідеологію. Не дивлячись на значну ідеологічну направленість багатьох заходів, варто зазначити що вплив політики коренізації на розвиток культури грецької етнічної меншини був позитивним і дозволив відродити деякі елементи грецької культури.

2.3. Греки України у вирі колективізації та Великого терору.

На початку 20-х років ХХ століття повсякденне життя пересічних громадян Радянського Союзу було повністю оточене різнобічною пропагандою. Грецька етнічна меншина теж не була винятком. Періодична преса, яка виходила по всій території Радянського Союзу, і була одним з головних джерел інформації для простих робітників та селян, надзвичайно багато уваги приділяла висвітленню пролетарської боротьби у сусідніх країнах, та наближенню «світової революції». Звичним явищем для тих часів було виділення першої-другої шпальти газет для висвітлення перебігу подій у Німеччині, Польщі, Болгарії та економічного становища закордонного пролетаріату. Політичні репортажі цього періоду були насичені духом підтримки «дружньої пролетарської команди», яка боролася у сусідніх країнах [402, с. 34].

Окрім стеження за тенденціями світових «пролетарських змагань», радянські газети основну увагу у своїх репортажах приділяли повсякденному життю і побуту пересічного радянського робітника, з якого намагалися зробити приклад для наслідування і взірць для всіх радянських громадян. Звичайним

явищем були випадки, коли подібні статті сильно перебільшували позитивні якості робітничого класу і подавали життя працівників заводу у ідеалізовано-ідеологічному вигляді. У часи НЕПу досить часто посеред шпальт газет можна було зустріти зовсім не властиві для радянської ідеології пізнішого часу заголовки. Такі ситуації ілюструє Л.Якубова, зазначаючи, що поряд з цими гучними заголовками про початок трансляції видовищних фільмів, які привертали увагу яскравими описами, тут же в газетах на сусідніх сторінках зустрічалися звіти або статті про боротьбу німецького пролетаріату або про діяльність політгуртка [402, с. 35].

У селах, а особливо у містах протягом 1920-х років тривав процес посиленої політизації усіх верств населення та політизації повсякденної діяльності населення. Одним із основних напрямків радянської соціальної політики стало намагання підмінити традиційні святкові, обрядові та побутові звички греків новим, штучно створюваним, радянським дозвіллям. Таким чином, поширюючи кількість усіляких партійних зборів, пропагуючи нові стандарти суспільно-політично життя у засобах масової інформації, поступово вдавалося створити осередки нового комуністичного укладу в селі та в місті. Варто зазначити, що протягом 1920-х років (і особливо на початку 1920-х років) такий уклад ще не набув масового поширення і не зміг повністю розповсюдитись на всі сфери життя пересічного громадянина, проте безперервна ідеологічна робота поступово давалася взнаки і приносила результати. Відбувалося формування нової ментальності простого радянського трудівника.

Період від початку 1920-х років і до старту проведення політики коренізації був одним з найважчих для грецької етнічної меншини, оскільки велика кількість селянства опинилася на межі виживання, після руйнації старих порядків, лихоліття громадянської війни, адміністративно-управлінського хаосу початку 1920-х років та голоду 1921-1922 років. Крім цього, саме період початку 1920-х років ознаменувався страшними зловживаннями місцевої влади, революційних комітетів та міліції. Ці установи в перші роки існування

радянської влади подекуди зовсім не контролювалися і мали абсолютну владу на місцях, якою дуже часто зловживали. Низький моральний та інтелектуальний рівень провідників радянської ідеї «в низах» призводив до того, що подекуди ця міліція сама мало відрізнялася від банд і займалася лише чисткою антирадянських елементів, в іншому ж тероризуючи населення та зловживаючи своїм службовим становищем. У своїй праці «Повсякденне життя етнічних меншин в Україні» Л. Якубова наводить докази таких дій, зазначаючи про матеріали справи стосовно низки злочинів, скоєних радянським партійним апаратом у селі Слов'янка, репортажі регіональної преси до 1923 року, матеріалами слідства з «Камишеватської справи» [402, с. 32].

У перші роки існування радянської держави представники етнічних меншин ставились до влади переважно негативно. Це відбувалося через ігнорування керівництвом інтересів меншин при створенні адміністративних одиниць. Адміністративно-територіальна реформа, проведена у 1922 році, призвела до плутанини – відбулось розірвання усталених економічних та соціальних зв'язків, занепад традиційних форм господарської діяльності а також руйнація національно-культурного життя етнічних меншин. Керівництво СРСР вважало, що деяке поліпшення ситуації на місцях можливе в тому числі за рахунок підтримки національних меншин і наданні їм можливості створення свого власного апарату самоврядування [167, с. 94].

Згодом ситуація почала змінюватися на краще. Можна зазначити, що здатність будь якої місцевої громади до усвідомлення себе суб'єктом територіального розвитку є важливим у контексті розгляду місцевого самоврядування, як інституту регіонального розвитку загалом. Саме створення національно-територіальних одиниць, сприяло наданню грецькій етнічній меншині низки важливих привілеїв у сфері місцевого самоврядування. Таким чином, важливою складовою політики коренізації стало залучення до роботи радянського партійного апарату представників різних етнічних меншин, зокрема грецької. Реалізація політики коренізації відбувалася за допомогою

виокремлення нових адміністративних одиниць – національних районів. Цей процес тривав із 1923 року до кінця 1920-х років.

У матеріальній сфері деяке полегшення селяни Приазов'я почали відчувати тоді, коли відступив голод початку 1920-х років і почали діяти заходи, передбачені курсом нової економічної політики (НЕПу). Був введений помірний продподаток. За ним кожне селянське господарство мало здавати певну встановлену кількість зерна, молока, яєць, м'яса, вовни та іншого. Продподаток був розподілений між господарствами і після того як селянин здавав прописану норму, він міг залишки продукції самостійно продавати. Також селянам було дозволено розраховуватися з державою не тільки продуктами але і грошовим еквівалентом.

Коли розпочалася колективізація, в середині 1920-х років, у багатьох грецьких селищах термін «колективне господарство» ще не мав точно такого значення, якого він набув пізніше. Перші колгоспи організовувалися у вигляді спільних комун. Наприклад, у селищі Малоянісоль у 1925 році була заснована перша комуна. Ця спроба була невдалою і на зміну комуні прийшли так звані «товариства по спільній обробці землі» (ТОЗ) та «союзи по спільній обробці землі» (СОЗ). В цих організаціях залишалася роздільна власність. У 1928 році в Малоянісолі було створено три СОЗи. Ці організації отримали по одному трактору, що стало одними з перших випадків запровадження механізації землеробства [115, с. 120].

До кінця 1920-х років заходи НЕПу позитивно позначилися на грецьких селах. Так, в Малоянісолі працювало більше десятка вітряків, кузні, постачав продукцію завод по виробництву цегли. Якщо станом на 1928 рік нараховувалося лише вісім колгоспів у грецьких національних районах, то у 1929 році їх було вже 14, а у 1930 році – 48 [437, с. 56].

У селах тривала робота по радянському будівництву і втягненні селян в суспільно-комуністичну діяльність. Така робота була пов'язана з труднощами, про які звітували місцеві органи влади. З цих звітів можна робити висновки про стан суспільно-політичного життя грецького населення в середині 20-х років

XX століття. Так, у Звіті по Старо-Кримському районі зазначалося про недостатню втягненість бідного населення, юнацтва та жінок у суспільно-політичне життя. На зборах жінки майже не були присутніми, у місцевих виборах взяло участь приблизно 25% жіночого населення. Проводилася робота серед грекинь-селянок, проте збори проходили російською мовою, а переважна більшість жінок майже не розуміли її [21, арк. 16].

Тривала боротьба з окультуренням сіл. У звітах про обстеження грецьких селищ Приазов'я можна зустріти характеристику стану благоустрою певних селищ. Радянською владою постійно організовувалися суботники, недільники та інші спеціальні заходи на яких трудящі працювали та облаштовували свої населенні пункти. У таких заходів, крім суто практичної сторони, була і інша сторона – більшовицьке керівництво намагалось зайняти населення чимось, задля того, щоб відучити ходити у церкву на свята та у неділю. Організовувалися цілі кампанії покликані покращити благоустрій селищ. Боротьба з брудом на дорогах величезної кількості сіл та містечок України стала пріоритетним напрямком комунальної діяльності місцевих радянських органів влади. Організовувалися суспільні кампанії благоустрою, будувалися громадські лазні, висаджувалися дерева та лісові смуги, проводилися «тижні лісу» або «місячники лісу», ініціювалися громадські роботи під час яких будували мости, дороги, проводили електрифікацію та кінофікації селищ та інші подібні заходи [402, с. 118].

Окрім культосвітніх заходів, радянська влада приділяла увагу і розвитку здорового способу життя. Намагаючись подолати ряд негативних явищ, які стали проявлятися у населенні на початку 1920-х років, було розпочато приділення більшої уваги масовому фізичному вихованню. Крім того, радянське керівництво намагалось поліпшити стан охорони здоров'я, адже на початку 1920-х років в грецьких селах Приазов'я були величезні проблеми з якістю та наданням медичної допомоги. Внаслідок цього отримали поширення ряд хвороб, які подекуди набули епідемічного рівня. Про це неодноразово

зазначається у звітах про обстеження грецьких селищ Маріупольського та Сталінського регіонів [12, арк. 19].

Разом з подоланням неосвіченості, розпочалася боротьба за підвищення санітарно-гігієнічної культури та санітарно-гігієнічного рівня життя населення. Крім того, необхідно було забезпечити всі села достатньою кількістю лікарів. Ще на початок 1930-х років залишалося чимало сіл, в яких був лише один лікар на все село, або взагалі один лікар на кілька селищ. Під звичними радянськими гаслами розпочалася боротьба і за підвищення рівня здоров'я. Боротьба з туберкульозом була перетворена владою на широкий суспільний рух: на регулярній основі стали проводитися освітні лекції та виставки, триденники і тижневики боротьби з туберкульозом, відбувався збір коштів на роботу лікарень, випускалися газети та журнали, які безкоштовно поширювалися серед населення, проводилася агітаційна робота за допомогою плакатів, листівок. Ініціювалися так звані «квартирні збори», кошти від них направлялися на створення тубпунктів [402, с. 119]. Подібним чином був відкритий пункт у селищі Великий Янісоль, де у ньому була серйозна потреба, бо це був перший пункт у Велико-Янісольському районі.

Сукупність всіх заходів по покращенню рівня медичного обслуговування населення дала результати, і до кінця 1920-х років стан медичного обслуговування грецького населення значно покращився. Станом уже на 1929 рік на території Маріупольщини на 18% грецького населення припадало 30% амбулаторій та 26 % лікарень району [402, с. 120]. Починаючи з початку 1920-х років велася діяльність по розбудові дитячих закладів.

Активність грецького населення у суспільному житті поступово зростала. Так, у грецьких селах Бешівського району виборча активність греків у 1925 році складала 38-40%, а у 1926 році – 58-60%. У Андріївському районі у 1925 році – 35-40%, а у 1926 році 65 – 70 % [50, арк. 27].

Засновані піонерська та комсомольська організації мали відповідати за ідеологічне підготування молоді. Перші піонерські організації в селах Приазов'я почали виникати в 1922 році. В піонери приймали дітей, далі з

піонерських лав молодь поступала до комсомолу, який мав постачати для більшовицької партії правильно виховані в ідеологічному плані кадри.

У розквіт соціалістичної агітації про трудові змагання, передовиків збору врожаю, або виконання подвійної чи потрійної норми на заводі, стали нормою хвалебні статті в газетах чи оголошення про трудові зрушення. Проте, насправді ситуація в селах залишалася складною. Умови роботи в колгоспах та радгоспах залишалася складними. Існували труднощі із запровадженням багатопільних сівозмін та городництва. Надзвичайно складно доводилося мешканцям малих сіл та хуторів – подекуди їм потрібно було долати великі відстані для того, щоб придбати товари першої необхідності, такі як хліб або сірники. Жителі більш великих поселень теж часто страждали від дефіциту товарів.

Умови роботи звичайних робітників також були далекими від нормальних. Багатьом трактористам, що працювали у полі доводилося добиратися на обід за декілька кілометрів, а у польових кухнях були погані санітарні умови. Нерідко це призводило до спалахів інфекційних захворювань. Так, у 1937 році в Приазов'ї спалахнула епідемія малярії. У своїх спогадах І. Стріонов розповідав про малярію, від якої захворіло не 78% колгоспників. В той час банально не вистачало людей для обслуговування комбайнів, тракторів, молотарок та іншої техніки у колгоспах. Почастішали прості, затримувалося збирання хліба. Радикальних засобів для лікування малярії на той момент не було, І. Стріонов зазначає, що хворих просто заливали хіною, після використання якої всі ходили з жовтими обличчями [107, с. 213].

В середині 1930-х років розпочалося зростання аграрного виробництва і селянської активності в селах. Радянська агітація поступово почала сильно впливати на уми простих селян та робітників, багато з яких стали щиро вірити в те, що вони зможуть загальними зусиллями побудувати комунізм. В деяких великих селах почали проявлятися приклади стаханівського руху та ударної праці. Колишні духовні ідеали простого люду почали поступово підмінятися на комуністичні.

Після XV з'їзду ВКП(б) відбулося прискорене впровадження колективізації в селах. XVI партійна конференція поставила вимогу прискорити процеси колективізації в країні. Так само після цієї конференції розпочався активний наступ на елемент заможного селянства, який називали «кулацтвом». Такими селянами були більш багаті люди, які використовували працю найманих робітників, вони могли завдяки прибуткам від господарства продавати надлишок продукції, який залишався після здачі продподатку і, таким чином, отримати додатковий прибуток. Іноді це були не дуже заможні люди, які за рахунок правильного ведення господарства або вдалого урожаю ставали більш заможними. Саме вони отримали ярлик «кулаків», проти яких велася політика радянського уряду під час колективізації. Метою радянської влади було дискредитувати індивідуальний шлях до прибутків і примусити селян-середняків масово вступати до колективних господарств.

Складним випробуванням для багатьох представників етнічних меншин стало масове запровадження колективізації. Спочатку воно відбувалося відносно мирним шляхом, проте з часом радянське керівництво, розуміючи що населення пручається втраті роками заробленої власності, почало вдаватися до насильницьких та примусових методів. Ще одним із завдань, які ставила перед собою комуністична влада, було намагання підвищити рівень ворожнечі всередині окремих громад, сприяючи тому, щоб у найбідніших верств селянства формувалося максимально негативне ставлення до заможних прошарків населення. Наприкінці 1920-х років розпочалася масова колективізація у грецьких селах. Державна політика Радянського Союзу передбачала об'єднання господарств дрібного та середнього селянства та ліквідацію заможних селянських господарств. Заплановані перетворення у галузі сільського господарства передбачали створення колгоспів – колективних господарств, які мали спеціалізуватися на садівництві, виноградарстві та городництві, а також відкриття невеликих підприємств по переробці продукції, відкриття машинно-тракторних станцій. Селян почали силою примушувати вступати в колгоспи. Звичайно більшість населення не бажали добровільно

вступати в колгоспи, оскільки це вимушувало їх здавати у колективне господарство своє майно – коней, корів, птицю, овець та іншу худобу, навіть сільськогосподарський інвентар. Приклад агітації до вступу в колгосп знаходимо у С.К. Теміра. Він розповідає, як по селу ходив учитель на прізвище Хорош. Він спочатку читав газети, новини, після чого приступав до мети свого візиту. Першим питанням завжди було одне і те саме: «Хто запишеться до колгоспу?» У відповідь була тиша. Другим питанням було: «Хто скільки зерна здасть на користь держави?» Знову тиша. Після цього агітатор звертався персонально до кожного з людей з тими ж питаннями. Якщо і це не давало результату, тоді Хорош і комсомольці, що прийшли разом з ними переходили в іншу кімнату і викликали туди людей по одному. Задавали їм ті самі питання. Якщо у відповідь була відмова, то комсомольці йшли до цього хазяїна додому. Все знайдене там зерно, а іноді і борошно, відбирали начисто і відправляли до державної комори. Вони не шкодували ні дітей, ні старих, нікого, залишали їх без шматка хліба і без насіння для посіву [352, с. 75].

Досить інтенсивно тривала робота по залученню грецького населення до комуністичної партії, комсомолу, піонерів. 1 липня 1925 року в окружній партійній організації нараховувалося 191 людина, з яких 41 становили жінки. Греки становили 28 чоловік з 70 у Великоянісольському районі. 17 чоловік зі 1116 у Стельському районі. Радянське керівництво зазначало, що в районах з великою кількістю грецького населення такі результати є незадовільними. Щодо піонерських організацій, то за даними трьох районів з грецьким населенням загальна кількість піонерів становить 1977 осіб, з них греки складають 1607 осіб, що відповідає більше ніж 80 % [53, арк. 143].

У 1926 році відбулися вибори до складу місцевих сільрад у Приазов'ї. У всіх радах більшість складу становили саме греки, які, як правило, були членами КНС (Комітет незаможних селян) і КВП (Комітет взаємодопомоги). До складу сільрад входили переважно бідняки та середняки, відсоток груп населення міг коливатися у різних селах, проте значного відхилення не спостерігалось. Засідання сільських рад відбувалися досить регулярно, проте

подекуди у звітах зазначається про пропуски деяких засідань, а також про недостатню відвідуваність багатьох зібрань, внаслідок чого робота проводилася не такими темпами, як це було заплановано. Жінки становили у радах невеликий процент – від 10 до 20 відсотків [53, арк. 21].

З 1929 року розпочалася масова колективізація. Більшість селян не бажали добровільно вступати до колгоспів. Вступаючи до колгоспу, селянин мав здати весь свій сільськогосподарський інвентар, корів, коней, птицю, тобто повністю позбавлявся майна. Селянин втрачав можливість працювати на своїй землі, що позбавляло його колишньої можливості вести своє господарство. Крім того, організовувалися колгоспи за рахунок коштів, які також жертвували селяни, що вступали до них. Невеликий приток людей до колгоспів відбувався за рахунок наймитів та селян-бідняків. Таким людям майже не було чого втрачати і тому вони першими записувалися до колгоспів. Проте цього було недостатньо для ефективного проведення колективізації. Пройшло небагато часу і радянському керівництву стало очевидно, що середняки так просто добровільно не відмовляться від свого майна і не будуть масово вступати до колгоспів. В хід пішли методи залякування та насильної конфіскації майна.

Розпочалася боротьба з заможним селянством. Селян, які виявляли найбільший опір проти розкулачення, висилали до таборів, як шкідників та ворогів народу. Інших же, тих хто не чинив опору, проте мали статок, висилали разом із сім'ями до віддалених сибірських регіонів. З тими, хто мав статки, зобов'язали боротися усі верстви населення, тих хто не підтримував таку боротьбу, самих звинувачували у шпигунстві і відправляли до заслання.

У роботі по історії села Малоянісоль зустрічаємо приклади таких селян: Іван Аріх в період НЕПу зумів заробити невеликий статок. Він володів 21 десятиною землі, а також мав шістьох корів, трьох коней і двісті голів овець. Оскільки своїх сил для обробітку та утримання всього не вистачало (в сім'ї було шестеро малолітніх дітей), то їм довелося користуватися працею найманого робітника. Зрештою І. Аріх потрапив до списку осіб, яких мали «ліквідувати у рамках боротьби з кулацтвом».

Типовий «кулак» другої категорії Сергій Костянтинович Пупа. Він мав сім'ю, що складалася з десяти чоловік, з них було вісім дітей. Радянська влада конфіскувала у нього будинок, дві корови, коня, віз та плуг. Вся сім'я була примусово вислана до Сибіру [115, с. 128].

Подібним чином постраждало чимало грецьких родин, які мешкали у Приазов'ї. Їх майно було вилучено, розпродано, а самих – засилали до віддалених регіонів СРСР – Сибір, Північний Урал. Греки, як більш заможна частина селянства понесли найбільші втрати, у деяких приазовських селах, наприклад Малоянісолі, було вилучено майно у більшості селянства, а їх самих заарештовано.

Масова колективізація та вилучення майна стали причиною відтоку людей з колись багатих селищ Приазов'я. Люди шли на Донбас, намагаючись влаштуватися працювати у шахти, деякі виїжджали на Кубань. Деякі грецькі села опустіли, у колгоспах почало не вистачати робочих рук. Радянська влада намагалася вирішити це питання за допомогою переселенців із північних областей УРСР.

Інтенсивне проведення колективізації також вплинуло і на особливості традиційної грецької садиби, яка до початку 1930-х років дуже довгий час не зазнавала значних змін. З початком колективізації зникла необхідність у клунях, де раніше зберігалося зерно, адже в селах почали з'являтися колгоспи, будувалися господарські приміщення для загального збору врожаю. В подальшому у більшості грецьких садиб відбувалися зміни, пов'язані з пристосуванням населення до нового способу ведення господарства.

З розгортанням колективізації розпочалося поступове витіснення грецьких представників із керівних посад у сільських радах. Партійне керівництво намагалася не допустити так званий «заможний елемент» грецького селянства до влади. Велика кількість грецького населення була позбавлена виборчого права, до чорних списків попадали «куркульські елементи», які насправді становили велику частину грецького працездатного населення.

Наприкінці 1920-х років розпочався етап пришвидшеної колективізації, який для багатьох селян став початком жахливого періоду. Місцеве керівництво зрозуміло, що, не дивлячись, на успіхи радянської пропаганди серед народу, більшість селян все одно добровільно не відмовиться від власного майна, а тому методи колективізації все частіше ставали насильницькими та примусовими. В багатьох регіонах України селяни організовували виступи і навіть проганяли партійних активістів, намагаючись зупинити невблаганний поступ колективізації, як власного грабунку. В грецьких селах Приазов'я обійшлося без серйозних заворушень, проте це не означає, що селяни добровільно розставалися з власним майном. Посилювався тиск на місцеві органи і з боку держави. Вони повинні були за будь яку ціну завершити колективізацію, в іншому випадку їм теж загрожувало покарання – догани або звільнення, або навіть притягнення до судової відповідальності. На початку 1931 року тиск ще більше посилювався. В кінці зими 1931 року до районів прибули уповноважені РНК, з метою прискорення хлібозаготівлі. В подальшому було рекомендовано застосовувати примусове вилучення хліба у господарств, що не виконували контрактаційні договори. Штрафним санкціям піддавалися також і голови сільрад та місцеві партсекретарі. Тим з них, хто мав заборгованість, було заборонено брати участь у районних з'їздах рад [402, с. 151]. У архівних документах райкому КП(б)У на початку 1931 року зустрічаємо повідомлення про «абсолютно недостатній натиск на кулацько-зажиточну частину села і явно компромісне відношення зі сторони Новопетрівського и Новокаракубського партвідділень» [61, арк. 10].

У травні правила хлібозаготівель стали ще більш жорсткими. В архівних матеріалах знаходимо: «...Завдання для ... господарств встановлюються в одnodенний термін, до «саботажників» з числа бідняцько-заможних господарств застосовувати заходи репресивного впливу ... також припинити децентралізовану заготівку, всі партійці, кандидати, військові, фінансові працівники отримують індивідуальні завдання та попередження про особисту відповідальність за виконання поставлених завдань» [61, арк. 61].

Тоді ж подібні директиви місцеве керівництво отримало і стосовно молока, птиці, яєць та інших продуктів. Відтепер селяни і колгоспи не могли споживати вироблену продукцію доти, доки не виконали б план. На початку 1930-х років радянські газети продовжували ряснити гучними заголовками про успіхи колективізації та про спільний поступ до світлого майбутнього, проте насправді картина була геть іншою. У місцевих органах влади часто було поширене пияцтво, безвідповідальність. У звітах та доповідях, що надходили з місцевих центрів, частіше за все провали хлібозаготівлі або іншого пояснювали куркульською шкодою. Проте насправді звичайне українське село, в тому числі і села з переважаючим грецьким населенням, швидко рухалися в напрямку господарчого колапсу та розрухи. Через нестачу харчів та поганий догляд почався падіж великої рогатої худоби, коней [76, с. 58]. У селянському суспільстві все сильніше відчувалася серйозна, глибока криза.

Не дивлячись на те, що преса продовжувала пропагувати серед народу ударницькі настрої, намагаючись розвинути трудову активність та змагання між працюючими, у багатьох грецьких селах панували пасивність та апатія. Багато селян втрачали зацікавленість у роботі. Про поганий розвиток ударництва неодноразово повідомлялося у звітах про стан грецьких районів.

У часи гострої кризи чимало людей з селищ залишало власні домівки і направлялися до міста, аби знайти там якусь роботу і не голодувати. У селах почали з'являтися покинуті будинки, а самі села замість жвавих центрів колективної праці, почали нагадувати поселення зневірених і втомлених від життя селян, які боролися за виживання. Велика кількість селян розуміла безперспективність господарювання на власній землі, вони втрачали надію на те, що їх спосіб життя буде пов'язаний зі звичним землеробством і вирушали до міст у пошуках нової роботи. Подекуди спостерігався значний відтік колгоспників на промислові підприємства [321, с. 30].

Грецькі селяни зазвичай були більш заможними ніж українці та росіяни і тому вони більше постраждали під час колективізації, стосовно них були застосовані більш жорстокі методи розкуркулення. Багато заможних греків

оголошували куркулями і відправляли у віддалені регіони – до Узбекистану, Казахстану, на Урал [68, с. 95].

У Звіті про становище грецьких національних районів наводяться дані про стан колективізації на вересень 1929 року. Всього колгоспів нараховувалося 37 (6 комун, 15 артільей, 16 господарств СОЗ), вони об'єднували 824 господарства, що становило 15.6 % від усіх господарств по округі. Крім того, в регіоні існували 8 машинно-тракторних товариств, 1 садово-городнє товариство, 1 бджільниче товариство, 3 скотарсько-молочних товариства. Зазначалося, що колективізація грецького населення проходила набагато більшими темпами, ніж серед інших національностей округу [29, арк. 124].

Дані про стан колективізації по Сартанському району станом на 1928 рік такі. На 1 жовтня 1928 року в районі нараховувалось три колективи – «Комунар», «Незаможник» і «Універсаль». В них тривало розширення господарств, в «Комунарі» було стадо молочних корів, яке нараховувало 23 корови, в перспективі планувалося розширення до 54 корів. Також в районі існувало два спеціальних тваринних товариства – в Сартані та в Чермалику. Сартанське скотарсько-молочарське товариство було організовано у грудні 1927 року, і нараховувало станом на 1928 рік 193 члени товариства. В район діяльності товариства входило 24 населені пункти, майже вся південно-західна частина адміністративного району. Всі населені пункти товариство не охоплювало, проте активно займалося племінною роботою, збором по селам молока, члени товариства майже за рік діяльності здали 47484 літри молока, частина з цього об'єму була направлена до молочарень союзу у сирому вигляді, частина пішла на виробництво молочнокислих продуктів, всі члени союзу отримували гроші за здане молоко у перерахунки на жирність [35, арк. 64].

Зазначалося про те, що Мангуський район станом на квітень 1931 року був колективізований на 80% [46, арк. 359]. У Акті про обстеження села Ялта Мангуського району від 12 квітня 1931 року, зазначалося про те, що село було колективізовано на той момент на 78%. В селі розміщувалася артіль «Красний

кирпичик» та рибацька артіль, і два колгоспи та машинно-тракторна станція [46, арк. 362].

Також у звіті по грецькому району повідомлялося про справну діяльність ветеринарної дільниці, яка з моменту відкриття у 1927 році, справно надавала допомогу і забезпечувала селян необхідними медичними препаратами для тварин [35, арк. 65].

У Звіті про обстеження Мангуського району у липні 1931 року можна взяти дані про стан колективізації на той час. На липень 1931 року у районі було колективізовано близько 92 % господарств. По Урзуфській сільській раді колективізовано 85.7% господарств, по Ялтинській сільраді колективізовано 94%. При цьому зазначалося, що у листопаді 1930 року колективізовано тут було лише 24%, 311 господарств було включено перед збором і під час нього [48, арк. 92].

Також на початку 1930-х років розпочалася ще й така практика, як використання у польових роботах учнів та студентів. Маскувалося все привабливою вівіскою ніби-то задля підвищення рівня відповідальності молодого покоління, і таким чином польові роботи перетворилися на постійний обов'язок школярів. Повідомлялося, що за два дні учні Комарської школи змогли зібрати 670 центнерів буряка. Вони закликали інших дітей району приступати до роботи щоб ліквідувати розрив у радгоспах по збиранню культур [402, с. 161].

Отже, масштабні зрушення у соціальній сфері, які запустили більшовики, не пройшли без руйнівних наслідків. У селянському середовищі з'явилася розколотість людей на два табори – молодших людей, які піддалися більшовицьким гаслам і щиро вірили у те, що будують краще майбутнє, та старших людей, які зовсім не розуміли усіх навколишніх змін і світогляд яких було зруйновано. Крім того, з'явилася певна моральна порожнеча у суспільстві, викликана переходом до нових норм моралі, зовсім незвичних для людей, та відмови від уставлених релігійних традицій. Місцеве керівництво та сільрадівська верхівка нерідко зловживали власним становищем, в їх

середовищі часто зустрічалися випадки хабарництва, пияцтва та розпусти. Проте, не тільки в керівних органах спостерігалася така ситуація. Подібні деструктивні явища почали ширитися і в середовищі звичайних селян, заповнюючи ту порожнечу, яка утворилася після зниження народної духовності. Звісно радянська влада намагалася повернути народні маси на вірний шлях, пропагуючи гасла здорового образу життя, трудового ударництва та свідомого комуніста. Проте, нові гасла не завжди знаходили відклик у народі. Крім того, на місцях дуже часто панували безвідповідальність і незацікавленість у роботі, повідомлення про які часто зустрічаються у звітах по грецьких селах Приазов'я.

На початку 1930-х років більшого поширення набув дефіцит звичайних речей першої необхідності. У Велико-Янісольському та Сартанському районах вже починає відчуватися голод серед селянства [74, с. 95]. Місцева влада та радянський актив намагалися забезпечити, перш за все себе, чимало таких випадків просочувалося до газет, де такі ситуації трактувалися, як «куркульський вплив» або відсутність комуністичної свідомості. У селянському середовищі разом із дефіцитом речей першої необхідності та продуктів харчування, поширювалася і недовіра до місцевої влади. Крім того, у грецьких селах поширилися міжнаціональні суперечності, які з початком політики коренізації вже почали вщухати. Тепер же від впливом постійної колективізації, коли часто «згори» призначали нове керівництво, ставлення селян до прийдешніх людей, можна було охарактеризувати як недовіру, часто на межі з ворожістю. У звітах неодноразово повідомлялося про конфлікти греків з новопризначеними росіянами.

В кінці 1931 року і на початку 1932 року ситуація з продовольчими запасами тільки погіршилася. Селянство вже неспроможне було продуктивно працювати. Значного поширення набули голод, саботаж, дрібна спекуляція. Плани заготовки продуктів не виконувалися частково або ж повністю зривалися. Місцевий уряд намагався поспішно вирішити проблеми, закликаючи населення до активнішої праці. В умовах коли все більше почала розростатись

боротьба за колективізацію, місцева влада все більше забувала про національну політику, і поступово колишні досягнення політики коренізації зводилися нанівець.

З самого початку 1932 року радянське керівництво починає все більше уваги звертати на хлібозаготівлі. Вся преса починає рясніти заголовками, які доповідають про виконання планів заготівлі або закликають до їх виконання. У документах, протоколах засідань за 1932 рік зустрічаємо постанови щодо зобов'язання редакторів газет або журналів висвітлювати ситуацію і публікувати занесених до так званої «чорної дошки» та звертати особливу увагу на «шкідників», які перешкоджають хлібозаготівлям [62, арк. 25-26]. На початку 1932 року південноукраїнські села перебували у жахливому становищі. З одного боку – селянство, яке зовсім втратило мотивацію працювати, з іншого – доведені до жахливого стану трактори, техніка, худоба; катастрофічна нехватка зернових запасів для сівби, які держава не збиралася поповнювати, а планувала видрати у селян. Економічний та моральний занепад сіл призвів до того, що у багатьох артілях та колгоспах зернові запаси становили не більше 50 %, а в деяких були геть мізерними – до 20%.

Чим далі, тим сильніше розгорталася репресивна робота радянських керівних органів. Організовувалися вилучення зерна, влада стала повністю контролювати весь розподіл продовольства. Усіх хто, наважувався якимось вчинком суперечити заявленим здирницьким нормам, заарештовували і засуджували. 7 серпня 1932 року вийшов закон, який прирівнював колгоспну власність до державної і суворо карав будь-які спроби взяти хоча б невелику частину зерна із колгоспних запасів. Тих хто, пробував ховати запаси зерна, принаймі невелику жменю, чекав розстріл.

В архівних матеріалах знаходимо, що лише по одному Старо-Каранському району у період з 1 липня по 1 грудня 1932 року було притягнуто до відповідальності 306 осіб, ыз них 166 тих, кого називали «куркулями», 87 середняків, 53 бідняка; ще 16 осіб було засуджено до розстрілу. Тут же

зазначалося про недостатню діяльність сільських судів та надавалася постанова поживити їх діяльність [62, арк. 21].

Деструктивна та нищівна соціальна політика держави запроваджувалася за допомогою репресій і тиску. На початку 1930-х років внаслідок злочинної політики радянського уряду, на території УРСР спалахнув незвичайний голод, який торкнувся і грецького населення. У грецьких селах наприкінці 1932 року розпочалася масова реквізиція зерна та продовольства. Деякі селяни намагалися ховати запаси їжі на зиму у ямах, в сараях, проте це було небезпечно. По селам ходили комуністи-активісти з міліцією та зброєю, які заходили в кожен садібку і проводили обшуки всіх приміщень. Усе знайдене зерно вони реквізували, не залишаючи людям геть нічого. Тих, хто порушував встановлені рамки суворо карали, через колгоспні та селянські збори застосовувалися методи громадського тиску на населення, які вимушували багатьох людей зрештою поступитися і виконувати вказівки партійних робітників. У випадках, коли місцева дирекція радгоспів намагалася врятувати своїх робітників від голодної смерті, це розцінювалося як «неприпустиме розбазарювання» продовольчих запасів. Керівництво колгоспів та радгоспів не завжди суворо дотримувалося встановлених зверху норм, а часто намагалася допомогти селянам, проте вище партійне керівництво суворо стежило за виконанням нової соціальної політики і тому їх намагання не були здатні змінити жорстокий маховик радянської політики щодо селян. Внаслідок цих факторів спалахнув голод, який досяг велетенських масштабів вже взимку 1932-1933 років. До весни смертність виросла у десятки разів. Деякі люди подалися у міста, в надії там знайти кращої долі, проте виїзд із сіл також був фактично під заборонаю. У 1932 році радянською владою було введено обов'язкові паспорти, проте селянам вони не видавалися. Для виїзду із села був потрібен письмовий дозвіл голови колгоспу, а за Постановою від 23 січня 1933 року передбачалася заборона виїзду селян до будь якого іншого району [202, с. 276].

Навесні 1933 року, коли почалася посівна кампанія, радянське керівництво аби змусити виснажених людей працювати, почало годувати лише

тих селян, хто працював у полі. Така ситуація змусила на початку 1933 року іти працювати в поле всіх, хто міг триматися на ногах. Районні органи влади виробили чіткий регламент, згідно до якого годували лише тих, хто працював у полі, і позбавляли харчування тих, хто запізнювався або не виконував встановлених норм відробітку [402, с. 221].

Вкрай скрутне становище на початку 1933 року змусило вийти в поле і грецьких жінок, навіть тих хто був з найбільш консервативних родин. Тепер уже не було змоги дотримуватися традицій, усі йшли працювати задля того, щоб вижити і щоб прогодувати дітей. Влітку, задля вирощування врожаю, масово використовувалася дитяча праця, працювали всі хто міг це робити. Наркомзем УРСР встановив жорстку норму на відпрацювання у прополці – половина гектара на особу і суворо стежили за тим, щоб ця норма виконувалася. У деяких грецьких колгоспах Приазов'я, встановлювалися більш послаблені норми, які реально було виконати селянам, проте влада, як правило, стежила за діяльністю таких колгоспів і не дозволяла їм цього робити.

Газети протягом складного 1933 року продовжують рясніти заголовками про боротьбу зі «шкідниками», «куркулями», повідомлялося, ніби це вони заважали вдалій урожайній кампанії. Наводилися приклади показового покарання «куркулів» та «шкідників», якими називали всіх хто хоч якось не міг виконувати встановлені трудонорми.

У грудні 1934 року була прийнята Постанова, відповідно до якої з 1 січня 1935 року скасовувалася система продовольчих хлібних карток, лише тоді голод відступив остаточно. Мала запрацювати мережа торгівельних установ, яка за минулі роки була зовсім зруйнована і майже зникла. Планувалося відкрити пекарні та хлібні магазини [402, с. 228]. Другий етап послаблення суворої системи забезпечення харчуванням відбувався у вересні 1935 року, коли вийшла Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про зниження цін на хліб і скасування карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю» [202, с. 184], за якою було введено систему єдиних цін замість карткової системи, за якої на продукти, що розподілялися по карткам, ціни були значно нижчі, ніж на

інші. Згідно до постанови з 1 жовтня 1935 р. знижувалися ціни на ряд продуктів, таких як хліб, борошно, зерно, крупи і макарони. Також була скасована карткова система постачання м'яса, м'ясних продуктів, цукру, картоплі, жирів, рибних продуктів. Вартість була встановлена відповідно до територіальних поясів [402, с. 246].

Зрештою, роки постійної примусової колективізації, нужденності та голоду призвели до того, що менталітет селянина став змінюватися. Все більше поширилося відчуття необхідності постійної роботи в колгоспі. Трудящі маси стали не тільки намагатися показати свої трудові досягнення, але і стежили за оточуючими, намагалися берегти колгоспне добро, худобу. Почастішали повідомлення у газетах про несумлінне ставлення до своїх обов'язків, про показові покарання та суди. Після виходу постанови про зниження цін відбувається ряд мітингів, присвячених вихвалянню радянської влади та її політики, подібні заяви звучать і на місцевих зборах.

В той же час, коли відбувалося поступове налагодження життя міст та містечок, побутові умови життя у дрібних селах та хуторах часто залишалися досить важкими. Повідомлялося, що мешканці Ново-Григорівки, яка входила до складу Старо-Гнатівської сільради, через відсутність магазину за сірниками були вимушені ходити по 5-6 кілометрів до Гнатівки або Старої Карані. Дуже часто селяни скаржилися на неякісний хліб, який продавали продовольчі магазини. Значний дефіцит майже всіх категорій продуктів і товарів першої необхідності став теж звичним явищем та спотворював життя сотень тисяч звичайних селян. У грецьких селах, досить великих за розмірами і досить багатолюдних зазвичай був всього один магазин. Повідомлялося про те, що у магазині у селі Стара Карань багато товарів були відсутні місяцями, за винятком лише винних, кондитерських та тютюнових виробів. Часто тут не можна було купити цукру, солі або хліба [402, с. 289]. Схоже становище було і в інших селищах району.

З осені 1934 року активність села трохи пожвавилася. Працівники машинно-тракторних станцій та колгоспів іноді отримували мінімальну

заробітну плату. Крім того, селянам було дозволено тримати 1 корову, 3 баранів, 1 свиню, 20 курей, 10 вуликів. Проте кожний селянин, який тримав господарство, повинен був здати на користь держави певну кількість продуктів: 1000 літрів молока з корови на рік (певної жирності), 40 кілограмів м'яса в рік за кожну свиню та за кожного барана; 1000 яєць в рік з триманих курей; і до 100 кілограм меду з бджолиного господарства [115, с. 138]. Крім того стягувалася плата за утримання городу, за 50 соток землі селянин мав платити 1000 карбованців, 770 – податок за землю.

Важкими залишилася і умови праці простих селян. Трактористи були вимушені, працюючи в полі, жити у погано обладнаних вагончиках, часто їм не постачалося гаряче харчування цілими тижнями. Багато жителів дрібних хуторів щодня долали до колгоспів відстань до п'яти кілометрів. В польових бригадах харчування подавалося з недотриманням належного санітарного рівня, що могло призвести до спалаху епідемії. Так, у 1937 році в грецьких районах спалахнула епідемія малярії, про яку розповідає у своїх спогадах грек І.Стріонов [107, с. 194].

У середині та у другій половині 30-х років ХХ століття масового поширення набуває робота жінок. Тепер вони стають активними учасниками ударницьких змагань, жінок можна зустріти на будь якій роботі – від трактористок і шоферів до голів сільрад. Повідомлення про те, що та чи інша жінка відмовляється працювати в колгоспі, які раніше не були дивиною для грецького середовища, тепер стають рідкісними, хоча і не зникають зовсім. Натомість все частіше в газетах з'являються заголовки про жінок – ударниць праці. Найбільша кількість жінок починаючи з середини 1930-х років працювала в галузях сільського господарства та освіти. Для того, щоб звільнити жінок, відкривається велика кількість ясел, радянська агітаційна машина всіляко вихваляла заклади для новонароджених, проте санітарний стан та оснащення таких закладів у селах залишали бажати кращого [393, с. 173].

Все більшого поширення набуває сільськогосподарська техніка, селяни поступово звикають до неї, машини вливаються в ритм життя і вже не

сприймаються дивиною, як це було ще 10-15 років тому. Ритм життя радянського села прискорюється, відбувається доволі швидка трансформація ментальності. Традиціоналістів та консерваторів стає все менше.

Поряд із розвитком соціалістичного села, продовжували рости за кількістю населення міст. Жахи колективізації та голоду спричинили чималий відтік людей у міста у пошуках кращої долі. Міста в середині 1930-х років починають змінювати свої обриси. Все більше уваги приділяється електрифікації маленьких містечок, проведенню водопроводу, озелененню та створенню культурних установ.

Але поряд з поверненням до нормального життя, поряд з відкриттям нових культурних установ та закладів соціального забезпечення, все більшого поширення набувають репресії проти «антирадянських» елементів.

У 1937 році в Радянському Союзі розпочався період масових репресій. На пленумі ЦК партії на початку 1937 року, Сталін заявив про велику кількість «шкідників» та «шпигунів», які проникли в усі сфери адміністративної та господарської діяльності. 31 липня 1937 року Політбюро ЦК ВКП(б) було затверджено проект оперативного наказу №00447 НКВД СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів» [202, с. 282]. Згідно до цього наказу передбачалася операція в Україні, починаючи з 5 серпня, під час якої мала бути заарештована велика кількість представників етнічних меншин. Їх всіх розподілили на дві великі групи – першу групу передбачалося засудити до тривалого тюремного ув'язнення, а друга група мала отримати смертний вирок [402, с. 305].

11 листопада 1937 року Народний Комісар внутрішніх справ Єжов підписав директиву стосовно політики щодо грецької етнічної меншини. В директиві йшла мова про «...широку мережу грецьких націоналістичних, шпигунсько-диверсійних, повстанських та шкідницьких організацій, які мають на меті ліквідацію радянської влади на територіях проживання греків в СРСР, а також відторгнення цих територій та створення окремої держави фашистського

типу...» [310, с. 92]. Розпочалася масштабна каральна операція проти представників грецької національності.

Внаслідок хвилі арештів у в'язниці опинилося чимало діячів грецької науки та культури, а також лікарів, інженерів та інших освічених людей, які на думку радянського уряду, могли стати противниками радянської ідеології та існуючого ладу.

Було сфабриковано грецьку справу, в якій зазначалося, що начебто грецький контингент вів контрреволюційну діяльність у районах з переважаючим грецьким населенням і мав на меті створення антирадянського державного утворення. За даними досліджень З. Лихолобової, серед справ, що були заведені в той період, 12% були саме проти грецького населення (150 із 1200 розглянутих), що перевищувало відсоток грецького населення у країні у декілька разів. Найбільша кількість арештів відбулася у період з грудня 1937 року до січня 1938 року. Серед грецьких громадян, що потрапили під репресії дуже великий відсоток був селянського населення (30%), а також робітників (40%). Серед заарештованих була велика кількість селян, позбавлених майна, в яких більшовицьке керівництво вбачало своїх класових ворогів [286, с. 70]. У 1937-1938 роках за матеріалами цієї справи було заарештовано 5474 особи. Грецькі школи, видавництва, друковані органи всі було закрито, їх співробітників масово заарештовували. У 1937 році вийшов останній, 972 номер газети «Колехтівістіс» [442, с. 118]. У цей період буди також заборонені всі національні грецькі свята і традиційні змагання (куреш, скачки, молодіжні гуляння з частушками – удрамайба), грецькі пісні і танці [115, с. 144]. У цих складних умовах сімейні свята стали єдиним осередком, який давав можливість грекам хоч якось зберегти свою етнічну самобутність, мову, культуру.

Під каральні заходи потрапили також представники заможного грецького селянства і селян середнього статку. Більшість справ заарештованих було розглянуто спеціальною радою при Верховному суді СРСР, і в більшості випадків заарештованих було засуджено до вищої міри покарання – смертної кари [286, с. 71]. У період з січня по березень 1938 року було винесено

смертний вирок 3125 грекам, у вересні 1938 року – 345 грекам. Ще 158 осіб було відправлено до таборів Гулагу [355, с. 97]. В. Нікольський наводить дані про 3628 заарештованих греків у Донецькій (Сталінській) області, серед яких 3470 було розстріляно, а 158 засуджено до виправничо-трудова таборів [309, с. 72]. При цьому зазначається, що серед постраждалих від репресій було 83 громадянина Грецького королівства.

У дослідженні З. Лихолобової зазначається також, що більша частина потерпілих від репресій – 95 % були безпартійними [286, с. 70], а отже, це свідчить про те, що терор був направлений не лише проти партійної еліти, а проти різних груп населення.

Радянська репресивна машина пройшлася навіть по тих греках, які мешкали далеко від осередків проживання своєї меншини. Так, заарештовували грецьких громадян у містах України, Білорусі, і навіть на Уралі. У травні 1938 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло Постанову «Про реорганізацію національних шкіл на Україні». В ній можна було зустріти таке формулювання: «... у багатьох випадках під виглядом національних шкіл, вороги народу ... перетворили національні школи в осередки для контрреволюційної роботи і буржуазно-націоналістичного антирадянського впливу на дітей...» [202, с. 270]. Зрештою викладання на грецькій мові було визнано недоцільним, ворожим і помилковим.

Каральні заходи кінця 1930-х років не минули жодної, хоча б трохи чисельної етнічної меншини на території України. Грецька меншина теж не стала виключенням. У Володарському районі до розстрілу засуджено 174 греки, а до ув'язнення— 2, у Великоянісольському районі — 679 та 45 відповідно, у Волноваському районі — 175 та 16, у Маріупольському районі — 899 та 21, у Старо-Бешевському районі — 623 та 31, у Старо-Каранському районі — 460 та 19, у Старо-Керменчицькому районі — 246 та 11. Усього на території УРСР разом з іноземними підданими було розстріляно 3470 греків, а 158 осіб засуджено до різних строків ув'язнення [402, с. 312].

Репресії кінця 1930-х років сильно вдарили по усіх галузях суспільного життя населення України і грецької етнічної меншини зокрема. Було страчено велику кількість діячів освіти і науки, інтелігенцію, людей, які знаходилися в розпалі своєї творчої та інтелектуальної діяльності. Подекуди серед ув'язнених та страчених були особи, які ще кілька років тому були активними прихильниками ідеї розбудови культури національних меншин радянського зразку. Каральний апарат жорстоко пройшовся по усіх рівнях населення, прибираючи навіть своїх колишніх поборників. Грецька культура понесла важкі втрати, з'явилася заляканість населення. Багато греків, яким вдалося уціліти, спішно міняли свої прізвища на російські або українські для того, щоб злитися з навколишнім населенням. Заарештовувалися навіть люди, які не були греками, але мали відношення до грецької меншини, так було заарештовано професора Ленінградського університету Івана Соколова, який був одним із керівників краєзнавчих досліджень по збиранню матеріалів стосовно грецького населення [115, с. 142].

Отже, грецька етнічна меншина після відносно сприятливого періоду політики коренізації, опинилася у вирі жахливих соціальних потрясінь, якими стали спочатку примусова колективізація, потім штучно спровокований радянською владою голод, а у другій половині 1930-х років – хвиля масштабних репресій. Важкі роки потрясінь серйозно вдарили по грецькій національній ідентичності та самобутності. Радянська влада примусово-каральними заходами зрештою досягла затвердження у свідомості більшості людей стереотипного мислення про «щасливе пролетарське життя».

Висновки до розділу 2.

Отже, основними осередками проживання грецької меншини в Україні був регіон Приазов'я, а також невеликі громади, сконцентровані у великих містах. Період 1920-1930-х років став етапом значних змін у соціокультурному та повсякденному житті усіх меншин, що проживали на території України, в

тому числі і грецької. Політика коренізації, яку запроваджувало радянське керівництво починаючи з середини 1920-х років, стала періодом певного відродження грецької культури, не дивлячись на те, що проводилася в руслі радянської національних культур. Проте, ряд серйозних потрясінь звів нанівець усі попередні досягнення коренізації. Спочатку колективізація, яка зустріла опір серед населення, стала проводитися примусовими методами, а за нею послідував жорстокий голод 1932-1933 років, який змусив населення повністю підкоритися радянській моделі господарювання для того, щоб вижити.

Таким чином, у період від початку проведення політики коренізації, що приблизно визначається 1924 роком, повсякденне життя етнічних меншин на території УРСР і грецької етнічної меншини зокрема, цілком відбувалося під впливом цієї політики і у її руслі. Політика коренізації мала на меті інтеграцію представників етнічних меншин до соціалістичної еліти, покращення відносин між радянською владою та меншинами, а також створення розвинутого соціалістичного апарату освіти та науки, із залученням представників етноменшин.

Стосовно греків України, зокрема грецького населення Північного Приазов'я проводилася політика, яку можна назвати політикою елінізації. Відбувалося створення національних районів греків, організація навчальних закладів – шкіл та училищ, де велося б викладання грецькою мовою. В цей період склалися сприятливі умови для дослідження історії та культури грецького населення, проводилися експедиції, що були покликані розширити коло інформації щодо грецької меншини, та дослідити її тогочасний стан. Відбувалося становлення грецької літератури та періодичних видань, проте звичайно варто зазначити, що вони мали радянський характер і передбачали утвердження соціалістичного мислення.

Тим не менш, політика сприяння поширенню радянської культури етнічних меншин, поступово пішла на спад. Уже на початку 1930-х років відбулося поступове згорання політики коренізації. Розпочиналися масовані чистки місцевого керівництва, верхівка не довіряла більше новопризначеним

кадрам, а згодом усі досягнення коренізації на цьому шляху зійшли нанівець. У Радянському Союзі відбулося згортання політики НЕПу і, разом із цим, відбулися зміни у ставленні до політики поширення національних ідей, які перестали підтримуватися державою, а згодом, і почали переслідуватися, як небезпечні для радянського партійного устрою. У сукупності з колективізацією та радянізацією це остаточно зруйнувало ті невеликі позитивні зрушення, що відбулися у 1920-х роках. Таким чином, до середини 30-х років ХХ століття, усі особи, які стояли у витоків політики коренізації, за незначними винятками, були усунуті від суспільно-політичного життя чи репресовані. Залишилися лише віддані прихильники комунізму, які дбали, перш за все, про зміцнення радянської системи і не підтримували національні ідеї меншин.

Загалом проведення політики коренізації щодо грецької етнічної меншини в Україні, було виправданим з політичної та з суспільної точки зору. Завдяки цій політиці вдалося дещо налагодити взаємовідносини між етнічними меншинами та покращити становлення меншин до радянської влади.

Репресії другої половини 1930-х років поставили крапку у існуванні грецьких національних районів, сільрад та закладів освіти і культури. Було заарештовано та страчено велику кількість, як простих грецьких селян, які могли бути незгодними з радянською політикою, так і велику кількість грецької інтелігенції, яка стояла на чолі культурного розвитку грецької меншини часів еллінізації.

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНІ ЧИННИКИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ

3.1. Побут, умови проживання, рівень медичного обслуговування.

Греки, що мешкали у Південній Україні на початку ХХ століття, зберігали досить багато яскравих етнонаціональних ознак, які відрізняли їх від місцевого населення та інших етнічних меншин. Проте, не дивлячись на це, грецька меншина також вдало співіснувала з сусідніми громадами і запозичувала у них велику кількість аспектів повсякденного життя та особливостей організації праці і відпочинку. Так, господарство греків почало зазнавати змін ще у дореволюційний час, грецьке населення брало приклад з німецьких колоністів і все активніше освоювало нові сільськогосподарські знаряддя. Зазвичай грецьке населення поступалося німецькому в матеріальній забезпеченості, проте було не з останніх.

Станом на 1927 рік серед грецького населення була така картина заможності: 18.22% бідняків, 41.8% незаможних, 32.35% середняків, 7.64% заможних [68, с. 81]. Зазначалося про те, що середній рівень матеріальної забезпеченості грецьких родин був вищим, ніж у сусідніх українських та російських селян.

У першій половині 1920-х років грецькі села Приазов'я перебували у не найкращому становищі. На благоустрої селян відбилися важкі часи громадянської війни та голоду початку 1920-х років. Серед населення раз по раз спалахували епідемії, а деякі захворювання постійно супроводжували грецьке населення, ставши ледве не «національною» хворобою. Ще у звітах часів Російської імперії часто зустрічається інформація про поширення серед греків тифу, сифілісу і туберкульозу. На початку 1920-х років ситуація з захворюваністю на туберкульоз була нічим не краща, у звітах про обстеження греків регіону зустрічаємо невтішні цифри. Радянські фахівці пов'язували таку

ситуацію з декількома факторами – особливостями розміщення грецьких селищ та особливостями побудови грецьких будинків. Села часто розташовувалися поблизу річок, або у заболочених місцях. Що ж до грецьких осель, то за матеріалами звітів, вадами грецького житла було розміщення житлових приміщень поряд з приміщеннями для худоби, а також наявність софи біля печі, що мало негативний вплив на санітарний стан у сім'ях [12, арк. 37].

У протоколах про розвиток народного господарства зазначалося про поганий стан доріг у грецьких районах, подекуди відсутність водопостачання, поганий стан існуючих колодязів. На деяких ділянках доріг між селами були відсутні мости, що ускладнювало комунікації між населеними пунктами [8, арк. 16].

У результатах обстеження грецького населення Маріупольського регіону зазначалося, що характерним серед грецького населення є поширення побутових хвороб, зокрема туберкульозу. За даними здраввідділу грецьке населення було набагато більше уражено цією хворобою, ніж сусіднє з ним українське. Серед причин, що призводили до поганого стану здоров'я, вказуються житлові умови грецького населення, велика скупченість житла, близькість житла до сараїв та конюшен, слабка освітленість житлових приміщень. Повідомлялося, що у селищі Малоянісоль у переважній більшості будинків житлове приміщення було розташовано під одним дахом з конюшнями, при цьому у 28,8 % будинків вхід до житла був через конюшні, а у 60 % інших будинків – через конюшню та передпокій (сіни). У Сталінському районі також найбільш поширеною хворобою був туберкульоз, а також малярія. Захворюваність на малярію була у греків у 2-3 рази вища, ніж у інших національностей. Однією з причин наводиться розташування грецьких сіл у місцевостях, що межують з болотами. Так само і туберкульоз був більше поширений серед греків, ніж серед інших національностей, зокрема у Сталінському районі на 90% більше поширений у греків, ніж у інших національностей, що мешкали поряд із ними [12, арк. 39].

У архівних документах знаходимо рекомендації щодо покращення рівня здоров'я грецького населення. Зазначається, що через великий відсоток захворюваності у регіоні на туберкульоз, необхідне створення спеціальних диспансерів, а також створення районної лікарні, обладнання та розширення існуючих лікарняних ділянок, амбулаторій. У звіті про обстеження Сартанського району повідомлялося про безперервний ріст асигнування галузі охорони здоров'я. Наводилися цифри у 15049 карбованців у 1928/1929 році; 18848 карбованців у 1929/1930 році; 27000 карбованців у 1930/1931 році. Тим не менше в районі до того часу не було лікарень, лише кілька амбулаторій [48, арк. 45]. Повідомлялося про нестачу лікарів у районі – їх було лише 3, в той час як потребувалося принаймні шість. У контексті національної політики зазначалося, що жоден із лікарів району не знає грецької мови. Навіть станом на 1930-ті роки у районі все ще надзвичайно поширеною була захворюваність на туберкульоз – він вважався ледве не національною хворобою грецького населення у регіоні. Також на низькому рівні залишалося і санітарне обслуговування колгоспів. Медичне обслуговування радгоспів, де внаслідок нестачі місць для робочих, були скупчення людей по декілька сотень осіб, взагалі було відсутнє, що створювало серйозну небезпеку спалаху епідемічних захворювань [48, арк. 46].

На початку 1930-х років стан санітарно-медичного обслуговування в грецьких селах значно покращився у порівнянні з попереднім десятиліттям. Це можна побачити на прикладі селища Ялта Мангуського району. У архівних документах можна знайти відомості про стан охорони здоров'я на початку 1930-х років у селищі. Тут все ще високою була захворюваність на туберкульоз серед грецького населення. Проте сільрада проводила активну роботу по покращенню санітарно медичного обслуговування. В селі було добре обладнано амбулаторію, у якій працювало два лікарі, дві акушерки, зубний лікар, фельдшер, сестра. Також в селі розташовувалася аптека та будинок для стаціонару, усі основні ялтинські установи перебували під наглядом лікарів [48, арк. 159].

У Звіті про обстеження Старобешівського району зазначалося про в цілому задовільний стан медичною допомоги. Повідомлялося про існування у селах амбулаторних дільниць, де лікарі та фельдшери могли надавати людям допомогу. В селі Стила протікала річка Волноваха, клімат був сирым і населення часто хворіло на малярію. Зазначалося, що медичне обслуговування було достатнім, при викликах лікарі виїжджали до пацієнтів. Спостерігалася захворюваність на малярію і було необхідно виявити причину цієї захворюваності. В районному центрі був відсутній зубний лікар, населенню доводилося далеко їхати для того, щоб полікуватися [17, арк. 95]. У 1928 році в селищах Малоянісоль та Мангуш було організовано заклади для боротьби з туберкульозом [424, с. 130].

Через важке матеріальне становище, на початку 1920-х років будівництво нового житла в грецьких селах майже зупинилося. Внаслідок цього грецькі сім'ї продовжували мешкати у старих будинках, збудованих ще у дореволюційний період, концепція яких залишалася незмінною.

Характер будівництва житла греками визначався тривалим сусідством з іншими народами, що сприяло взаємопроникненню культур і особливостей побудови. Після переселення греків з Криму до Приазов'я, вони зазнали впливу сусідніх національностей, але і частину своїх специфічних рис було збережено. Будинок, у якому проживали люди, завжди був однією з найважливіших сторін побуту. В залежності від розмірів та облаштування будинок був індикатором заможності його власника.

Зведення будинку було пов'язано з рядом традицій, що брали початок з давніх часів. Існував обряд за яким визначали вибір місця для будівництва. У селах існували спеціалізовані майстри, які з використанням простих пристроїв визначали оптимальне місце для майбутнього житла. Їхні методи включали використання тростини для тестування ґрунту, яке показувало його придатність для будівництва. Зазвичай будівництво розпочинали весною або влітку, і при цьому враховували фазу місяця. Греки переважно розпочинали будівництво в першу чверть місяця або при повному місяці, вони намагалися уникати початку

робіт у понеділок. Ще однією традицією було взаємопідтримка в грецьких селах: родичі та знайомі надавали допомогу під час будівництва, що дозволяло значно прискорити процес [442, с. 175]. Таким чином, той, хто будував, отримував значну підтримку від односельчан і зобов'язувався віддячувати в подібний спосіб у майбутньому.

Також існували традиції, пов'язані з освяченням будівельних робіт, наприклад, під час закладки споруди, під фундамент клали срібло. Хоча в дореволюційні часи ці обряди супроводжувалися освяченням за участю священика, в радянський період всі релігійні обряди були заборонені. Подекуди у селах продовжували дотримуватися традицій, остаточно вони зникли лише у 30-ті роки ХХ століття. Після завершення будівництва існувала традиція впустити в будинок кішку. Коли заходили господарі, то будо прийнято вносити хліб, який був спеціально випечений для цього моменту. Він мав символізувати чистоту та благополуччю майбутніх господарів.

Під час планування та будівництва житла приділялася значна увага характеру наявних будівельних матеріалів, клімату та способу господарювання місцевого населення. Вартість будівельних матеріалів та загальний вигляд помешкання визначали матеріальний статус власника житла, що робило будинок своєрідним індикатором соціального стану. Помешкання було найбільш консервативною частиною побуту, яка вимагала значних витрат для поліпшення і відображала економічну спроможність його мешканців [288, с. 259].

У своєму етнографічному дослідженні І. Пономарьова відзначає, що для греків було типовим відкрите подвір'я, де розміщувалися житлові та господарські споруди у різних поєднаннях. Найбільш давнім типом будівлі був тип житла з однорядною забудовою, коли всі житлові та господарські споруди знаходилися під одним дахом. Іншими варіантами забудови були варіанти розташування помешкань у вигляді літери «Г» або «П». Дослідниця наводить приклад Г – подібної забудови, при цьому будинок та господарські споруди були розміщені саме в такому порядку. Житло було повернено торцевою

стороною на схід, тому що, таким чином забезпечувалося найкраще природне освітлення помешкання. Господарські споруди розташовувалися навпроти входу в будинок [442, с. 181]. Такий витягнутий у плануванні будинок залишався переважаючим у грецьких садибах протягом 20-30-х років ХХ ст. Довга стіна як правило була завернена в бік двору, з боків до будинку добудовували галерею, вона під стріхою даху тягнулася уздовж стіни із дверним отвором [362, с. 282].

До початку 1930-х років кожне селянське господарство мало спеціальне місце для обмолоту зерна та споруди для зберігання зерна, сіна та соломи. У багатьох будинках збереглися клуні – великі господарські приміщення, збудовані з каменю або дерева, з дахом, який робили з очерету або соломи. Клуни використовувалися для зберігання сільськогосподарського інструменту, а в деяких випадках – для зберігання половини, сіна або соломи.

Самі будинки греків зазвичай мали прямокутну, трохи витягнуту форму. Вхід до будинку знаходився посередині однієї з довгих стін, що було типовим для 20-30-х років ХХ століття. Будинки заможніших людей могли мати міцний кам'яний фундамент та стріху з черепиці. Зовнішні стіни будинків греків зазвичай обмазували жовтою глиною, але до першої третини ХХ століття цей метод поступово замінювався на використання білого крейдяного покриття, за запозиченою від українців методикою. Глину продовжували використовувати для обмазування стін сараїв та іноді внутрішніх стін будинків.

Деякі селяни грецьких поселень на Приазов'ї перейняли принцип будівництва під одним дахом разом із житловими та господарськими спорудами від німецьких поселенців посусідству. Такі приміщення зв'язувалися між собою дверима і мали практичне значення в разі сурової зими, коли було зручно переходити у господарську частину [205, с. 164].

Комплекс житлових споруд греків міг мати різні назви, в залежності від регіону, у якому знаходився. В етнографічних дослідженнях зустрічаємо опис грецьких дворів поблизу Маріуполя, вони мали окрім жилих хат, ще й літні кухні, сараї, загородки та колодязі. Усі господарські споруди мали певну назву,

ці назви могли відрізнятися у різних селищах регіону [402, с. 182]. Майже всі назви житлових споруд, які використовували греки мали походження або з тюркських мов, або з еллінської, відповідно до того належали греки до греків-еллінів або греків-урумів.

У 1920-1930-ті роки серед грецьких помешкань можна було зустріти будинки, які були вбудовані у землю – це був старовинний спосіб будівництва. Такий тип житла мав деякі переваги, зокрема, економію матеріалів під час будівництва та кращу теплоізоляцію в холодний період року. Стіни таких будинків заглиблювалися приблизно на 1-1,5 метра у землю, з входом із торцевої стіни. Наземна частина стін зазвичай була зведена з дерева або лози, а потім обмазувалася глиною та білилася. Дахи були двоскатними, спочатку їх покривали очеретом, але згодом, уже в 1920-1930-ті роки, почали використовувати дерев'яні дахи. Попіл намітали на дах, щоб запобігти проникненню вологи всередину [362, с. 162]. Пізніше землянки відійшли у минуле, в якості матеріалу для будинків почали використовувати саман. Однак, деякі з найміцніших землянок існували ще довгий час, і в 20-30-х роках ХХ століття їх можна було зустріти у грецьких селах, а деякі навіть існували до 50-60-х років ХХ століття.

Біля деяких грецьких сіл на Приазов'ї були родовища каменю, що сприяло використанню його у будівництві будинків та інших споруд. Камінь також використовували для будівництва сараїв, огорож та вуличних покриттів. Деякі з родовищ каменю знаходилися поблизу сіл Бешево, Велика Каракуба, Гнатівка, Карань, Ласпа.

Зміна технологій будівництва та різноманіття доступних матеріалів також призвели до появи техніки змішаного будівництва. Так, зустрічалися будинки, стіни яких до вікон були зведені з каменю, а решта будівлі – з саману. Багатші греки могли дозволити собі будувати будинки з цегли.

Внутрішнє планування житла греків зазнало змін протягом часу. Якщо раніше будинки склалися переважно з одного приміщення, то з часом поширення набуло будівництво передпокою або сіней. Часто такі сіні були

досить просторими і в них було опалення вогнищем, де також можна було зберігати невеликі продовольчі запаси. Вогнища мали різні конструкції – від відкритих до напіввідкритих камінів, до яких приєднувалися димарі та печі. Особливою частиною конструкції була піч для приготування хліба, яка могла вміщувати до п'яти-шести хлібин одночасно і часто мала подвійну функцію, простягаючись від сіней до житлової кімнати та нагріваючи обидва приміщення [442, с. 208].

Ще одним варіантом планування будинку було розділення сіней на передпокій та кухню, що зазвичай супроводжувалося внутрішнім коридором та двома дверима – хатніми та сінешніми, що стало характерною особливістю грецьких будинків. У подальшому у багатьох грецьких селах Приазов'я з'явилися багатокімнатні будинки. Наприклад, у селі Мангуш, був квадратний будинок, зведений із саману та обкладений зовні цеглою. Його розміри становили 9,9 метрів на 7,1 метрів. Він зазнав невеликої модифікації у 1938 році але, завдяки високій якості будівництва, простояв довгі роки [442, с. 208].

Традиційна грецька садиба мала огорожу, яку зводили із доступних матеріалів – дерева, каменю, лози, каменю. Зазвичай, огорожі зводилися лише зі сторони вулиці – така традиція є досить поширеною у селах центральної, східної та південної України. Існували і повністю огорожені з усіх сторін подвір'я. І. Пономарьова у своєму дисертаційному дослідженні наводить деякі приклади парканів у грецьких селах: паркани з боку вулиці, складені з каменю або цегли, паркан із саману, конопляний тин, невеликі паркани з дерну, хмизу або каменю, які розділяли між собою сусідні подвір'я [442, с. 183]. На городах не робили парканів, як правило, просто проводили межу між сусідніми садибами.

За даними господарських книг села Мангуш, більшість нових будинків у селах під час радянських часів будували не греки, а українці або росіяни. Це пояснюється тим, що більшість грецьких будинків залишалися у хорошому стані. Ще одним чинником була заможність грецького населення. Це дозволяло більш заможним грекам ще до революції замовляти цеглу на цегельних заводах

заздалегідь для майбутньої будівництва. Цегляні будинки, у свою чергу, були міцнішими та передавалися греками із покоління в покоління, зберігаючи національні традиції. У селищах Одеської області нерідко використовували як матеріал будівництва камінь, такі будинки теж часто зустрічалися у південних регіонах України – на територіях сучасних Миколаївської, Херсонської областей [288, с. 260].

Одним із відмінних елементів між грецькими та українськими будинками була конструкція стелі. У грецьких будинках стелі зазвичай складалися з дерев'яних дощок. Також стелю могли виготовляти із струганих дощок, які потім обмазували глиною, так робили у селищі Великоянісоль, це дозволяло її зробити більш теплою та більш міцною одночасно [362, с. 169].

У грецьких селах дахи на будівлях мали різні форми, вони могли бути двоскатні або чотирикатні. У різних селах існували відмінності у формі дахів: у деяких більш популярними були двоскатні дахи, а в інших – чотирикатні. Це залежало від особливостей побудови, та інколи було спричинено тим, що в одному селі будинки будувалися під керівництвом одного майстра, подібними один до одного. Покриття дахів найчастіше складалося з соломи або очерету, хоча іноді використовувалися дошки. Більш заможні жителі могли собі дозволити покриття бляхою, цей матеріал почали частіше використовувати з початку ХХ століття.

Вікна також виготовлялися з дерева. У кожному селі був майстер, який виготовляв віконні рами та ролети, часто він також займався склом. Вікна іменувалися пенджер, а віконні майстри пенджері (походить від тюрк. pencer – вікно). Ставні зазвичай встановлювали всередині будинку до революції, але починаючи з 1920-х років почали встановлюватися ззовні.

У старих грецьких будинках іноді можна було зустріти галереї, які кріпилися на стовпах і були продовженням даху з фасаду будинку. Ще на початку ХХ століття у багатьох будинках були галереї. У селі Урзуф галереї були повсюдно, проте з часом такий тип будівель відійшов у минуле.

Поступово на зміну галереям прийшли закриті веранди, вони отримали широке поширення у селах по всій Україні [362, с. 167].

Всередині житлове помешкання греків як правило було прикрашене більш скромно. Ззовні оселя білилася, а стіни знизу підмазувалися глиною. Усередині будинку стіни та сволюки прикрашалися різбленням та прикрасами із вишитих тканин, вздовж стін розміщувалися лави з подушками. Однією з поширених прикрас для стін був стенар – довге полотнище червоного або синього кольору, нижня частина якого була заокругленою у вигляді півкола. Майже в кожному грецькому будинку на початку 1920-х років був так званий поміст або підвищення, який слугував грецьким родинам як місце для сну, відпочинку або для сніданку чи вечері. Місце таке було теплим, адже знаходилося коло печі. У період кінця 20-х – початку 1930-х років розпочалася активна боротьба з цим елементом домашнього облаштування. У період проведення колективізації, та під час боротьби з поширенням туберкульозу серед грецького населення, радянське керівництво розгорнуло пропаганду та роз'яснювальну санітарно-просвітницьку роботу проти софи, задля покращення санітарного стану у будинках греків [442, с. 210].

Невід'ємною частиною будь якого грецького житла була скриня. Вона іменувалася сандук або сундук. Ці терміни походили від тюркського слова sandik – скриня. Скриня була важливим елементом житла, в ній греки зберігали одягу та цінний домашній скарб, вона фактично заміняла шафу. Традиційно скрині виготовлялися із твердих порід дерева, а зовні могли бути оббиті металевими листами або навіть прикрашені декоративними елементами з дорогоцінного металу [274, с. 218].

Отже, становище грецьких селищ залишало бажати кращого, вони сильно постраждали внаслідок розрухи після громадянської війни. Шляхи сполучення, дороги, мости, вулиці та громадські об'єкти потребували капітального ремонту, а подекуди повної відбудови. Ситуація почала покращуватися лише у другій половині 1920-х років, коли поступово розпочалося налагодження інфраструктури.

Стан галузі охорони здоров'я грецького населення, насамперед Приазов'я, теж залишав бажати кращого. Негативні тенденції, зокрема, великий рівень захворюваності на туберкульоз, що спостерігався ще у дореволюційний час, лише набрали обертів після економічної та господарчої розрухи років громадянської війни та голоду. Радянська влада намагалася покращити становище і у другій половині 1920-х років провела ряд заходів, спрямованих на покращення охороноздоровчої галузі. Проведені заходи не завжди відрізнялися організованістю, проте, завдяки ним, ситуація із захворюваністю у грецьких селах дещо поліпшилися.

Отже, аналізуючи особливості влаштування грецьких будинків та внутрішнього устрою грецького житла, можна простежити в ньому багато спільного з традиційними грецькими елементами а також помітити елементи запозичені у інших християнських та мусульманських народів Середземномор'я. Еволюція змін особливостей побудови греками свого житла відображала ті бурхливі процеси, що відбувалися навколо них. Період 1920-1930-х років став перехідним. У грецьких селах поряд з новими типами будинків повсюдно стояли побудовані за старою методикою. Значний вплив на греків мало татарське населення, поряд з яким греки проживали у Криму. Це наклало помітний відбиток на матеріальній культурі та на побуті грецьких родин. Житла греків мають багато спільного з будинками болгар, а також вони запозичали чимало елементів української побутової культури. Цей вплив зумовлений понад півтора століттями взаємодії з українськими культурними традиціями після переселення греків з Криму до Приазов'я. Таким чином, матеріальна культура грецької етнічної меншини на території України є результатом складного поєднання та взаємного доповнення різноманітних культурних впливів - балканських, причорноморських і малоазійських.

3.2. Господарство грецьких родин та трудова діяльність.

На початку 20-х років ХХ століття серед грецьких селянських родин півдня України переважало індивідуальне господарство. Важливою особливістю таких господарств була єдність виробництва, споживання та сімейного життя. Селяни працювали з урахуванням річного циклу сезонних робіт, коли навесні та особливо влітку, об'єм робіт суттєво збільшувався, тоді робочий день звичайного селянина міг досягати п'ятнадцяти годин.

Велика частина жіночих обов'язків, таких як догляд за дітьми, приготування їжі, прибирання в домі та на подвір'ї і догляд за домашніми тваринами, були щоденними і не були прив'язані до певної пори року. Велике навантаження на жінку-господиню з часом призвело до появи деяких спрощень у побуті, які зменшували щоденний обсяг праці, таких як приготування більш простих страв або розподіл обов'язків між декількома жінками в сім'ї [131, с. 46].

Сільське господарство, як і інші сфери повсякденності переживали у 20-30-ті роки ХХ ст. період швидких і докорінних змін. Під час запровадження нових способів обробітку землі, а також через особливості радянської політики і проведення масової колективізації, ця галузь зазнала карколомних змін і повсякденність грецького селянина 1930-х років була докорінно іншою, ніж його життя ще двадцять років тому.

У першій половині 1920-х років господарство грецьких селищ відновлювалося після складних років громадянської війни та голоду. Селянство поступово відновлювало свої розорені господарства. Населення харчувалося сурогатами замість хліба, біднота збувала своє майно за безцінь. Маленькі господарства, які обробляли землю руками або однією коровою не спроможні були хоч якось зміцнити; до осені 1925 р. тривали розпродажі майна та худоби [368, с. 173].

Чимало земель знаходилося у непридатному стані для ведення господарства. Наприклад, у звіті про обстеження зазначалося, що степ у регіоні

селища Сартана, була порізана ярами, які рік за роком розширювалися і робили місцевість все більш непридатною для сільського господарства. У Постанові Пленуму РВК пропонувалося включити відновлення земель Сартанського району у п'ятирічний план по відновленню сільського господарства, проведенню меліоративних робіт, зміцнення ярів, створення нових ставків та очищення старих і деревонасаджень та відновлення садів [42, арк. 64].

Важливу роль у сільському господарстві у грецьких селах ще у довоєнний період відігравало тваринництво. На початку 1920-х років воно знаходилося у важкому стані і потребувало дій по налагодженню господарства. У Постанові Пленуму РВК зазначалося про необхідність прийняття заходів щодо допомоги тваринництву у грецьких селах, шляхом покращення порід скотини, розширення мережі пунктів злучки домашніх тварин, організації молочно-скотарських та коневодних товариств, організації переробки та збуту молочних продуктів [8, арк. 15]. Тут же, у архівних документах, зустрічаємо повідомлення про поганий стан ветеринарного обслуговування, відсутність або неробочий стан обладнання.

В документах (звіт про обстеження) зазначається, що греки були однією з найзаможніших верств населення у регіоні (поступалися лише німцям). Тим не менш, господарство греків зазнало значних збитків у порівнянні з довоєнними роками та дореволюційними роками і знаходилося не в найкращому стані. За даними обстеження вказувалося на те, що не настільки заможні, але більш багаточисельні українські господарства швидше оправилися від наслідків голоду і розпочали підніматися набагато швидшими темпами, і тепер в них подекуди виникають конфлікти з грецькими господарствами. Інколи справа доходила до гострих суперечок і судів [12, арк. 50].

У доповідній записці зазначалося, що грецьке населення Маріупольського округу займалося переважно сільським господарством. Для прикладу наводяться дані 1914-1915 років, за якими грецьке населення мало у володінні 355 463 десятини землі, що в середньому на душу становило приблизно 3,5 десятини. Тваринництво перебувало у такому стані: 6705 биків, 29589 коней,

37937 корів і тяглової скотини (дані у Маріупольському та Сталінському округах разом). Всього по Маріупольському уїзду у старих його кордонах – 9406 биків, 86061 коней, 92958 корів та тяглової скотини. По відношенню до всього тваринництва регіону це становило 71% биків, 33 % коней і 40 % іншої скотини [14, арк. 95].

Стосовно Маріупольського округу знаходимо наступні дані. У 1922 році, після громадянської війни тваринництво греків перебувало у такому становищі: 7669 биків, 4232 коней, 29427 великої рогатої худоби. У Маріупольському окрузі по відношенню до всього поголів'я це становить 51 % биків, 16 % коней і 35 % іншої рогатої худоби. Посівна площа, що належала грекам у Маріупольському окрузі у 1922 році становила 30 052 десятини, що становило приблизно третину посівної площі всього округу. Сільське господарство у грецьких селах недостатньо оправилось після років війни та голоду, його розвиток гальмувався непорядкованістю землеустрою. Станом на 1926 рік у багатьох регіонах землеустрій ще не був проведений, у деяких – лише розпочато його проведення. Надзвичайно погано була організована ветеринарна поміч – серед 4 грецьких сіл, в трьох вона взагалі була відсутня [31, арк. 72].

Грецьке населення Приазов'я досить часто не оброблювало землю самостійно, а здавало її в оренду сусіднім українським селянам. Це пояснюється також і тим, що до переселення греків із Криму одним із основних їх занять було скотарство, яким вони продовжили займатися і на нових місцях проживання. Після революції тенденція здачі землі в оренду не змінилася і продовжувала подекуди зберігатися. В архівних матеріалах зазначалося, що станом на 1926 рік така тенденція все ще існувала, проте кількість селян, які могли б собі дозволити оренду, істотно зменшилася, і тому частина земель залишалася необробленою. Наводяться дані про те, що станом на 1926 рік було засіяно озимого і ярового клину 95303 десятини, а станом на 1925 рік було ще менше – 71634 десятини, із загальних 198 985 десятин [11, арк. 41].

У греків, як основна тяглова тварина використовувався кінь. Також були воли, проте, поступово ними користувалися все менше, а більше

використовували саме коней. У більшості грецьких господарств в наявності був один кінь або навіть декілька, їх використовували при проведенні польових робіт. Велике значення у грецьких господарствах мала також велика рогата худоба. У багатьох господарствах тримали корів, інколи по 2-3 на господарство. Досить поширеним було свинарство. У Звіті зазначалося про те, що розвиток свинарства іде в залежності від наявності концентрованих кормів, якими забезпечує насамперед землеробство. В той час, коли внаслідок неврожаю землеробство терпіло збитки, також скорочувалося і поголів'я свиней. У Великоянісольському районі було організовано пункти розведення свиней. Важливою галуззю сільського господарства греків Приазов'я було вівчарство. Воно було поширене ще з давніх часів, коли греки мешкали у Криму, а згодом збереглося у приазовських степах. Вівчарство також забезпечувало грецькі родини вовною – важливою сировиною, з якої виготовлялися тканини для одягу грецьких сімей. Розведення тонкорунних овець давало вовну високої якості. На початку 1920-х років у греків Приазов'я спостерігався деякий занепад у галузі свинарства. Зрештою це призвело до поширення вівчарства, через внутрішній попит на взуття та одяг та наявність достатньої кількості вільної землі. Представники грецької меншини розводили овець м'ясо-шерстної та м'ясо-сальної порід [50, арк. 62]. Досить великий приріст спостерігався у галузі птахівництва через те, що продукти птахівництва традиційно користувалися великим попитом. Бджільництво мало зовсім незначне поширення на кінець 1920-х років. Крім того через несприятливі погодні та кліматичні умови спостерігалася тенденція до його скорочення [31, арк. 24].

В матеріалах про обстеження Мангуського і Сартанського районів наводяться детальні дані про стан сільського господарства греків у середині 20-х років ХХ століття. До Урзуфської сільської ради тоді належало кілька селищ з загальною кількістю населення 3012 осіб. Площа земель, на яких населення займалося сільським господарством становила 7128 десятин землі [21, арк. 47]. Наводяться дані про ріст сільського господарства. Так, наприклад, у 1925-1926

роках кількість худоби складала 2815 голів, а уже в 1926-1927 роках – 4362 голів. Причому, серед робочої частини худоби цей приріст припадав в основному на коней та волів. Тут же наводяться показники росту кількості сільськогосподарського інвентарю: так, у період з 1925-1926 рр. до 1926-1927 років його кількість зросла наступним чином: бричок – з 397 до 468; косилок – з 65 до 77; лобогрійок – з 132 до 155; віялок – з 270 до 317. В аналогічний період зростала і посівна площа: з 2679,25 десятин до 3926,4 десятин [21, арк. 55].

У документах про обстеження сільрад Маріупольського району можна зустріти характеристику окремих грецьких сіл, і рівня розвитку їх господарства. Так, у складі Македонської сільської ради Маріупольського округу проживало 978 осіб, з яких греків було 952 особи. Загальне число господарств становило 207, з яких 187 було забезпечених, а 20 господарств – малозабезпечених. З 3255 десятин землі – 2283 було зайнято під посіви різних культур. У розпорядженні селян було 173 одиниці голів коней, 142 – волів, 371 – овець, 33 – кіз, 280 – корів, 77 – свиней [17, арк. 11]. Повідомлялося про наявність 3 тракторів, придбаних у цьому році.

У складі Сартанської сільської ради проживало 4996 осіб, з яких 2403 чоловіків і 2593 жінок, з яких греків було 4593 особи. Загальна кількість господарств становила 996. Загальна кількість землі, яка належала сільраді, становила 16420 десятин. Посівна площа станом на 1926 рік становила 8193 десятини, з яких більшу частину займали ярові культури (8132 десятини). Загальна кількість домашніх тварин станом на 1926 рік вимірювалася таким числом: коней – 461, волів – 1290 голів, корів – 889, молодняка і телят – 400, овець – 1440, свиней – 126, кіз – 80 штук. У порівнянні з даними за попередній, 1925 рік, кількість поголів'я волів, коней та корів збільшилася. Також спостерігався ріст кількості інвентарю. Тракторів в селі станом на 1926 рік було 8 одиниць – один належав до трудового колективу «Незаможник», а інші сім – до різних машинних товариств. Також наводяться дані про те, що у складі Сартанської сільради функціонувало дев'ять торгових підприємств, з яких

шість було приватних. Крім того в селі щоденно функціонували базари [17, арк. 14].

На території Великоянісольської сільської ради проживало 6016 жителів. До її складу входило два села – Великоянісоль та Новий Комар. Новокомарське населення та частина Великоянісольського спілкувалися греко-урумською мовою, але більша частина Великоянісолі користувалася греко-еллінською мовою. Існувало одне колективне господарство. У Великоянісольському районі нараховувалося 8 трудових шкіл: 3 – в Комарі, 3 – в Янісолі, одна – в Новокомарі і одна – в Кашлагачі. Дітей шкільного віку нараховувалося 1260. В п'яти населених пунктах школи існували до моменту обстеження на договірних началах, вони недостатньо забезпечувалися навчальною літературою і робота у таких школах велася на визначення вчителя. Тривало будівництво шкіл на хуторах – зазначалося про вже готові будинки для майбутніх шкіл і про те, що необхідно направити в хутори вчителів, не дивлячись на те, що кількість дітей там була зовсім невеликою (від 20 до 40 чоловік) [17, арк. 94].

До складу Комарської сільської ради входило шість населених пунктів. Земельна площа складала 9977 десятин. Машинних товариств станом на 1926 рік не було. У регіоні було 3 трудові школи та 2 групи шостого класу, охоплено дітей – 493 особи. Функціонували радянські громадські організації – КВП та КНС. Тут же – село Зіновівка, Комарського району. Земельна площа 584 десятини, з яких 77 десятин неупорядкованих. Мався суспільний фонд та машинно-тракторне товариство. Школи не було. Дітей шкільного віку від 8 до 12 років нараховувалося 30. Хата-читальня у селі була відсутня, не проводилася жодна культурна робота, зазначалося про значну культурну відсталість хутору [17, арк. 86].

У селі Ялта Комарського району земельної площі нараховувалося 663 десятини, з яких 120 було необроблюваної землі. У селі функціонувала школа на договірних началах, яка працювала з кінця 1925 року. Заняття в школі проводилися на українській та російській мові. На грецькій дітям говорити заборонялося. Підручниками школу забезпечували батьки дітей [17, арк. 86].

Хутір Запоріжжя Комарської сільської ради. Землі нараховувалося 610 десятин, з яких 150 десятин не використовувалося у господарстві. Школа існувала на договірних началах, дітей у школі було 32 особи. У селищі була відсутня хата читальня. Також був відсутній пожежний інструмент. Зазначалося, що під час пожежі довелося гасити вогонь, використовуючи відра [17, арк. 88].

Вольтеміровка, Комарська сільська рада. Землі нараховувалося 320 десятин, з яких 60 десятин було не оброблюваної. Школа існувала приватна і була відрита не так давно. Дітей шкільного віку нараховувалося 35 осіб. Викладання велося російською мовою, як і в інших селах спостерігався великий брак підручників для навчання [17, арк. 89].

Хутір Бротомівка Великоянісольської сільської ради. Загальна земельна площа становила 528 десятин, з яких 128 десятин було необроблюваної землі. Школи були відсутніми, при цьому на хуторі проживало 20 дітей шкільного віку, крім того було ще 16 осіб підлітків, які також були неграмотними. Школу селяни планували будувати восени [17, арк. 90].

Селище Кашлагач Великоянісольської сільської ради. Земельної площі нараховувалося 920 десятин, з них необроблюваних 149 десятин. Існувала школа-чотирирічка, кількість дітей, що навчалися становила 40. Їм викладав один учитель, який проводив заняття відразу з декількома групами. Навчальними посібниками школа була забезпечена приблизно на дві третини [17, арк. 89].

Село Золота Нива Великоянісольської сільської ради. Хутір існував з 1923 року. Земельної площі нараховувалося 798 десятин, з яких 99 десятин землі було непридатної для використання. Існувала школа на договірних началах, дітей шкільного віку було 27 осіб [17, арк. 89].

Село Новокомар Великоянісольської сільської ради. Земельної площі нараховувалося 1750 десятин, з яких певна кількість невпорядкованої. Тривала організації машинно-тракторного товариства. Функціонувала школа-чотирирічка. В школі навчалося 90 чоловік і викладало два вчителі [17, арк. 88].

Крім того, на території регіону існувала артіль «Біднота», організована в 1922 році, яка включала 219 десятин землі, з яких 10 було необроблюваними. Артіля мала у своєму користуванні трактор, орендувала молотилку, проте інвентарю не вистачало. Найближча школа знаходилася в 8 верстах від артілі.

Вивчаючи акти про обстеження сільрад Великоянісольського району, можна простежити певні особливості проведення землеустрою та облаштування нового землекористування в той час. Повідомлялося, що землеустрій у грецьких селах було проведено тільки в двох населених пунктах, а також ще два пункти введено в план по землеустрою на 1926 рік. Земельне питання особливо гостро стояло в тих селах, де мешкали малоземельні селяни, які потребували землеустрою, ті ж хто мав у своєму розпорядженні землі більше – були проти землеустрою, що призводило до суперечок. Розселення на ділянках просувалося повільно, зажиточні та середняки утримувалися, для ломки капітальних будівель трирічного терміну було недостатньо, бідняки ж не мали коштів для возведення будівель [17, арк. 90].

Загалом, знайомлячись з матеріалами звітів, можна зробити висновок про слабкі темпи запровадження у життя більшовицьких ідей. Ламалися старі уклади, у господарів відбиралося зароблене їх працею майно та земля, бідняки ж отримували нові наділи повільно, а багато з тих людей, хто отримував – не мали коштів для самостійного ведення господарства.

Велико-Каракубська сільська рада – тут, як і в багатьох інших сільських радах, ще не було проведено землеустрій (лише в Константинопольській сільраді було розпочато цей процес), і це гальмувало подальший аграрний розвиток регіону. У вищезазначених сільських радах у розпорядженні було 11 тракторів, з яких 4 знаходилися у машинних товариствах, а інші – у КВП [17, арк. 24-26].

З документів про обстеження Сартанського району у 1931 році можна простежити за тим, які зміни відбулися за декілька років проведення політики коренізації та посиленого наступу комуністичної ідеології на всі сфери життя, а також поступового запровадження колективізації з кожним роком все більшими

темпами. Станом на 1931 рік до складу Сартанського району входило 5 сільських рад, з яких чотири були грецькими і одна українською. Населення району складало 14 928 осіб, з яких 11 924 становили греки, що складало приблизно 80 % населення району. Щодо соціального розшарування, то за даними акту у Сартанському районі нараховувалося 223 заможних, або як їх називали кулацьких господарств, 1510 середняцьких господарств, 1197 бідняцьких господарств. У акті зазначалося, що наявність поблизу Маріупольського заводу призводила до того, що частина бідняків влаштувалися туди працювати, проте вони зберігали свої невеликі господарства і, таким чином, створювалися робітники-селяни, яких у Звіті названо «напівпролетарською прослойкою» [48, арк. 31].

Основною галуззю сільського господарства у регіоні було зернове господарство, на фоні якого поступово розвивалося тваринництво та промислове огородництво.

Дані про стан колективізації наводяться у додатковій таблиці, з якої можна взяти такі цифри: станом на 1 грудня 1930 року відсоток колективізованих господарств становив 50 відсотків, а на 20 травня 1931 року – вже 80.7 % [48, арк. 38]. При цьому кількість колгоспів протягом цього часу скорочувалася, в той час як загальний відсоток колективізованих господарств швидко зростав, що свідчило про активну роботу у напрямку збільшення колгоспів та їх зливання.

У Звіті зазначалося про те, що всі колгоспи перейшли на договірну умову оплати праці, але питання про це ще не зовсім було засвоєно народними масами. Зазначалося, що розподілення по їдокам у минулому призвело до того, що селяни у колгоспах стали міркувати по принципу «працювати або ні – не важливо, оскільки свою норму все одно отримаю». Через це страждала явка селян на колгоспну роботу. Відмічалося, що серед грецького населення багато жінок не з'являються на роботу, дотримуючись старих традицій, коли грекиня не працювала у полі [48, арк. 40]. В деяких артілях жіноча праця використовувалася на 30-40%, що зрештою відображалось на виконанні

виробничого плану артiлі. Зазначалося, що по всiм артiлям були виробленi норми працi. За вiдсутностi квалiфiкованих рахувальникiв, навiть у звiтi зазначено про те, що досить складно визначити якою зрештою була норма вартостi трудоодиниць у рiзних артiлях.

Зазначалося, що в цiлому по району iнструментом та робочою тяговою силою артiлі були забезпеченi, за виключенням молотилок. План заготiвельної кампанії станом на рiк звiту був остаточно затверджений i доведений до вiдома колгоспiв. У деяких одиницях спостерiгалася нехватка робочої сили, так в комуні «Искра» на одного працеспроможного селянина припадало приблизно 30 гектарiв [48, арк. 40]. В деяких мiсцях плани не доводилися до вiдома окремих бригад, повiдомлялося про слабкий розвиток трудових змагань та ударництва. Повiдомлялося про все зростаюче значення машинно-тракторних станцiй, якi вiдiгравали значну роль у справi переобладнання сiльського господарства рiгiону але якi все ще не використовуються у тiй мiрi, в якiй мали б використовуватися.

В районi налiчувалося три радгоспи. Радгосп «Зiрка», який займався розведенням свиней i він розвивався, станом на час звiту він мав 1578 голiв свиней, i повинен був у найближчому майбутньому довести цi цифри до 5200 голiв. Радгосп знаходився у важкому станi, iснували проблеми з господарчими та житловими примiщеннями. Було розпочато їх будiвництво, але не були отриманi будiвельнi матерiали та смети iз районного центру i цей процес зупинився. Зазначалося про те, що побутовi умови простих робочих залишали бажати кращого. Не вистачало житлових примiщень, матрацiв, лiжок, постiльних речей. Поряд iз цим, у вкрай поганому станi знаходилося медичне обслуговування. Зазначалося i про слабкий розвиток культосвiтньої роботи та профорганiзацiї [48, арк. 40].

Кiлькiсть посiвної площi у Сартанському районi iз року в рiк зростала. Зросла з 24077 гектарiв у 1928/1929 роках до 29845 гектарiв у 1929/1930 роках. Загалом вже на початку 1930-х рокiв мiсцевi колективнi органiзацiї почали краще справлятися з нормами посiву, у звiтi повiдомлялося про чудовi

показники колгоспів «Зірка» та «Сартана» – їх показники становили відповідно 132.8 % та 117%. Повідомлялося про те, що невиконання загального плану відбувається за рахунок індивідуального сектора через слабку роботу сільрад та районних організацій. У висновках про обстеження Сартанського району він визначався, як зерново-пшеничний, а також соняшниковий. В районі закладалося 6 молочних ферм, функціонували свиноводчий та овочевий радгоспи [48, арк. 46].

У Звіті про обстеження Мангуського району у липні 1931 року зустрічаємо таблицю, на основі якої можна проаналізувати динаміку зміни чисельності поголів'я худоби у районі. Якщо у 1927 році спостерігався приріст у порівнянні з попереднім роком, то далі картина почала змінюватися у протилежну сторону. Станом на 1931 рік майже не змінилися лише чисельність поголів'я коней, в той час як, кількість великої рогатої худоби, овець і, особливо, свиней значно скоротилася. У звіті пов'язують це з опором селян колективізації, через що проводився масовий забій худоби [48, арк. 92]. Такі масштаби виглядають дещо перебільшеними, проте не можна заперечувати, що дійсно траплялися випадки, коли через небажання віддавати власну худобу до колгоспу, господарі забивали її. Також однією з причин, поряд із самою конфіскацією худоби до колгоспів, можна назвати погані умови утримання та незабезпечення худоби кормом у 1930-1931 роках.

З матеріалів обстеження Ялтинської сільради Мангуського району наводиться інформація щодо цього селища. Ялта була досить великим населеним пунктом, її населення на час звіту складало 7162 особи. З них греків було 5375 осіб. До приходу радянської влади поселення було досить багате, за інформацією звіту там нараховувалося майже 50 крамниць. На початку 1930-х років соціалістичний сектор села складав приблизно 88%. На території Ялтинської сільської ради розташовувалися млин, цегельно-черепичний завод два радгоспи та машинно-тракторна станція на 40 тракторів (зазначалося що МТС була тільки організована і восени мала передатися в Мангуш) [48, арк.

57]. Тут, як в інших населених пунктах радянська влада вела посилений наступ на заможних селян, яких називали куркулями.

Відповідно до результатів обстеження, зазначалося, що у складі Старобешівського району нараховувалося 24 сільські ради. Загальна кількість населення у районі становила 12217 жителів. В районі нараховувалося 45415 десятин землі, було три машинно-тракторних товариства. Ветеринарна допомога у районі була недостатньо налагодженою. Тварини часто гинули без належних щеплень, населенню селищ доводилося звертатися за допомогою до фельдшера із Стили, який працював нелегально, оскільки районний ветеринар не встигав повсюди. Схожа ситуація з ветеринарною допомогою була і в сусідніх селах Приазов'я. У архівних матеріалах зазначається, про існування цілого ряду невдоволень з боку селянства на ветеринарну допомогу, невдоволення були в плані недостатнього їх обслуговування і вони (селяни) в категоричній формі вимагали відправки до них іншого лікаря, оскільки почала спостерігатися загибель худоби [17, арк. 95].

Також у Звіті повідомлялося про функціонування Комітету незаможних селян та Комітету взаємодопомоги. Нормальне їх функціонування поки було не налагоджене, через цю ситуацію в деяких селах організації працювали лише номінально.

Нерідко селяни залучалися до будівництва об'єктів благоустрою у районах своїх селищ. Так, у архівах знаходимо дані про те, що в Урзуфському районі був побудований міст, насип до якого був повністю зроблений селянами Урзуфської сільської ради [21, арк. 6].

У матеріалах про обстеження стану грецьких сільрад Мангуського та Сартанського району зустрічаємо відомості щодо стану земель, належних до Урзуфської сільської ради. У період з 1925 до 1927 року спостерігався приріст у сільському господарстві. Так, у період 1925-1926 рік загальна кількість худоби становила 2815 голів, а уже в 1926-1927 роках поголів'я виросло до 4362 голів, приріст склав 35,4 %. Кількість коней при цьому зросла з 514 голів до 696 голів. Поголів'я волів збільшилося з 316 до 333 голів. Так само в документі

повідомляється про ріст кількості сільськогосподарського інвентарю – бричок, косилок, лобогрійок, віялок. Такий позитивний приріст спостерігався не у всіх селищах. Так, наводяться дані по Старо-Кримській сільській раді, де можна побачити, що поряд з ростом поголів'я корів та коней (з 614 до 682 голів корів та з 263 до 346 голів коней) спостерігалось значне скорочення поголів'я волів: з 534 до 407 голів [21, арк. 13].

За даними по Старо-Кримському району станом на 1927/1928 рік середнякам належало 29.8% поголів'я худоби, а також вони володіли 33,6% всієї орендованої землі. Заможні селяни володіли 46% поголів'я худоби та 58% орендованої землі. Також на території Старо-Кримської сільради широко застосовувалася праця наймитів, що свідчить про погане становище селян-бідняків. Згідно з Книгою договорів, у селищі налічувалося 70 наймитів, з яких 55 були греками [21, арк. 15].

За звітний період у регіоні проведено землеустрій по всім чотирьом земельним общинам, з загальною земельною площею 7128 десятин. В основу, при цьому, була покладена норма 2,21 десятини на людину [21, арк. 2]. Був проведений поділ землі на шість полів, щорічно проводилася обробка насіння, та протравка його на спеціальних пунктах. Існувало велике меліоративне господарство, яке охоплювало 74 господарства. Проводилася організація другої меліоративної організації, яка мала охопити 300 господарств. Ці меліоративні общини мали на меті введення до землекористування нових територій, які були зайняті луками, пісками, або ярами [21, арк. 3].

Існувало товариство скотарів, яке об'єднувало 76 господарств. Не було створено колективних господарств, артільей, сільськогосподарських комун. Було організовано 8 машинно-тракторних товариств. Зазначалося, що у разі якщо товариства отримають трактори в повному обсязі, то охоплення ними господарств Урзуфської сільської ради буде становити близько 25% земель.

Уявлення про зміни у бідняцьких та середняцьких господарствах дають дані про кількість наймитів у регіоні. Згідно з документами, двадцять господарств в Урзуфі застосовували найману робочу силу. За рік було

zareєстровано 279 договорів про найм робітників. Майже усі наймити були вихідцями з інших округів – українці та росіяни. Варто відзначити, що у 1923/1924 році – в час, коли ще відчувалися наслідки великого голоду, серед наймитів була велика кількість місцевого населення, більшість становили саме греки. Зі зміною ситуації на краще і відходом від економічного лихоліття початку 1920-х років, відсоток грецького населення, що заробляв на життя подаючись у наймити, значно скоротився і до кінця 1920-х років був зовсім незначним.

Також збільшувалася посівна площа, спостерігався ріст урожайності озимих та ярових культур. В документі зазначається і про ріст сільського бюджету у період 1925/1926 – 1927/1928 років, що за даними документів є свідченням економічного розвитку Урзуфської сільської ради [21, арк. 2]. Загалом у висновках до обстеження району наведено перелік факторів, які свідчать про ріст економіки: зростання посівної площі, збільшення поголів'я робочої худоби та коней, зростання урожайності, збільшення сільського бюджету, розвиток кооперації. Також наведено перелік заходів, які сприяли господарському розвитку у районі: проведення землеустрою, агрономічні заходи, розділ земель на шість полів, організації протравочних та зерноочисних пунктів, меліорація, заснування меліоративних спільнот, кредитна допомога, машинозабезпечення, зниження цін на промтовари, дорожнє будівництво [21, арк. 9]. Звичайно, поряд з позитивними тенденціями існував і ряд негативних, про деякі з них було зазначено тут же, наприклад, повідомлялося про затримки в організації меліоративних та тракторних спільнот, проблеми з якісним поголів'ям в тваринництві [21, арк. 11].

Тваринництво по Сартанському району. Згідно з даними Звіту по району була така кількість великої рогатої худоби: 4486 корів, 1444 молочних, 1548 телят, 48 бугаїв, загальна кількість – 7520 голів великої рогатої худоби. Всього свиней по району нараховувалося 2056 голів. Зазначалося про те, що грецьке населення регіону майже не тримало свиней старше одного року, через те, що греки більше віддавали перевагу у харчуванні баранині і баранячим жирам, а

отже не вирощували довго свиней [35, арк. 11]. В середньому по району на 100 душ населення нараховувалося 11,5 голів свиней, що було не так багато. Крім того, на чисельність поголів'я свиней впливали неврожаї та епідемії.

Загальна кількість овець по району досягала 8700 голів. В середньому по району на одне господарство приходилося 1,8 голів овець. Зазначалося, що після 1921 року, в зв'язку з внутрішніми потребами на взуття та одяг, в зв'язку з наявністю вільних земель і сильного скорочення поголів'я свиней, вівчарство у районі почало рости та розвиватися. В районі переважало м'ясо-вовняне вівчарство, оскільки розвиток вівчарства перебував у тісному зв'язку з текстильним виробництвом і виготовленням селянського одягу [35, арк. 12].

Стосовно птахівництва зазначалося про те, що воно перебувало у перехідному стані. Продукції птахівництва, як правило, не вистачало самим селянам і тому нечастими були випадки, коли вони вивозили надлишок продукції птахівництва для збуту. Також йшла мова про необхідність виведення нових яйценосних порід курей, які могли б задовольнити попит людей, і надати можливість забезпечити ринок необхідною продукцією [35, арк. 61].

Досить детальний аналіз стану господарства грецького населення можна зустріти у матеріалах справи 444 ЦДАВО України. Там розглядається територія двох районів: Великоянісольського та Старо-Бешівського. У звіті зазначається про площу землі у Великоянісольському районі (його частини з грецьким населенням) 68449 гектарів та 52300 гектарів в Старо-Бешівському районі. Це складало 15,5 % всього землекористування в окрузі. Середня землезабезпеченість по округу складала 2,7 гектари на душу. Зокрема у Старо-Бешівському районі – 3,4 гектари на душу та 15 гектарів на один двір, а у Великоянісольському районі – 2,2 гектари на душу і відповідно 10,4 гектари на двір. У Великоянісольському районі найбільшу кількість становили господарства величиною від 9 до 12 десятин – таких нараховувалося 23,6%. Господарства розміром від 12 до 18 десятин складали трохи більше 28% від

усіх господарств. Найменше було дрібних господарств до 3 десятин площею – їх кількість складала приблизно 3% [31, арк. 26].

Станом на 1 жовтня 1929 року майже по всій території грецьких районів було налагоджено землеустрій та введено п'яти-шестипільну сівозміну. Протягом 1925 – 1929 років надавалися кредити, головним чином, бідняцьким господарствам для налагодження землеустрою та розширення господарства. У таблиці позик, які видавали сільськогосподарські товариства впродовж 1927/1928 року грецькому населенню в Сталінській окрузі, можна знайти наступні цифри. Загально довгострокових та короткострокових позик видано незаможним клієнтам – 7070, клієнтам середнякам – 2651, заможним клієнтам – 59. Окрім цього, було надано ще 85 позик колгоспам, 46 позик – землегромадам, 70 позик – машинно-тракторним товариствам, 17 позик – спеціальним сільськогосподарським товариствам, і ще 38 позик – іншим організаціям [31, арк. 27].

У Звіті зазначається про те, що напрямок сільського господарства у грецьких регіонах був зерновим, екстенсивним, із екстенсивним тваринництвом, в той час, як вирощування інтенсивних культур садівництва та огородництва було розвинуто слабо, не дивлячись на те, що площа для їх вирощування була в наявності. Загалом, галузі сільського господарства по Великоянісольському районі розподілялися таким чином: землеробство – 92,6 %; розведення великої рогатої худоби – 2,2 %; інтенсивні культури – 3,7 %; розведення дрібних тварин – 1,1 %; бджільництво – 0,4 %. Зазначалося про нестачу тягової сили для обробки всієї посівної площі, внаслідок чого, скорочувалася кількість оброблених земель в Великоянісольському та Старо-Бешівському районах [31, арк. 30].

Одним із основних заходів, проведених у 1928-1929 роках для підвищення врожайності, була сортозміна. Нових сортових масивів було засіяно: ярової пшениці – 881 гектар; ячменю – 155 гектарів; проса – 115 гектарів; соняшника – 335 гектарів. Загалом – 1494 гектари, що складає 49,6% всієї площі сортових масивів в окрузі станом на 1928-1929 рік [31, арк. 31].

Оскільки господарство складалося головним чином з ранніх ярових культур, то воно було вразливе до різних несприятливих погодних змін. Це, а також, низька техніка землеробства, спричиняло великі коливання врожайності в регіоні. У Звіті наводяться дані про врожайність за період з 1925 по 1929 роки, де видно наскільки сильно змінюються показники із року в рік. Так, наприклад, врожайність ярової пшениці в 1925 році складала 60 пудів на 2 десятини, наступного року вона знизилася до 20 пуд./дес., ще через рік до 14 пуд./дес., і, лише потім, врожайність знову пішла вгору: 36 пуд./дес. у 1928 році, і 60 пуд./дес. у 1929 році. Схожі ситуація спостерігалася і з іншими культурами – вівсом, ячменем [31, арк. 24].

Тваринництво теж перебувало не в найкращому стані. У Звіті зазначалося про те, що загальне становище розвитку тваринництва на той момент лише досягло рівня, на якому було у 1916 році. Статистичні дані демонструють невтішні темпи скорочення кількості сільськогосподарських тварин загалом у регіоні. Так, станом на 1916 рік у Великоянісольському районі кількість корів складала 18,1 на 100 душ населення, у 1929 році цей показник становив 14,1 корів на 100 душ. У Старо-Бешівському районі аналогічні показники за такий само період впали з 15,3 до 14,1 корови на 100 душ населення. Крім того, спостерігалася скорочення молодняку великої рогатої худоби – з 9,1 до 3 голів на 100 душ. Свиной – з 11,9 до 8,1 голів на 100 душ [31, арк. 23].

Вирощування інтенсивних культур в Великоянісольському районі було розвинуто слабо, не дивлячись на те, що перспективи для розвитку в цьому напрямку були, завдяки наявності придатних для цього земель. Групових садів у грецького населення станом на 1929 рік нараховувалося 38 гектарів, що складало 29,2 % всієї площі групових садів в окрузі. Промислових городів було в наявності 15 гектарів. Планувалося значне розширення площ садів та городів на 1930 рік – до 212 та 373 гектарів відповідно [31, арк. 24].

У інших регіонах, крім Приазов'я, грецьке населення приймало активну участь у господарчій діяльності країни. У відомостях Одеського губвиконкому про національний склад профспілок робітників зустрічаємо дані про зайнятість

греків у деревообробній, транспортній, текстильній, харчовій галузях. У містах греки не виділялися з поміж навколишнього населення і в невеликій кількості їх можна було зустріти майже у всіх сферах господарства міста. У списку членів Одеського губвідділу кожевників знаходимо більш великий відсоток робітників грецької національності – 76 із 2479 чоловік – 3% [7, арк. 16].

Отже, повсякденна трудова діяльність грецьких селян була сімейною справою і складалася з землеробства, скотарства та деяких допоміжних видів господарства. Варто зазначити, що господарство грецьких родин зазнало великих збитків під час важких років громадянської війни та післявоєнних лихоліть – голоду, бідності, економічного занепаду. Радянська влада, розпочавши колективізацію, дбала насамперед про розширення колективної власності, в той час як приватна власність грецьких родин опинилася під загрозою розкуркулення. Зрештою, до середини 1930-х років відбувся примусовий перехід до колективних форм господарської діяльності.

3.3. Одяг та особливості харчування.

Важливим чинником, який розкриває особливості повсякденності та може слугувати показником рівня життя і благоустрою, є особливості одягу етнічної меншини. Одяг відображає соціальні процеси, які відбуваються у суспільстві, і може слугувати індикатором не лише матеріального статусу, а й соціальної приналежності та ментальності населення. Грецький одяг, подібно до інших аспектів культури, відображає риси та елементи культур Середземномор'я та Причорномор'я.

На початку ХХ століття вбрання грецької етнічної меншини зазнало певних змін. У період дорадянської епохи характер одягу почав еволюціонувати, і традиційний стиль поступово відступав у минуле. Тяжкі часи громадянської війни негативно позначилися на житті всього населення Південної України. Це призвело до того, що на початку 1920-х років багато

людей були змушені вдягати старий, часом незручний одяг лише для того, щоб було що надягнути.

Навіть після приходу радянської влади часто траплялися випадки, коли зубожілі селяни були змушені використовувати як одяг ковдри, покривала, скатертини та навіть доріжки. Особливо постраждали діти, яких часто одягали у лахміття [402, с. 226]. У першій половині 1920-х років побутові товари, зокрема одяг, часто були дорогими, тому селяни змушені були носити старий одяг, який вони придбали ще у дорадянські часи. Використовувався і домотканий одяг, зроблений з льняної або конопляної тканини. Грецькі селяни самостійно шили білизну та верхній одяг, часто користуючись власноруч зв'язаними виробами із шерстяних ниток, які виготовлялися вдома [201, с. 104].

Традиційний грецький одяг, як правило, виготовлявся із домотканого полотна, воно було вироблене із льону або вовни. Існувала спеціальна технологія виготовлення полотна, за якою вирощували спеціальні лубові культури, потім, після збирання, їх вимочували, просушували, чесали, м'яли та сортували. Після цього на ткацькому верстаті виготовлялося полотно, яке фарбувалося за допомогою рослинних барвників. З часом грецькі селяни почали використовувати фабрично виготовлені тканини для виробництва одягу, і на початку 20-х років ХХ століття у їхніх оселях майже не залишилося старовинних верстатів для виготовлення полотна. Для святкового вбрання застосовувалися дорогі тканини, такі як шовк, атлас та оксамит. У багатьох грецьких сімей були спеціальні гребінці для чесання шерсті і ручні прядки, які використовувалися для виготовлення ниток з чесаної шерсті. Грецькі жінки часто займалися в'язанням різноманітних предметів одягу, таких як кофти, панчохи, шкарпетки та рукавички. Це було популярним традиційним ремеслом, і практично кожна дівчина вміла виготовляти ці вироби. Крім того, господині також вишивали скатертини, покривала, рушники та сорочки для чоловіків. Влітку деякі грекині з пшеничної соломи робили солом'яні шляпи [442, с. 96].

У повсякденному одязі для чоловіків традиційним елементом була звичайна сорочка білого або жовтого кольору. У давні часи такі сорочки

виготовлялися з льону, але до початку XX століття більшість людей носила сорочки з фабричної тканини. З початку 1920-х років і впродовж 1930-х років більшість сорочок виготовлялася на фабриках з темного ситцю [442, с. 222]. Ці сорочки відрізнялися від давніх варіантів своїм кроєм і мали вже сучасний вигляд.

Крім сорочки, важливими елементами чоловічого одягу були костюми, які складалися з штанів та піджаків. Часто, замість піджаків, люди надягали куртки або жилети. Також невід'ємною частиною костюму були пояси, які мали велике значення не лише у грецькому народному костюмі, але й у повсякденному житті. Пояси були важливим елементом одягу, який допомагав утримувати необхідні предмети під час роботи. Традиційно для греків був широкий пояс червоного кольору, особливо популярним серед молодих чоловіків (більш зрілі частіше використовували синій або білий). Цей стиль пояса не втратив своєї популярності навіть у 20-30-ті роки XX століття [442, с. 226]. Паралельно з цими поясами, стали набувати поширення пояси зі шкіри, більш вузькі, вони стали часто зустрічатися у представників різних національностей, а не лише серед грецької меншини.

Серед греків популярними головними уборами були великі каракулеві шапки, що знаходили своє поширення ще з періоду переселення з Криму, коли греки запозичили їх від татар. Крім того, греки також використовували інші головні убори, які запозичили у тюркських народів, такі як феска та тюбетейка. Фески, наприклад, були поширені також на території Греції та Кіпру. Ще одним варіантом шапок були менші круглі шапки, виготовлені з овечого хутра. Поступово, під впливом оточення, різноманітність головних уборів збільшувалася. Під час зимових морозів використовувалися великі хутряні шапки. У зимовий період верхній одяг чоловіків часто складався з кожуха або дублянки, іноді чоловіки одягали вкорочені кожухи, які називалися «гница» [442, с. 233].

Традиційним видом взуття були постолі зі шкіри, на визначні дні та святкування було прийнято надягати чоботи. Крім того, чоботи часто носили

більш заможні прошарки населення, в той час як бідні чоловіки взимку могли носити валянки.

Жіночий одяг грецького населення мав чимало спільного з татарським та турецьким одягом, від них було запозичено багато елементів вбрання. Традиційний комплекс жіночого одягу приазовських греків сформувався ще під час їх проживання в Криму. На початку ХХ століття традиційні грецькі сорочки виходять з ужитку, а до початку 1920-х років відбувається перехід до промислового виробництва одягу. Окрім сорочок, верхнім одягом для жінок були сукні, відомі як «фістан», а також довгі халати. Традиційні сукні теж виходять з ужитку, і на початку ХХ століття їх виробництво стає майже повністю фабричним. Стають модними довгі спідниці, переважно темного кольору, які жінки носили разом з кофтами. Грекині, як у містах, так і у селах, почали носити новий, більш сучасний тип одягу. Популярними стали спідниці на паску, які виготовлялися з фабричної тканини, переважно темних кольорів, зокрема чорного. Назви одягу могли відрізнятись в різних селах, іноді одні й ті ж назви позначали різні предмети одягу. У розмовній мові також часто використовувалися російські та українські назви, наприклад, «спідниця», «кофта».

Поступово відбувалася зміна одягу, він ставав схожим на звичайне міське вбрання. Традиційні наряди греки одягали лише на свята, крім того, люди похилого віку частіше використовували у своєму вбранні елементи традиційного грецького одягу. У своєму «Історико-етнографічному очерку населення Маріупольського округу» П.Піневич зазначав про те, що національне вбрання у греків збереглося як велика рідкість, в основному у віддалених від центру місцях, греки вдягали його лише по великих святах, але до своєї старовини греки ставилися з великою повагою [322, с. 87]. На початку 1920-х років через серйозну кризу, безробіття та бідність у грецьких селах населення часто використовувало доступні для них матеріали, бідні селяни вдягалися у те, що змогли знайти чи пошити, діти могли ходити зовсім у обносках. В цей

важкий час дуже важко виділити певну тенденцію у переході від національного одягу до загальнопоширеного.

Харчування грецького населення також слугувало індикатором їх матеріального достатку та економічної забезпеченості. Ця сфера повсякденності була досить консервативною, вона повільно змінювалася у порівнянні з іншими сферами. Обідали зазвичай за традиційним дерев'яним круглим столом, що іменувався трапез, або софра. Взимку такий стіл розміщували на помості, біля печі, за ним обідала вся сім'я, а влітку його, зазвичай, виносили на подвір'я. Схожі столи були надзвичайно популярними у інших народів Середземномор'я, а також у мусульманських народів цього регіону [220, с. 106]. На раціон грецької меншини у Приазов'ї наклали відбиток природні умови навколишнього середовища; певні традиції, що були принесені меншиною з більш давніх часів, коли вони проживали в Криму. Деякий вплив на раціон греків мало середовище українських селян, поряд з якими вони проживали у Приазов'ї.

Найпопулярнішим продуктом серед греків був звичайний печений хліб. Споживання хліба серед населення коливалося протягом року. Під час збору врожаю споживання зростало, а взимку, коли переважали крупи та зернові страви, зменшувалося. Варто зазначити, що якість хліба не завжди буда якнайкращою, адже цьому могли завадити ряд причин: недостатньо очищене борошно, не завжди досконале приготування тіста, неякісна випічка хліба, приготування хліба з використанням зіпсованого борошна [445, с. 99].

Щоденний раціон пересічного грецького селянина був скромним. Основу його харчування складали молочні продукти, такі як різні молочні каші, сири, а також популярний молочнокислий продукт, відомий як арьян. Крім цього, до раціону входили супи, хліб (зазвичай пшеничний). М'ясом, яке споживали найчастіше, була баранина. Під час виконання польових робіт раціон селян скорочувався, оскільки вони виїзжали далеко від дому, де не було можливості харчуватися так, як зазвичай. У таких ситуаціях їм доводилося обходитися

лише сухими стравами, такими як хліб, перець і подібне, те, що вони могли взяти з собою.

Одним з важливих елементів культури греків Приазов'я були національні страви. Традиції харчування у греків залежали і від традиційних елементів етносу і від характерних для даного регіону особливостей, які відбилися на специфіці харчування. Традиції приготування страв дуже давні і уходять своїм корінням аж в часи задовго до переселення греків із Криму до Приазов'я. Кухня грецької етнічної меншини має чимало запозичених особливостей від народів Малої Азії, Балканського півострова та Криму.

І в давні часи, і в часи проживання греків у Приазов'ї в їх господарстві переважало тваринництво, тому це зумовило переважання м'ясо-молочних страв над рослинними. У традиційній грецькій кухні найбільш поширеними стравами є м'ясні, круп'яні, борошняні та молочні страви.

Розповсюдженими у щоденному раціоні греків були такі страви, як суп із бараниною та пшоняна каша. Баранина була основною складовою багатьох страв: з неї готували маленькі вироби, схожі на вареники, а також готували «хоурму» із рубленої або жареної баранини. На зиму вони заготовляли в'ялену баранину, відому як «хахачь», яку приправляли корицею. Солонина також використовувалася для готування страв, як з баранини, так і з яловичини. Дуже популярним був «серпа» – гарячий бульйон з бараниною, до якого окремо подавалося м'ясо. Також м'ясо готувалося спеціальним чином для зимових запасів. Одним з таких варіантів заготівлі м'яса була хоурма – ковбаса з подрібненої баранини, обсмаженої у баранячому салі і в'яленої на сонці. Потім страву заливали курдючним жиром і в такому стані це м'ясо могло зберігатися аж до весни [424, с. 183].

Рибні страви були популярними серед греків Приазов'я, і вони включили їх до свого раціону ще з часів переселення з Криму. Рибу могли запікати разом з овочами або готувати рибні котлети. Також рибу часто фарширували різними начинками, такими як фарш з хліба або м'яса. Для тривалого зберігання рибу

солили або віялили. Для довготривалого зберігання рибу в'ялили та солили. З овечого молока готували солоний сир, який міг довго зберігатися.

Ще однією важливою стравою був арьян – страва, яку готували з кислого коров'ячого молока. Для цього у свіже молоко додавали закваску. Посуд з теплим молоком загортали задля збереження тепла на час прокисання. Згодом діставали і поступово охолоджували. Продукт, що отримували, іменувався у селищі Малоянісоль мандзира або арьян. Термін зберігання такого продукту досягав декількох днів в прохолодному місці [115, с. 96]. На основі арьяну готувалася сузьма. Для її приготування брали арьян і відціджували від сироватки до густої консистенції. Такий продукт міг зберігатися дуже довго – до кількох місяців. Його заготовляли про запас пізно восени, зберігалася сузьма у великих діжках, її використовували для харчування зимою, а також ранньою весною. При необхідності невелика кількість сузьми розріджувалася за допомогою молока або води. Отриманий розбавлений продукт – язмо – зберігав всі смакові і поживні якості арьяна [115, с. 93].

Часто готували різноманітні вироби з тіста. Хліб та вироби з нього користувалися у греків великою пошаною і вважалися священними. Звичайний хліб випікали із прісного тіста на воді. Значного поширення набула випічка пирогів, калачів на баранячому жиру, слоєних пиріжків та сухариків. У середовищі греків Приазов'я страви, виготовлені з використанням слоїстого тіста, були досить популярними, як серед урумів, так і серед румеїв. Таких страв існувало декілька різновидів: пироги, що начинялися рисом, гарбузом та м'ясом могли бути круглої або листкової форми [424, с. 267]. Ще один виріб із тіста – «шмуш» – складався з прісного слоєного тіста та тиквяної начинки. Начинка також могла бути виготовлена з м'ясного фаршу, або з м'ясного фаршу та рису. До «шмушів» подавали часто арьян. Рецепти блюд та передавалися у сім'ях з покоління в покоління. Пироги були обов'язковим атрибутом кожного сімейного свята.

На сніданок грекині також зазвичай готували вироби з тіста – пиріжки з тиквою чи баранячою печінкою; пончики, пишки або бантики з сиром. Ще

одним виробом із тіста, що походить від тюркських народів є пахлава – солодкий слоєний виріб. Ще одним варіантом виробу з тіста був «чирчир» – виріб з м'ясною начинкою, схожий на чебурек. Для нього тісто розкатувалося дуже тонким шаром, а начинка готувалася з баранини або свинини (іноді з домішками яловичини). М'ясо ретельно прокручувалося на м'ясорубці або подрібнювалося спеціальним чином за допомогою двох ножів, потім у фарш додавали сіль, спеції, подрібнену цибулю а також кисломолочний арьян, а сам виріб випікався на соняшниковій олії. Зберігся старий звичай класти в один з «чирчирів» монету на щастя [331, с. 281]. Страа ця також поширена у народів Малої Азії, північної Африки, та у Криму, де татари раніше іменували її чербурек. Греки запозичили її до свого меню досить давно, вона стала невід'ємною частиною їх кухні. В селах греків Приазов'я чирчири були популярними на святах, їх обов'язково готували до столу. Готували чирчири як жінки, так і чоловіки, причому чоловіки навіть частіше. До столу цей виріб подавали у гарячому вигляді, додаючи до нього прохолодний молочний напій, переважно арьян [115, с. 204].

Деякі страви з локшини теж мали певну популярність серед грецького населення. Ці страви були дуже різноманітними і могли мати різні назви та рецепти, навіть у сусідніх селах. Локшина також використовувалася як допоміжна складова у поєднанні з різними стравами, такими як куряча юшка з локшиною, локшина з фаршем, солодка локшина у вишневому відварі, локшинник і запіканки з локшини [442, с. 269].

Ще однією м'ясною стравою у греків Приазов'я були пельмені, або як вони їх іменували хашитья або вушка. Для цього готувалося прісне тісто, нарізалася квадратиками, після чого начинялося м'ясом і заліплювалося. Така страва не є унікальною і існує в меню багатьох народів світу, проте у різних національних кухнях її приготування може трохи відрізнятися.

Популярними також були і фаршировані овочі – перець, помідори та кабачки. Також готувалася долма – страва тюркського походження, та голубці з м'ясним фаршем. При фаршируванні долми, греки використовували капустяне

листя, на відміну від південних країн Середземномор'я, де часто використовувалося листя винограду.

Майже безальтернативною стравою повсякденного столу був звичайний суп або юшка. У греків-урумів такий суп іменували чорба від тюркського *çorba* – суп. Такий суп традиційно готували також на святкові заходи, оскільки без чорби не обходилося жодне святкування дня народження. Серед перших страв греки також взяли український борщ до своєї кухні, він став популярним у грецьких селах, особливо там, де греки мешкали поряд з українцями.

Окрім м'ясних та борошняних страв, готувалися також різні круп'яні страви. Так, досить популярним був рис. Використовували його не лише як начинку, але й як основу для самостійних страв, наприклад, рисової каші з молоком або рисової юшки з родзинками. Ще одним варіантом страви з використанням рису було зерде – солодкий рис з додаванням шафрану [442, с. 275]. Звичайно, згадуючи страви з рису, не можливо не згадати плов. Він став поширеним у греків. Зазвичай плов або пілаф готували з вареного рису та курятини.

Посеред напоїв традиційними для греків Приазов'я були такі, як «буза» (напій із пшона), сироп «бекмез» (з кавуна), «лапу» (напій із проса), сироп «екши» (з яблук) [146, с. 237]. На святкування іноді готувався каймак – напій, виготовлений з молока, яке випарювалося до густої консистенції. Для приготування молоко кілька разів проливали над великим котлом через сито для того, щоб посилити випаровування.

Можна також виділити кілька особливих блюд, які були притаманні грекам Приазов'я:

Флуто – пиріг зі слоєного тіста без начинки. Його готували до весільних урочистостей. Він був символом щасливого і довгого життя молодого подружжя. Пиріг подавався до солодкого столу гарячим, його було прийнято не розрізати, а розламувати на шматки. Існував певний ритуал, якого дотримувалися під час розділу пирога: перший шматок подавали молодому

подружжю, потім їх батькам, хрещеним і уже після цього всім іншим гостям. До пирога подавали повидло, виготовлене із кавуна (бекмез) або мед.

Кубіте – пиріг зі слоєного тіста з начинкою, вважався одним з найкращих ласощів. Готували цей досить простий пиріг, як на свята, так і в буденні дні. Начинкою слугувало подрібнене м'ясо або гарбуз, або суміш гарбуза з м'ясом. Гарбуз нарізали дрібними кубиками, а м'ясо подрібнювали за допомогою двох ножів. Приготовлена таким чином начинка, вважалася набагато більш смачнішою. Тісто було як дріжджовим, так і прісним. Бездріжджове тісто після випічки надавало таким пирогам особливу крихкість і спеціальний смак.

В якості закуски греки готували халву – солодку страву у вигляді щільної маси. Для приготування халви брали борошно і насипали його на розпечену сковороду, після чого смажили до рум'яного кольору, додавали жиру, цукор або мед. Після прожари отриману суміш викладали на блюдо та охолоджували. Інколи готували рідку страву з засмаженого на пательні борошна, заправленого оливою та жиром [115, с. 95].

Таким чином, національна кухня була одним з найбільш консервативних елементів повсякденності греків. Вони змогли зберегти чимало особливих національних страв, їх традиції приготування нараховували багато років. Варто зазначити про значну кількість елементів меню, характерних для середземноморських та малоазійських народів. Греки запозичили їх і вони встигли укорінитися серед їх національних страв. Можна відмітити, що одяг грецької меншини протягом 1920-х років втратив залишки своїх національних особливостей і став більш універсальним та простим, перетворившись на зручне повсякденне вбрання пересічного селянина

Висновки до розділу 3.

Отже, період 20-30-х років ХХ століття став періодом серйозних змін багатьох сфер побуту та повсякденності грецького населення. Під впливом політики нової влади, в результаті складних економічних та соціальних

процесів, у вирі яких опинилося населення УРСР, остаточно відійшли у минуле багато традиційних елементів різних сфер матеріального побуту. У греків змінилися особливості будівництва та облаштування житла, ведення домашнього господарства, особливості одягу. Населення переживало важкі роки, поряд з деяким покращенням у господарчій та охороноздоровчій сферах, важким тягарем на плечі простих селян лягли примусова колективізація, жахи голоду та репресій.

Період другої половини 20-х років ХХ століття можна охарактеризувати як період докорінного зламу, коли на зміну багаторічному укладу життя селян прийшли зовсім нові стандарти повсякденності, нав'язані новими соціально-економічними та культурними чинниками. Під їх впливом зазнали змін практично всі складові життя греків, починаючи від громадського життя і закінчуючи повсякденним побутом, духовною сферою та культурною складовою.

Основними продуктами харчування у греків були хліб та молочні продукти. Важливу роль у приготуванні страв відігравало м'ясо (переважно баранина). Важким випробуванням став для греків, як і для всіх жителів України, голод 1932- 1933 року. Деякі грецькі села майже зовсім обезлюдніли, залишки вцілілих селян були змушені безапеляційно підкоритися радянській господарчій машині, задля того щоб вижити.

Селянське населення греків Південної України було одним з найбільш заможних у регіоні; завдяки запозиченням у сусідніх меншин способів будівництва житла, греки будували зручно облаштовані будинки, проте, через деякі особливості побуту, такі як розташування софи коло печі, та будівництво приміщень для тварин, сполучених з житловими приміщеннями, санітарний стан залишав бажати кращого. Ситуація протягом 1920-х років поступово змінювалася на краще.

Варто відмітити, що матеріальна культура грецької етнічної меншини стала результатом взаємопроникнення та взаємодоповнення різних культур – балканських, середземноморських та малоазійських, яке тривало кілька століть

до цього, і яке вже в часи проживання греків на території України, у Приазов'ї, доповнилося значним впливом української культури.

РОЗДІЛ 4

ДУХОВНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

4.1. Становище освіти та культурна діяльність.

З початком проведення політики коренізації радянське більшовицьке керівництво застосувало ряд заходів, які були направлені на перебудову традиційного світогляду етнічних меншин. Такими заходами були: запровадження освітньої реформи; виділення національних адміністративно-територіальних одиниць та призначення на керівні посади у них найкращих управлінців із числа радянських кадрів; подолання мовного бар'єру і відкриття доступу до масової свідомості громадян етнічної меншини. Найбільш консервативно налаштовані до таких нововведень сили, стали ворогами більшовицького режиму і проти них була спрямована пропагандистська та каральна політика уряду. Натомість, найбільше уваги у агітації серед меншини приділялося до молодого покоління, оскільки влада усвідомлювала, що саме молодь є тою верствою населення, яка краще сприйме новий комуністичний лад. Саме тому найбільше уваги приділялося змінам у системі радянської освіти та побудові радянської школи, яка мала стати найпершим провідником трудового та класового виховання.

Розгортаючи реформи в освітній галузі для молоді, влада також не забувала і про інші верстви населення. Розпочалося розширення кількості у містах і селах національних бібліотек, клубів, сільбудів та хат-читалень. У звітах про обстеження національних районів, а також доповідях про потенційні заходи для реалізації політики коренізації, починаючи з середини 1920-х років, досить регулярно можна знайти відомості про кількість таких культосвітніх установ у кожному населеному пункті або у адміністративно-територіальній одиниці [45, арк. 207].

Радянські клуби мали стати новими центрами дозвілля для простого населення, де у простій і легкій формі подавалися б основні ідеологічні засади комунізму. Кожне свято, що проходило в селі або урочиста подія, відбувалися за участі клубів або сільбудів. В них проводилися збори, тематичні вечори, відбувалося читання лекцій та інші заходи. В такій легкій та доступній для людей формі відбувалася переорієнтація світогляду та прищеплення нових ідеалів. Нерідкими були випадки коли чоловік повертався додому, вражений вмілим ораторським поданням нових засад радянського повсякденного буття, і вже вдома починав доносити до всіх близьких, які великі переваги несе в собі нова радянська ідеологія і чому потрібно відмовитися від «застарілих» форм мислення. Так поступово ідеологія проникала у всі верстви населення, добираючись навіть до малоактивних та неписемних громадян. Типовими явищами стали суботники та недільники, як нові форми проведення вихідних, покликані покінчити зі старими звичками населення. Типовим рядом установ, які розглядалися владою як ядро радянізації національних сіл, були сельбуд, театр, лікарня, амбулаторія, школа, кооператив, радіо- або кіно установа. Народні суди, гуртки політінформації, доповіді сільрадівського активу, агрономів та вчителів, комсомольські вечори, театральні вистави національними мовами та подібні заходи стали арсеналом сільського активу у справі комуністичного перевиховання мас [402, с. 85].

У великих містах, де осередки грецької меншини не були досить значними, пропагандистська робота серед меншин була покладена на спеціальні установи, які охоплювали відразу декілька меншин. Такими установами були Інтернаціональні клуби та Будинки народів Сходу. Наприклад, Київський БНС (заснований у 1926 році) включав болгарську, грецьку, грузинську, вірменську, китайсько-корейську, турецько-персидську, дагестанську, татарську, ассирійську і караїмську секції. Ці секції об'єднували приблизно 1,5 тисячі осіб. У 1930 р. БНС допомагав працевлаштуванню своїх членів, він також здійснював юридичну допомогу, керував п'ятьма артілями, утримував семирічну школу, центри лікнепу, дитсадок, гуртки політичної

освіти і самодіяльності [402, с. 85]. Такі Будинки народів Сходу допомагали представникам етнічної меншини у великих містах відчувати себе комфортніше та надавали можливість вирішити ряд проблем, які могли виникнути у них. Крім цього, БНС надавали можливість невибагливого відпочинку, за ширмою якого так само маскувалася пропаганда радянського образу мислення.

Після початку курсу на еллінізацію, виникло питання про визначення правильного курсу для розповсюдження грецької пролетарської культури. З метою обстеження населення, для подальшого формування стратегії впровадження необхідних заходів, були направлені спеціальні комісії, завданням яких було різнобічне дослідження грецького населення у регіонах Приазов'я, в тому числі і характеристики мовної ситуації у цих регіонах.

Спеціальною комісією після обстеження населення Маріупольського округу у 1925 році було зазначено про те, що представники грецької етнічної меншини у цьому регіоні говорять на двох мовах: греко-еллінській та греко-урумській. Зазначалося, що в греко-еллінській мові було кілька незначних відтінків у вимові, які різнилися від села до села, але ця різниця не була істотною, вона не заважала комунікації населення між собою. У Звіті виокремлювались наступні відтінки: сартанський, ялтинський, анадольський, малянісольський. Зазначалося, що і в греко-урумській мові не було відмічено значної різниці між окремими селами. У різних селах слова греко-урумського говору прочитувалися населенням однаково і серед греків-урумів розбіжності в мові були зовсім незначними. Зазначається схожість греко-урумського діалекту на татарську та турецьку мови – ця подібність була значною – комісія приводить дані про 90% подібності, зазначаючи що відмінними є лише деякі звуки [12, арк. 31-32]. У документі зазначено, що греки-уруми могли майже вільно спілкуватися з турками або татарами, це свідчило про схожість цієї мови і про те, що вона не зазнала істотних змін з моменту переселення греків з Криму до Приазов'я. Російську мову звичайне населення знало недостатньо добре, у спілкуванні греки переважно користувалися рідною мовою. Особливо

це стосувалося людей похилого віку і жінок. Російською добре володіла грецька інтелігенція та заможній прошарок населення [12, арк. 33].

У Звіті про обстеження грецького району Сталінської округи йшла мова про подібну ситуацію. Існували села і з греко-еллінською мовою, і з греко-урумською. Остання використовувалась у селах Бешево, Ново-Бешево, половині селища Велико-Янісоль, Богатир, Улакли, Комар. Греко-еллінська була основною у селах Велико-Каракуба, другій половині селища Велико-Янісоль, Стила, Константинополь. Загалом у Сталінській окрузі переважали греки-уруми, вони становили 2/3 від грецького населення проти 1/3 елліномовних греків. Турко-татарська мова греків Сталінської округи майже не відрізняється від греко-татарської Маріупольського округу. Повідомлялося про незначні відмінності у вимовлянні деяких звуків, наприклад "файда" у Мангуші і "фейде" у Бешево [12, арк. 63].

Так само, греко-еллінська мова була майже однаковою у селах Маріупольського та Сталінського округу. У документі наводяться приклади деяких відмінностей у словах в різних селах, коли одні і ті самі предмети іменувалися різним чином у Великій Каракубі, Стилі та інших селах. Зазначалося, що великокаракубська та стильська говірки дуже схожі у своєму звучанні на ялтинську, а значить, і близькі в своїх коріннях до новогрецького. Багато ялтинських слів, які виділяють Ялту з поміж інших сіл Маріупольської округи, зустрічалися і в стильській, а іноді і в каракубській говірках. Загалом же схожість говірок з усіх сіл з елінською мовою зберігалася [12, арк. 64].

Зазначалося, що у Сталінській окрузі збереглася грецька мова в побуті і в повсякденному житті. Нею користуються як молоді люди, так і люди похилого віку. Навіть частина населення, яка вільно розмовляла російською, теж знала грецьку мову.

У Доповідній записці про проведення національної політики і роботи бюро національних меншин у Маріупольській окрузі, зазначається, що серед 64 255 жителів округи греко-еллінською мовою розмовляє 36 709 осіб, а греко-татарською – 27 346 осіб [19, арк. 53].

А. Білецький, який досліджував походження румейської (греко-еллінської) мови, наголошував у своїх роботах, що румейська – це окрема мова, а не діалект грецької. Населення грецької меншини, що мешкало у багатьох селах і містах Приазов'я називали себе «румеї», слово це походило від «ромеї» – тобто римляни, так називали себе греки за часів Візантійської імперії. Місцеві румеї володіли російською та українською мовами, проте вони зберегли і свою рідну мову, якою спілкувалися їх далекі прашури. Мова ця мала суттєві відмінності від тієї, якою розмовляють у Греції, але дослідник зазначав, що вона також і генетично подібна до неї, бо обидві походили від давньогрецької. Білецький наголошує, що не дивлячись на те, що її називають діалектом сучасної грецької мови, більш правильним буде вважати її саме за мову самостійну, споріднену з грецькою. Понаддіалектний статус мови був підкріплений наявністю писемної літератури греків, що мешкали в Україні. У якості прикладу наводиться ряд грецьких поетів: Георгій Костоправ, Антон Шапурма, Леонтій Кір'яков, Василь Бахтаров, Григорій Данченко, Дмитро Папуш, Донат Патрича, Дмитро Пенез [148, с. 42].

Станом на 20-ті роки ХХ століття писемність у маріупольських греків була відсутня. Пісні та перекази на давньогрецькій мові збереглися лише в усній формі, але грецька мова та грецька словесність не зникли з ужитку.

Мовне питання зрештою стало одним з найважливіших на шляху відродження культури греків, проведення політики коренізації та збереження етнічної самобутності у середовищу греків Приазов'я. Влада, що намагалася розпочати впровадження грецької культури «пролетарського» зразка, стикнулася з дуже повільними темпами просування своїх ідей, через відсутність писемної мови у греків. Греко-еллінська мова в той час відчутно відрізнялася від загальної грецької мови (тієї, якою користувалися у Греції) і від інших грецьких діалектів меншин греків Радянського Союзу. Необхідно було прийняти єдину грецьку мову, якою мало розпочатися видання грецької літератури.

На Всесоюзній нараді з питань освіти та культурного будівництва у середовищі греків СРСР, що відбулася в Ростові-на-Дону 10-13 травня 1926 року, було розглянуто питання щодо початку культурної роботи в грецькому середовищі та мовне питання, що стосувалося орфографії та грецької димотики. В результаті було прийнято рішення визнати димотику єдиною офіційною мовою грецької меншини України [397, с. 125]. Таке рішення було підтверджено на Всеукраїнській нараді по роботі з національними меншинами у 1927 році. Проте, це рішення не було найкращим, в подальшому воно викликало ряд труднощів уже на етапах його впровадження та реалізації.

Після визнання димотики як єдиної офіційної мови греків, які проживали на території України розпочалося її введення до навчального процесу у грецькому середовищі. Проте, з самого початку цей процес гальмувався рядом труднощів, серед яких були: нестача кваліфікованих викладацьких кадрів, невідповідність новоприйнятої мови потребам грецького населення, значний брак навчальної літератури грецькою мовою. Крім цього, складнощі були викликані і слабкою організацією процесу впровадження на місцях. Так, запровадження греко-урумської мови в учбовий процес відбулося лише у 1929 році. До цього населення греко-урумських селищ навчалось грамоті російською та українською мовами. На 1929 рік лише 26,5 % дітей навчалось національними мовами [397, с. 132].

Нова мова – димотика, була спрощеною, але в цьому були і певні недоліки. Її пагано розуміли греки-елліни, це відбувалося через різницю діалектів, а отже вона не виконувала свого головного призначення – використання, як розмовна мова. Подібна реформа викликала негативну реакцію не тільки серед населення Приазов'я, але і в Греції, там сприйняли впровадження димотики, як перекручування грецької мови. У своєму дослідженні І. Пономарьова приводить приклад, де серед десяти греків, які проживають у селищі Ялта, жоден не зміг прочитати текст із газети «Колехтівістос», яка була надрукована саме нововведеною грецькою мовою – димотикою [442, с. 124].

Життя в Приазов'ї не зблизило урумську та еллінську мови між собою, і ще більше віддалило їх від літературної грецької мови. Оскільки не було шкіл, в яких би навчання відбувалося літературною грецькою мовою, то майже кожне село користувалося у розмовах своїм діалектом. Крім того, у мову греків почала проникати російська, яка стала офіційною мовою для Маріупольського грецького округу.

Про стан та темпи еллінізації свідчить наступне. На початку 1928 року до ВУЦВК надійшла записка Сталінського Окрвиконкому з проханням розв'язати проблему еллінізації грецького населення, що розмовляло греко-урумською мовою. В Записці йшла мова про те, що в той час, як серед греків-еллінів триває процес еллінізації, то греки-уруми в цьому плані зовсім не просунулися вперед і питання щодо їх коренізації залишається відкритим. Повідомлялося про те, що у цієї частини населення меншини немає своєї писемності, і відсутні вчителі, які могли б проводити викладання цією мовою. Йшла також мова про проблему створення греко-урумської писемності. На з'їзді в Баку щодо вирішення питання стосовно тюркських мов, було вирішено арабську писемність народів СРСР замінити латинським алфавітом, а через це слід і для греко-урумської мови виводити писемність латинськими літерами [22, арк. 14].

Аналізуючи цю Записку, можна зробити висновки, що еллінізація, запроваджувана Радянським Союзом, проводилася зовсім не такими темпами, як про це повідомлялося на шпальтах газет. Окрім великої кількості проблем у виданні літератури ново-еллінською мовою та підготовки кваліфікованих вчителів, залишалася проблема греко-урумів, на шляху до вирішення якої майже не було зроблено істотних кроків.

Як зазначає Л. Якубова у своїй статті, культурна ситуація маріупольських греків була складною, бо з одного боку, розбіжність мов означала вимушену асиміляцію маріупольських греків-еллінів спорідненим народом у випадку їхнього переходу на новогрецьку (димотику). А з іншого боку – національно-культурний розвиток на власній мові був на той час також неможливий з багатьох причин [402, с. 83]. Серед них такі причини, як невивченість

маріупольських говорів, а їх нараховувалося чимало, існування мовних розбіжностей, навіть, між окремими селами. Тому держава ні технічно, ні культурно не мала змоги забезпечити культурний розвиток кожної громади з використанням власної мовної основи. Радянський Союз не був зацікавлений у самореалізації слабких, у культурному відношенні, громад всередині країни та перетворенні їх на самостійні етноси. Саме тому, впровадження димотики, як мови спілкування усіх греків Радянського Союзу, мало для комуністичного уряду, насамперед, політичний зміст [400, с. 86].

Поступово, впровадження димотики до навчального процесу у грецьких школах, призвело до фактичного полілінгвізму. Поряд із використанням новоприйнятої димотики, у школах користувалися також російською, українською мовами та різноманітними місцевими діалектами. Окрім цього, у деяких навчальних закладах вивчали ще й іноземну мову. Все це, разом з низькою якістю викладання, недостатньою кваліфікацією вчителів та викладачів, браком навчальної літератури, суттєво знижувало рівень знань, що отримували учні у грецьких школах.

Підсумовуючи мовне питання, можна зазначити, що греки Приазов'я поділялися на дві основні групи. Незважаючи на мовну відмінність, греки становили єдину грецьку громаду, зі спільною історією, релігією, тощо. Кількість населення обох груп розподілялося майже рівномірно, і в період проведення політики коренізації це стало непростим питанням, вирішити яке вірно, радянська влада не змогла. Запропонована радянською владою загальна мова (димотика) для всього грецького населення, не задовольняла вимоги самого населення, вона не могла остаточно вкорінитися в народі. Введення димотики в грецькому середовищі було непродуманим кроком. Така реформи отримала негативні відгуки в Греції та нашоствхнулася на нові труднощі.

В національному відношенні греки прагнули до того, аби мати своїх представників у місцевих органах управління, влади, сільрадах, кооперативах. У деяких селах населення хотіло бути не відірваним від Маріуполя, який сприймався ними як регіональний центр, «заснований предками греків». У Звіті

про обстеження Сталінського округу зазначається, що на деяких засіданнях греки були не проти переходити на спілкування рідною мовою, отже, у їх середовищі все ще сильними були національно-побутові зв'язки [12, арк. 58]. Тим не менше, у селах Сталінського округу, близьких до міст, спостерігався набагато більший відсоток русифікованих греків, ніж на периферії. Однак і там рідна мова їх збереглася і повністю переважала у побуті. П'єса або промова або доповідь на грецькій мові сприймалися населенням набагато краще, ніж на російській мові. Повідомлялося навіть про випадки, коли російські діти граючись з грецькими дітьми, навчалися грецької мови [12, арк. 59]. Інтелігенція, переважно у містах, використовувала російську мову. Подекуди, навіть вони відносилися негативно, стосовно повернення до використання грецької мови у школах та навчальних закладах, мовляв, це стало б кроком назад, через деяку бідність грецької мови.

Після того, як у Маріуполі було створено грецьке видавництво, невдовзі виникло літературне об'єднання молодих грецьких письменників і поетів. Керівником цього об'єднання був Георгій Костоправ, який працював у літературній газеті «Колехктивістис». Кількість членів цього об'єднання весь час зростала – у 1932 році їх було дев'ять, в 1933 році вже чотирнадцять, а в 1937 році об'єднання нараховувало тридцять осіб. Серед членів об'єднання були поети, які переважно писали румейською мовою, а також інші культурні діячі, такі як В. Галла, А. Шапурма Д. Теленчі, М. Тишлик, А. Мацура, К. Ханделди, Ф. Ялі, Г. Коссе [295, с. 172].

Видавнича діяльність, хоч і повільно, але поступово розвивалася. У багато разів збільшився обсяг видавництва книг грецькою мовою. Якщо у період 1917 – 1925 років на території України було видано лише три книги грецькою мовою, то у період з 1926 року до 1930 року – 133 книги. У 30-х роках розпочався друк періодичних видань. У період 1930-1937 років випускалася газета «Колехтівістис». Протягом 1931-1937 років – «Большевікос»; з 1932 року – газета «Кокінас капнас». З 1934 року – альманах

«Неон Зої» [356, с. 91]. Коли, у кінці 1930-х років почалися переслідування діячів науки та культури, всі друковані видання грецькою мовою були закриті.

Грецькі літератори цього періоду використовували у своїй творчості переважно літературну румейську мову. Проте, вона не завжди вважалася такою. Один з найвідоміших грецьких поетів того часу Г. Костоправ був уродженцем селища Малоянїсоль, що відбилося і на виборі ним мови творчості. За основу мови своїх творів він взяв янісольсько-сартанський діалект. Письменник збагачував цей діалект деякими запозиченнями з димотики та катаревуси. Проте, ця мова дещо відрізнялася від розмовної еллінської і звичайне населення могло мати труднощі при її використанні [160, с. 165]. Георгій Костоправ вважається засновником грецької радянської поезії. Ще з дитинства він почав писати вірші і у 1931 році світ побачили перші його твори рідною грецькою мовою. Його авторству належать такі збірки віршів, як «Перші кроки» (1933 рік), «Здравствуй життя» (1927 рік), а також поеми «Лампус» (1932), «Леонтій Ханахбей» (1934) [295, с. 170]. 7 листопада 1931 року в грецькій газеті «Колехтивістос» була опублікована поема Г. Костоправа «Ламбос». Сам поет перейшов працювати до газети на початку січня 1932 року. Працюючи там, він під час роботи над своїми творами, продовжував вдосконалення та збагачення лексики новогрецької мови. Спілка письменників Донбасу звертала увагу на продуктивну діяльність грецьких письменників, зростання кількості їх літератури і якості публікованих творів. Звичайно, відзначалася і діяльність Г. Костоправа. Він у своїй творчості використовував спеціальний спрощений варіант грецької мови, а його твори, написані цією мовою, стали основою національної літератури. Під час написання своїх творів він використовував грецьку писемність, проте з деякими змінами: так він не використовував деякі літери (омега, сигма, та ін..) на початку слова і в середині слова; були замінені деякі словосполучення; деякі дифтонги замінені однією буквою. Використовувався оксія – знак наголосу, а також артикль, відповідно до роду та числа іменників [442, с. 116].

На шляху втілення політики коренізації одним з основоположних питань було мовне питання. Сукупність програм та модернізацій, які були заплановані в освітньо-культурній сфері, базувалася, перш за все, на роботі із грецькою громадою, яка мала проводитися на рідній для греків мові. Поширення комуністичної ідеї та руйнування класових відмінностей, вимагало максимального наближення і злиття мови простого народу та еліти. В грецькому середовищі між цими двома класами існувала мовна відмінність не тільки лексична, але і світоглядна. Так, грецька інтелігенція в містах Приазов'я вже почала забувати рідну мову і більше користувалася російською. Такі греки не тільки не могли позитивно ставитися до нововведень політики коренізації, а навпаки – нерідкими були випадки, коли вони засуджували такі кроки, вважаючи, що повернення до грецької мови буде кроком назад, а саму грецьку мову – простонародною і грубою. Не в останню чергу, така ситуація склалася через занепад самої грецької мови, яка в той час існувала у селищах Приазов'я лише в усному вигляді. Довготривале проживання далеко від своєї історичної батьківщини та відсутність усіляких культурних зв'язків з нею протягом великого проміжку часу далися взнаки, і грецька розмовна мова на початку 1920-х років перебувала у не найкращому стані.

Радянська влада поспішно кинулася виправляти становище, намагаючись в короткий термін з'ясувати стан, у якому перебувала грецька мова, визначити напрямки роботи та виправити всі негативні тенденції. Проте, без належного підходу до цього питання, знайти швидкого рішення не вдалося. Дослідження мови грецького народу були поверхневими, і, в основному, обмежувалися обстеженням місцевих говірок в регіонах. У другій половині 1920-х років ситуація дещо покращилася з організацією етнографічних та мовознавчих експедицій.

Кроки, направлені на виправлення ситуації, були хоча і в цілому правильними, але поспішними і такими, які не могли бути реалізовані на практиці. Вирішення мовного питання у греків Приазов'я ускладнювалося і їх двомовністю. Це вимагало запровадження освітніх та культурних заходів у

двох варіантах. Якщо для греків-еллінів досить швидко єдиною розмовною мовою було прийнято рішення визнати димотику, то друга гілка роботи, пов'язана з переходом навчання на греко-урумську мову, гальмувалася прийняттям нової абетки. Крім того, поспішний перехід на нову мову викладання призводив до того, що діти не завжди розуміли цю нову мову. В грецьких селах ситуація була досить непоганою. Там жива грецька мова зберігалася у народі і багатьма позитивно сприймалося повернення до її активного використання у освітньому процесі. Сам по собі зміст політики коренізації полягав у виведенні грецької мови з побутового рівня на рівень загальнонаціональний, публічний. Радянське керівництво вважало, що звернення до рідної мови греків вирішить проблему асиміляції меншини та стане потужним культурним поштовхом для розвитку грецької меншини.

Після того, як єдиною офіційною, розмовною мовою грецького населення була визнана димотика, розпочалася діяльність по впровадженні планів поширення грецької мови у життя. Відкривалися грецькомовні школи, а задля того, щоб забезпечити їх необхідними кадрами, вводилися курси грецької мови, яка на той час була недостатньо знаною для повноцінного викладання. Чинником, що серйозно гальмував процеси грецизації населення, було незнання греками рідної мови, переважна більшість населення, особливо молодого, розмовляла російською. Серед грецького населення майже не залишилися людей, що могли б читати грецькою, і, якщо усна мова ще збереглася, то грецька писемність була майже знищена. Л. Якубова наводить статистику за 1926 рік і зазначає, що питома вага грамотних греків була найнижчою серед усіх інших етноменшин – вона становила лише 2,7 % від усього грецького населення (не дивлячись на те що загальний рівень писемності греків був досить високим) [397, с. 126].

Такою само складною була ситуація у середовищі греків-урумів. В Резолюції першої всеукраїнської наради по роботі з національними меншинами зазначалося про те, що недоцільно переходити на рідну мову у селах греків-

урумів до того часу, поки в Криму не буде завершений перехід на латинський алфавіт [353, с. 87].

У висновках про обстеження Мангуського національного району повідомлялося про те, що рівень коренізації районно-виконавчого комітету залишав бажати кращого: у складі 24 членів РВК греків було лише 13 осіб. З восьми членів президіуму РВК греків було рівно половина. Також близько 50 % греки займали і в інших керівних органах району. Крім того, до того ж часу проводилися засідання районних керівних структур російською мовою, так само російською мовою велася ділова переписка та діловодство, відбувалися судові засідання у районі [48, арк. 85].

Крім того, ряд заходів направлених на коренізацію грецького населення Мангуського району, виконувався не в повній мірі або не виконувався взагалі. Повідомлялося про відсутність пунктів ліквідації неписьменності на національній мові; як і раніше не був достатнім рівень підготовки греків-вчителів, які мали викладати у національних школах [48, арк. 85]. Масова агітаційна та політ-просвітницька робота в грецьких селах також переважно проводилася російською мовою. Повільно просувалося введення преси грецькою мовою, газета «Коллективістос», що виходила національною мовою, не була популярною, велика кількість населення читала газети російською мовою.

На 1 травня 1924 року в Україні діяла лише одна школа для грецьких дітей. У 1926/1927 навчальному році їхня кількість зросла і становила вже 15 шкіл [397, с. 95]. Також варто відзначити, що в наступні роки відсоток охоплення дітей-греків початковою освітою становив майже 100%, проте навчання рідною, грецькою мовою було доступне лише для 26 % дітей. Найкраща ситуація була у межах новостворених національних грецьких районів [397, с. 97]. Поряд із цими позитивними зрушеннями, існував ряд труднощів, які виникали внаслідок помилок у організації сукупності заходів, спрямованих на коренізацію. Так, однією з основних проблем залишався брак вчителів для грецьких шкіл. У 1926 році було організовано курси, на яких готували педагогів для шкіл. Кількість слухачів на курсах поступово зростала,

але вони не могли забезпечити школи необхідною кількістю потрібних підготовлених кадрів. У 1926 році було створено Маріупольський грецький педтехнікум. Це мало стати важливим заходом, що вирішив би питання дефіциту представників освіти грецької етнічної меншини. В 1926/1927 навчальному році також працювали дві грецькі сільськогосподарські школи [137, с. 6].

28 травня 1922 року при Малоаянісольській волосній раді, у селищі Малоаянісоль була відкрита бібліотека. Восени 1922 року в Малоаянісолі почали працювати дитячі школи та пункти ліквідації неписьменності серед дорослих. У 1925 році в Малоаянісолському сільському домі розпочали свою роботу сільськогосподарський гурток, природничий, драматичний та хоровий гуртки [115, с. 121].

У Маріуполі у липні-серпні 1926 року було проведено курси по перепідготовці вчителів. Їх закінчило 35 осіб (17 чоловіків і 18 жінок), що було надзвичайно мало, така кількість вчителів не могла задовольнити потреби усіх грецьких шкіл у нових педагогах. Курси тривали 26 днів, у кожен з яких було виділено на викладання 6 годин. Програму курсів складали: 3 години – історія Маріупольських греків; 3 години – національна політика; 3 години – організація гуртків по вивченню побуту греків; і 139 годин власне вивчення грецької еллінської мови. Зазначалося, що слухачі курсів до цього були знайомі лише з розмовною грецькою мовою, грецьким жаргоном і зовсім не володіли літературною мовою. Для вивчення мови на курсах використовували шкільний буквар еллінської мови, граматику, а також газету «Комуністіс» [22, арк. 141]. У підсумку зазначалося про те, що в цілому курси були організовані правильно, проте, через недостатнє фінансування, вони були досить короткочасними, що не дозволило дати майбутнім вчителям більш менш належної підготовки, випускники таких курсів потребували додаткового навчання. На курси не було налагоджено достатнє постачання навчального матеріалу – підручників та іншої навчальної літератури. У доповіді С. Ялі про стан культосвітньої роботи зазначалося про те, що в наступному, 1927 році необхідно збільшити

фінансування, забезпечити такі курси необхідної кількістю гідної навчальної літератури. У доповіді зазначалося, що єдиним посібником для вчителів була граматики, написана викладачем курсів підготовки вчителів. У Сталінській окрузі було переведено на грецьку мову 7 груп [19, арк. 53].

На Всесоюзній нараді еллінських працівників освіти зазначалося про необхідність видання нової учбової літератури як новоеллінською мовою, так і греко-урумською, а також про необхідність підготовки педагогів з числа греків-урумів для освітньої роботи з другою частиною населення грецької меншини. При цьому вчителі були, і таких було немало, хто володів греко-урумською, але лише розмовним діалектом, і такі педагоги мали кваліфікацію російських вчителів [21, арк. 40].

Про стан культурного забезпечення грецького населення можна зробити деякі висновки, проаналізувавши Звіт про стан Ялтинської сільради на початку 1930-х років. У Звіті зазначалося, що у поселенні розташовувалися будинок колективісту, зимовий театр на п'ятсот осіб, літній театр, кіно-стаціонарка, 12 червоних кутків у колгоспах, бібліотека з 3949 книжками. У бібліотеці переважна кількість книжок була російською мовою, лише 2% з них були надруковані грецькою [48, арк. 158].

Повільно, але стабільно зростала кількість шкіл у Сартанському районі. Станом на 1928/1929 рік їх кількість становила – 14. На 1929/1930 роки кількість шкіл дорівнювала 16, а у навчальному році 1930/1931 їх кількість збільшилася до 19 [48, арк. 40]. Поряд із загальним ростом кількості шкіл у районі та охопленням ними дитячого населення, еллінізація просувалася повільними темпами. У розділі, стосовно ліквідації неписьменності зазначається, що робота у цьому напрямку проводилася лише серед російськомовного населення. Щодо греків, то проблема неписьменності все ще залишалася не вирішеною остаточно, особливо була вона поширена серед грецьких жінок. Також повідомлялося про те, що грецьку газету «Коллективістіс» не виписують у грецьких колгоспах, а також у школах для вчителів та учнів [48, арк. 41].

У архівних матеріалах зустрічаємо повідомлення про те, що у селі Чердакли протягом 1926/1927 навчального року група навчального, використовуючи еллінський буквар Грузинського видавництва, який був виданий з використанням ще старої орфографії. Новий підручник (буквар) з використанням нової орфографії, був введений до обігу лише в лютому місяці. При цьому зазначалося про гостру необхідність у додаткових словниках, посібниках та інших допоміжних навчальних матеріалах, і про необхідність у деяких школах створення дитячих бібліотек. Зазначалося, що в цілому в даному селі у місцевого населення було позитивне ставлення до школи з грецькою мовою навчання, не в останню чергу, завдяки роботі грецького вчителя Балджи. Також, при сільбудинку працював гурток по вивченню грецької мови, проте сам будинок вів роботу, як і раніше, російською мовою [22, арк. 139].

У селі Малоянісоль теж були подібні труднощі. Тим не менш, вчителі залишалися задоволені результатами навчання. Зазначалося про те, що діти більш швидко і більш успішно засвоюють знання, коли викладання ведеться на рідній мові. При цьому, в приклад наводиться інша група, в якій діти навчалися, використовуючи російську мову – у них виникали певні труднощі з засвоєнням матеріалу та його відтворенням, як правило, діти лише заучували напам'ять і не могли вільно передати змісту вивченого. Подібну картину можна спостерігати і в Сталінському окрузі, де повідомлялося про хороше засвоєння знань дітьми, які були перевелені в групу, де навчання проводилося грецькою мовою. Також зростала активність учнів на уроках. Окрім цього повідомлялося про наявність у таких групах дітей інших національностей (росіян, євреїв), які також нормально сприймали грецьку мову і показували пристойні результати на уроках [22, арк. 4]. Але настрої місцевого населення не був таким лояльним, як в селі Чердакли. Повідомлялося про те, що населення негативно ставиться до переходу виключно на грецьку мову викладання. Серед людей існувала думка про необхідність введення вивчення грецької мови, як предмету в старших шкільних групах [22, арк. 139].

За результатами обстеження Старобешівського району в регіоні нараховувалося шість шкіл і одна семирічка, а другу планували відкрити в Бешево. Викладання у школах проводилося російською мовою, школи були забезпечені підручниками приблизно на 80 відсотків [17, арк. 82]. На території Ялтинської сільради розташовувалося 4 школи, одна з яких – семирічка. Еллінізовано було лише частину класів. Школи потребували ремонту та досвідчених педагогів, які б добре володіли грецькою мовою [48, арк. 158].

На території Андріївського району станом на вересень 1926 року знаходилося 4 грецькі сільради. Загальна кількість грецького населення в даному регіоні складала 10577 чоловік. Більшість населення спілкувалося греко-урумською мовою, лише у селі Константинополь та у трьох невеликих населених пунктах використовували греко-еллінську мову. У Звіті про стан культури зазначалося про тягу грецького населення до науки. Батьки дітей активно сприяли відкриттю договірних шкіл, населення все більше виписувало журнали та газети. Хати-читальні та літературні будинки недостатньо забезпечувалися літературою. Велика частина літератури була українською мовою, що викликало у греків складнощі у розумінні. Нараховувалося 8 трудових шкіл. У селах гостро відчувалася брак книжок. В деяких поселеннях на 3-4 дітей приходилася одна книжка. Викладання більшою частиною велося російською мовою, лише одна група у Константинополі була переведена на грецьку [17, арк. 93].

Константинопольська сільрада Андріївського району включала 2897 осіб. Населення говорило переважно на греко-еллінській та російській мовах. Сільська рада включала в себе 4500 жителів. Греки користувалися греко-еллінською мовою. Велико-Каракубська сільська рада включала 2575 жителів. Греки спілкувалися переважно греко-еллінською мовою. По чотирьом селах функціонувало 8 шкіл, з яких дві семирічки. Сім груп учнів було переведено у 1926 році на навчання греко-еллінською мовою. Зазначалося про те, що населенню недостатньо було роз'яснено суть і необхідність еллінізації, через що населення не сприймало її як необхідний процес [17, арк. 93].

Відповідно до архівних документів, станом на 1927 рік в Маріупольському окрузі була переведена на грецьку мову перша група з 8 шкіл, які розташовувалися у таких населених пунктах: Малоянісоль, Чердакли, Урзуф, Ново-Каракуба, Чермалик, Ялта. Крім того, грецька мова викладалася у вигляді предмету у селі Бугас [20, арк. 99].

Кількість шкіл, що переводилися на навчання грецькою мовою поступово зростала. У 1928-1929 навчальному році в Приазов'ї новогрецькою мовою проводилося викладання в 52 перших, 25 других, 15 третіх групах. Проте, через брак потрібних навчальних посібників та кваліфікованих вчителів, переважну частину груп було переведено на новогрецьку мову лише номінально. У доповіді про діяльність Центрвидаву за 1930 рік зазначалося про те, що було видано лише один примірник літератури грецькою мовою, в той час, як видавництво літератури для інших етнічних меншин перебувало дещо в кращому стані [49, арк. 36].

Для покращення становища необхідно було не тільки створювати грекомовні навчальні заклади, але і налагодити постачання літератури на грецькій мові. Щоб вирішити проблему браку літератури, було зроблено декілька кроків.

Нестачу літератури намагалися вирішити спочатку у 1926 році, коли у Харкові було засновано філію видавництва, яка мала займатися виданням літератури національними мовами, але налагодити видання не вдалося. У другій половині 1920-х років при Ростовському видавництві почала працювати грецька секція Асоціації пролетарських письменників. Видавалися літературні альманахи «Нео Зої» («Нове життя»), «Філологікон главахдаеман» («Літературна зоря»). Тут були сконцентровані кращі представники літератури, які писали свої твори грецькою мовою. Це були: поети Янніс Харлампійович Канонідіс та Іраклій Георгіадіс, перекладач і знавець іонійської та грецької демотичної мови Фемістокл Гріоріадіс, Костянтин Харлампійович Тархарас, Олександр Акурастос [295, с. 170].

Ще одним центром видавництва грекомовної літератури став Маріуполь. Видавництво друкувало різноманітну літературу грецькою мовою, як художнього, так політичного напрямків. Серед грецьких авторів, чий збірник були опубліковані в різний час, є такі поети, як А. Мацука, М. Данно, Х. Ахтир, Г. Костоправ, Д. Ерістеас, А. Дімітріу. У 1933 році поліграфічна база для грецької типографії було передана до новоствореного Донецького обласного грецького видавництва. У період з 1933 по 1937 роки, виходили газети та декілька журналів (літературний альманах «Флогомінітрес спітес» («Іскри, що віщують полум'я»), журнал «Неотіда» («Юність», до 1937 року побачило світ 5 номерів), дитячий журнал «Неос махітіс» («Юний технік»), «Піонерос» [393, с. 171]. У 1928 році був створений видавничий дім «Неоекономістіс». Газета «Колехтівістіс» видавалася у період з 1930 до 1937 року, спочатку у Сталіно (Донецьку), а потім у Маріуполі. Її тираж поступово зростав за час видання і максимально досягав 3500 екземплярів. З 1932 року почали виходити такі видання, як «Кокінас Капнас», «Сінкрітіс», вищезгаданий альманах «Неотіда» [326, с. 122].

У доповідній записці про обстеження Маріупольського грецького педтехнікуму повідомлялося про результати роботи закладу за останні роки. Греко-еллінський сектор педтехнікуму випустив 21 випускника у 1930/1931 році, 27 випускників у 1931/1932 році і 43 випускники у 1932/1933 році [50, арк. 30].

Станом на 1929 рік на території України існувала одна школа-семирічка у Одесі та спеціальне відділення при Маріупольському педагогічному технікумі, відкрите у 1927 році. На початку його роботи загальна кількість студентів складала лише п'ятнадцять осіб, а вже в наступному після відкриття році був проведений спеціальний набір. Загальна кількість студентів збільшилася до 226 осіб, серед яких 61 % становили греки [335, арк. 88]. Серед освітніх установ Приазов'я також варто згадати Богатирську школу рослинництва та Бердянський садово-городній технікум. Бердянський технікум було засновано ще у 1924 році рішенням Бердянського окрвиконкому, як профшколу

виноградарства і садівництва. 1 вересня 1930 року постановою Раднаркому України на базі профшколи було створено садово-городній технікум [411]. Станом на 1931 рік у регіоні діяли Сартанський, Богатирський, Великоянісольський та Старо-Каранський технікуми (усі – сільськогосподарського напрямку). В 1932 році при зернораднаргоспі імені Володарського було організовано спеціальне училище, яке готувало спеціалістів для колгоспів і було розраховано на два роки навчання [115, с. 130].

До кінця 1930-х років у великих селах Приазов'я відбулися перші випуски учнів шкіл. У 1938 році в селищі Малоянісоль відбувся перший випуск десятикласників. В селі на той час працювало приблизно 35 вчителів, що було зовсім немало для такого невеликого населеного пункту. Крім того, в селі відкрилися клуб та бібліотека. Також значно збільшився склад лікарів у місцевій лікарні (4 лікарів та 14 медсестер). Хірургічне відділення на 25 місць було одним з найбільших в районі [115, с. 146].

У грецькому педагогічному технікумі станом на 1931 рік нараховувалося шість греко-еллінських груп та одна греко-урумська. Читалися греко-еллінські семінари по перепідготовці вчителів. Загалом викладацький склад нараховував 25 осіб. Зазначалося про відсутність у бібліотеці підручників греко-еллінською та греко-урумською мовою, в наявності були книги лише українською та російською мовою. Видавалися газети чотирма мовами – українською, російською, греко-еллінською та греко-урумською. Технікум мав шефство над селом Македонівка, де проводив агітаційно-просвітницьку роботу [46, арк. 320].

За даними Народного Комісаріату Освіти УРСР, кількість освітніх та культурних закладів для грецького населення на початку 1930-х років становила: 20 бібліотек, 19 сельбудів, 4 хати читальні [47, арк. 276]. Там же наводяться відомості про ліквідацію неписьменності станом на 15 червня 1931 року. Стосовно грецьких районів наводяться такі цифри: Мангуський район – 40,1 % виконання; Сартанський район – 35% виконання, Янісольський район –

33% виконання [47, арк. 277]. Загалом, стосовно грецького населення наводяться наступні дані: серед греків віком від 14 до 35 років, станом на 1931 рік: неписьмених – 3000 осіб; малописьмених – 13000 осіб. Зазначалося про те, що було надіслано до національних районів 2100 грецьких букварів і ще 900 мали бути передані найближчим часом [47, арк. 281].

Зрештою, саме мовна проблема стала однією з найскладніших, яка не дозволила у короткі строки реалізувати весь комплекс завдань, які були прийняті з початком проведення політики коренізації. Окрім двомовності греків, варто зазначити про те, що в тому ж таки Приазов'ї спостерігалось декілька різних говірок серед грецького населення і подекуди носії цих говірок не могли зрозуміти один одного. Крім того, діалекти Приазовських греків суттєво відрізнялися від, запроваджуваної на офіційному рівні, димотики. Греки, які мешкали в Одесі також відрізнялися в мовному відношенні. Вони мали контакти з Грецією і володіли димотикою. Інша ситуація була у греків що мешкали на Одещині, в селі Олександрівка-Арнаутівка, вони асимілювали у мовному відношенні з навколишнім населенням. Крім того, існували багаточисельні грецькі говірки, якими користувалися представники маленьких громад по всій Україні, таких грецьких та малоазійських говірок було понад 70 [402, с. 94]. Для греків Приазов'я характерною була ситуація, коли дві різні мови, змішуючись на межі зіткнення ареалів мовокористування могли генерувати одночасно багато схожих і відмінних між собою говірок, діалектів, місцевого суржику. Це ставало ще однією проблемою на шляху мовних реформ.

Таким чином, запроваджуючи у країні єдину мову для всієї грецької меншини, і намагаючись уніфікованою реформою вирішити мовне питання, радянська влада не прорахувала усі ті особливості, які потребували додаткової уваги, задля успішного впровадження у життя низки культурних нововведень. Зрештою це призвело до низької ефективності освітніх реформ і не дозволило в короткі строки повністю перевести усіх греків на рідну для них мову навчання.

Також перепорою на шляху впровадження всіх задуманих заходів стала недостатня кваліфікація тих людей, які були відповідальними за це, та проблеми у матеріальному та інтелектуальному забезпеченні. Інколи були випадки, коли важливі рішення приймали люди, які не мали достатньої для цього кваліфікації. Л. Якубова наводить приклад, коли 23 лютого 1926 року колегія НКО схвалила введення грецької абетки для греків-еллінів та кримсько-татарської абетки для греків-урумів, зовсім не знаючи про те, що кримсько-татарської абетки на той час ще не існувало, і самі греко-елінська та греко-урумська мови суттєво відрізнялися між собою [402, с. 99]. Таким чином, поспішні намагання влади запровадити нові освітні заходи наштовхувалися на неможливість бути здійсненими через брак фінансів, брак кадрів, організаційні затримки. Грецьке населення не могло швидко перелаштуватися на новий рівень мовокористування, що викликало розрив між вимогами державної політики та реальною ситуацією у грецьких селищах.

Радянське керівництво сподівалося на швидкий етнокультурний розвиток греків, який би дозволив їм в перспективі відродити національну культуру поєднану з пролетарською всесоюзною єдиною культурою. Проте, сукупність вищеназваних проблем зрештою не дозволила реалізувати задумане у тій мірі, як того прагнула радянська влада.

Серед сфер культурного життя, яким теж приділялася увага під час проведення політики коренізації, було театральне мистецтво. Створення національних театрів у селах, проведення вистав, організації гуртків художньої самодіяльності – все це стало невід'ємною складовою культурного життя того часу. Більшовицьким керівництвом всіляко підтримувався розвиток самодіяльного мистецтва. Такі аспекти культурного життя населення також, за задумом радянської влади, мали стати знаряддям пропаганди нових соціалістичних ідей. Місцевою владою зазначалося, що змістом такої самодіяльної творчості мають бути аспекти місцевого життя а також сільськогосподарська, кооперативна, військова пропаганда та пропаганда самоосвіти [402, с. 89].

Структурним підрозділом Центральної комісії національних меншин 7 вересня 1925 року була створена громадська організація «Комісія з вивчення грецької національності». Працівники цієї комісії проводили дослідження культурного становища грецького населення, облік пам'яток грецької культури. Проте, діяльність комісії не була довгою, через брак коштів для проведення роботи [68, с. 80].

Серед чинників, що сприяли розвитку грецької культури, можна відзначити експедиції з дослідження населення та зібрання фольклорного матеріалу. Протягом 1920-х років неодноразово проводилися експедиції з дослідження грецького населення Приазов'я. Серед них – чотири експедиції (1925, 1926, 1928, 1931 років), що проводилися Кассандрою Костан та А. Ковалевським. К. Костан була дослідницею, що збирала зразки народної творчості греків. За матеріалами експедицій вона змогла видати книгу «З літератури Маріупольських греків», що побачила світ у 1932 році та містила в собі зразки багатьох творів грецьких поетів та народних пісень [367, с. 103]. Також експедиції організовувалися Маріупольським музеєм краєзнавства, який, починаючи з 1926 року, проводив різноманітні дослідження у селах Приазов'я з грецьким населенням. Співробітники музею у 1926-1930 рр. брали участь у ряді історико-етнографічних експедицій, що направлялися в села приазовських греків, а також у підготовці словника грецьких діалектів краю. Вони сформували експозиції, які були присвячені традиційній культурі маріупольських греків, та демонструвалися на різних виставках. Також у музеї було відкрито відділ грецької етнографії, демонструвалися документи, що стосувалися грецької колонізації. С. Яллі, що став керівником грецької секції ЦКНМ, сприяв організації вивчення та дослідження історії грецького населення. Завдяки сприянню музею, було зібрано багато нового матеріалу та велику кількість експонатів, що поповнили експозицію Маріупольського краєзнавчого музею [212, с. 74].

Дослідженням грецького населення займалися і в інших регіонах, не тільки в Приазов'ї. Так, велися дослідження в Одеському окрузі. Цим займалася

секція вивчення грецької меншини на Україні, створена у 1927 році. Нею було проведено велику роботу по вивченню та систематизації історичних пам'яток грецького населення Одеси [402, с. 142].

Всеукраїнською асоціацією сходознавства у 1928 році було організовано спеціальну експедицію для збирання матеріалів про мову і побут грецького населення. Експедиція проводила дослідження та збирання матеріалів протягом серпня-вересня у декількох групах сіл, серед яких були такі селища, як Сартана, Чермалик, Чердакли, Малоянісоль, Анадоль, Стила, Фуна, Великоянісоль, Велика Каракуба, Мала Каракуба, Волноваха. За час експедиції було зібрано значну кількість діалектологічного матеріалу, кілька сотень пісень і казок та чимало прислів'їв. Доповідь експедиції обговорювалась на Другому Всеукраїнському сходознавчому з'їзді у серпні 1929 року [102, с. 175].

Маріупольський краєзнавчий музей був заснований в 1920 році [94, с. 91]. Згідно з документами, він займав велику трьохповерхову будівлю і мав багато відділів. Рівень відвідуваності музею становив приблизно 15 тисяч людей на рік, про що свідчить завідуючий музею у своїй доповіді. Також він свідчить про те, що населення регіону поділяється на дві групи – українське та грецьке. Він зазначає, що грецьке населення вплинуло на місцеву культуру та побут, і таке твердження видається вірним. Культурно-історичний відділ музею займався збиранням матеріалів, що відображали різноманітні сторони культурного розвитку грецького народу та їх повсякденного життя [12, арк. 40]. У наступні роки музей пережив багато важких подій: голод 1921-1922 років, неодноразову евакуацію, дефіцит коштів. Працівники музею старанно працювали навіть у таких умовах і, за перші п'ять років існування музею, збрали чимало колекцію експонатів. Починаючи з 1925 року становище музею дещо покращується. Відкривалися нові відділи у музеї і згодом виникла необхідність відкрити також і грецький відділ. Цей відділ Маріупольського музею краєзнавства зрештою був відкритий в жовтні 1925 року [12, арк. 32].

На початку для грецького відділу було відведено дві кімнати. В них розташовувалися матеріали історії та етнографії грецького населення

відповідно. Колекція музею нараховувала значну кількість експонатів, серед яких були: килими, доріжки, тканини вовняні та полотняні, рушники шовкові та льняні, вишиті різними оригінальними малюнками.

У історичному відділі у колекції зберігалися такі предмети, як грамота Катерини II про переселення греків до Приазов'я, оригінальні плани грецького округу та міста Маріуполь, давні плани міста Маріуполь та навколишніх селищ, датовані XIX століттям, колекція стародавніх документів, архівні матеріали грецького суду, колекція фото давніх будинків грецьких населених пунктів, колекція давнього посуду зі срібла та міді. При музеї також діяв гурток любителів старовини, які займалися збиранням місцевого фольклору [315, с. 243].

Станом на 1926 рік грецький відділ займав лише одну залу. У період 1927-1929 років відбувалося накопичення матеріалів з історії, етнографії та побуту грецького населення. З 1930 року розпочалася реорганізація відділів у музеї. Після реорганізації експозиція стала займати одне велике приміщення, яке складалося з трьох секцій. У першій секції був представлений, головним чином, історичний матеріал, який інформував про переселення греків із Криму, їх облаштування на новому місці та організацію побуту на початку і в середині XIX століття. В цій же залі поряд зі старими засобами праці і сільськогосподарськими знаряддями, експонувалися досягнення радянської школи і просвіти, які мали продемонструвати свої переваги на противагу царській освітній політиці у середовищі грецької меншини. Також на огляд виставлялися досягнення в напрямку колективізації в Сартанському і Мангуському районі. У другій залі експонувалися старовинні сільськогосподарські знаряддя праці та вироби ткацького майстерства, вишиванки. У третій залі експонувалася модель старого грецького будинку, шафа з манекенами і вітрини з прикрасами та оджею та амулетами. Поряд були представлені народні грецькі музичні інструменти [46, арк. 344].

Відділом музею проводилося вивчення грецького народного вбрання та різного інвентарю, що використовувався греками у попередні часи. Робота

грецького відділу музею в основному проводилася на селі. Там відбувався збір експонатів, проводилося вивчення обрядів, звичаїв, запис грецьких народних пісень. За рік співробітники відділу могли здійснювати декілька таких етнографічно-дослідницьких експедицій. Зазначалося, що такий збір інформації викликав у грецьких селах жвавий інтерес – чимало охочих збиралося послухати пісень, прийняти участь у записі рідких старовинних текстів народних говірок та приспівів. Паралельно з такими дослідженнями працівники музею не забували і про радянську агітаційну роботу. Так, перед початком збору етнографічного матеріалу на селі, проводилися пояснювальні бесіди, під час яких людям повідомляли, що велика увага до грецького населення, дослідження та збереження його культури стали можливими лише завдяки ленінській національній політиці, яка дбає про невеликі національні культури. Така пропаганда, як правило справляла потрібний ефект, про що свідчить непідробний інтерес сільського населення до таких заходів і щирі намагання допомогти працівникам у зборі матеріалів [46, арк. 34]. За даними архівів в 1925 році в музеї нараховувалося експонатів: у природничо-науковому відділі – 3772 експонати, в культурно історичному – 2476 експонатів, у соціально-економічному – 3101 експонати, в науковій бібліотеці – майже 15 000 книжок [46, арк. 37]. У резолюції ЦК нацменшин повідомлялося про необхідність покращення фінансування музею, через його важливе значення, яке він відіграє у зборі інформації щодо грецької народності та сприянню проведення національної роботи серед греків. У 1928 році Маріупольським краєзнавчим музеєм було надано 211 експонатів на виставку досягнень народної політики УРСР, яка була організована у місті Харкові [68, с. 138].

Співробітниками музею також проводили наукові дослідження. Протягом 1927-1929 років вони проводили ознайомлення з колекціями предметів традиційної культури грецького населення, що розташовувалися у інших музеях: Руському музеї, Центральному музеї народознавства, Дніпропетровському музеї, Кримському музеї.

У 1932 році було засновано Національний грецький театр в Маріуполі. Одним з ініціаторів цього заходу був Г. Костоправ. У театрі на початку працювали такі професіональні актори, як Данило Теленчі, Георгій Дегларі та Юрій Дранга і також ще ряд акторів-аматорів. Протягом 1933-1934 років театр очолював художній керівник М. Хороманський. При театрі постійно діяв оркестр, який доповнював музикальним супроводом вистави [218, с. 102]. З початку свого існування театр був пересувним, проте в 1934 році було прийнято рішення про реконструкцію театрального будинку, куди мав переїхати театр. Кілька років відбувалася реконструкція приміщення і у 1936 році, 14 березня, відбулося відкриття нового реконструйованого міського театру. Протягом цього року також при театрі було організовано студію художньої самодіяльності. На сцені театру ставились вистави грецькою мовою, починаючи з 1935 року. До цього були у користуванні також українська та російська мови. Спектаклі з успіхом проходили в Маріуполі, грекомовних селах Донеччини, театр виїжджав на гастролі до Харківської області та до Криму. До репертуару Грецького театру входили, як класичні твори, так і твори грекомовних авторів – п'єси Мольєра, Пушкіна, Корнійчука, Арбузова, поеми «Весна повертається» та «Осінні листя» Костоправа, «Логарізма» [218, с.101-102]. Театр продовжував функціонувати до сезону 1936-1937 років, який став для нього досить продуктивним, проте, на жаль, і останнім. Розпочалася «грецька операція», яка поставила крапку в існування грецького Маріупольського театру [218, с.103].

Протягом періоду коренізації відроджувались і національні грецькі танці та музика. Відбувалася організація різноманітних самодіяльних колективів. У кінці 1935 року було організовано самодіяльний грецький фольклорний ансамбль пісні і танцю «Сартанські самоцвіти» [355, с. 92]. Він був організований Наумом Віткусом, як ансамбль при політвідділі Сартанської МТС для виступу на Всесоюзному фестивалі художньої самодіяльності етнічних меншин. У 1936 році ансамбль виступив на фестивалі та посів перше місце. На фестивалі був присутній В. Мейєрхольд, він високо оцінив творчість

колективу [292, с. 173]. Ансамбль проіснував рік, за цей час він їздив до Києва, де брав участь у Всеукраїнській олімпіаді, їздив на гастролі до грецьких сіл та до Москви, де брав участь у Всесоюзному фестивалі ансамблів національних меншин, який виграв, посівши перше місце та здобувши премію у 25 тисяч рублів [355, с. 93]. Проте, діяльність цього ансамблю була перервана репресіями і вже у 1937 році його було ліквідовано.

Окрім театру, велася розбудова інших культурних сфер, які теж мали стати ареною потужної пропаганди. Впродовж 1920-х років відбувалася поступова розбудова кінематографу, який ставав важливим інструментом суспільної агітації. Ця сфера також мала важливе значення, оскільки на той час населення, не звичне до нового виду дійства, сприймало фільми з великим захопленням і тому показ фільму у невеликому містечку майже завжди перетворювався на особливу подію.

У листопаді 1935 року в Одесі була відкрита грецька радіостанція, яка тричі на тиждень транслювала в ефірі повідомлення та новини про життя греків України, Криму та Кавказу [355, с. 92].

На жаль, невеликий за тривалістю період піднесення культури етнічних меншин, у другій половині 1930-х років було перервано репресіями. В кінці 1937 року розпочалися арешти греків, які нібито належали до грецької контрреволюційної організації, яка насправді була вигадана органами НКВС для того, щоб припинити коренізацію та заарештувати причетних до неї діячів. У грудні 1937 – початку 1938 року у містах Маріуполь, Сталіно (Донецьк), Харків, Одеса та Київ було заарештовано майже всіх, хто мав відношення до проведення політики коренізації. Були заарештовані такі працівники театру, як Г. Дегларі, С Янгічер, поет Г. Костоправ, також С Яллі, який стояв у витоків еллінізації, а також співробітники газети «Колехтівістіс», «Піонерос», Донецького обласного видавництва, викладачів технікуму та шкіл [397, с. 129]. На цьому закінчилося невелике відродження грецької культури, яке тривало зовсім короткий час.

Таким чином, можна зазначити про те, що культурна сфера життя грецького населення отримала сприятливі умови для свого розвитку у другій половині 20-х – початку 30-х років ХХ століття. Це перш за все було пов'язано з проведенням політики коренізації, внаслідок якої був реалізований ряд заходів, спрямованих на відродження грецької національної культури. Серед негативних сторін коренізації варто зазначити, що такі заходи були направлені перш за все на побудову та утвердження комуністичного способу мислення серед грецьких громад і носили пропагандистський характер. Проте варто відзначити і позитивний вплив низки культурних заходів, що дозволив відновити та поширити вже майже втрачену писемну традицію серед греків Приазов'я.

4.2. Громадське та релігійне життя за умов радянського атеїзму.

У Приазов'ї села з переважаючим грецьким населенням залишалися, на відміну від великих міст, осередками яскраво вираженої національної етнічності. Політизація повсякденності торкнулася і села, проте специфіка побуту і повсякденності до середини 1920-х років не зазнавали значних змін, і багато в чому життя селянина продовжувало проходити у руслі традиційного побуту, в який поступово вривалися нововведення комуністичної ідеології. Уже починаючи з 1923 року радянська політична еліта почала розуміти необхідність змін, які мали б привнести до життя та світогляду простих людей новий, повністю комуністичний світогляд. У своїх статтях та виступах по радіо Л. Троцький говорив про необхідність створення нового комуністичного набору традицій і обрядів, які мали прийти на зміну релігійним традиціям, що досі жили у народі [405, с. 40]. Уже з середини 1920-х років подібний підхід набув значного поширення, преса розпочала вихвалити суботники та недільники, партійні збори та засідання ставали головною темою суспільного обговорення. У селах проводилися народні суди, на них засуджувались будь-які дії проти громадськості та проти комуністичного способу життя. Культосвітні

установи ставали провідниками нового способу життя у народні маси. Випадки, коли у таких установах порушувався звичний обіг речей, і люди не виконували вимог радянського режиму, суворо засуджувалися, всіляко таврувалися і швидко присікалися. У центрі більшості заходів, які проводилися культосвітніми закладам, була антирелігійна пропаганда [56, арк. 239].

Радянська влада на початку 1920-х років вміло користувалася глибоким моральним виснаженням населення, яке мало місце після складних років революції та громадянської війни. В той час, коли суспільство перебувало в розбитому стані і посеред населення стрімко поширювалися соціальні проблеми та невпевненість у завтрашньому дні, радянські агітаційні лозунги дуже вміло прийшли на зміну звичним ідеалам та захопили місце народної ідеології. Потужна радянська агітаційна машина мала неабиякий вплив і стала надзвичайно важливим фактором, який протягом короткого проміжку часу змінив світогляд великої кількості населення.

Основними цілями преси та пропаганди стали класові вороги – куркулі та релігія. Номер за номером, гучними заголовками, карикатурними малюнками, гаслами на стінах клубів та будинків культури, поширювалися та врізалися в свідомість простих людей відповідні гасла. Найбільш гнучкою і в той же час найбільш вибагливою частиною суспільства була молодь, тому радянські молодіжні газети вирізнялися зовнішньою привабливістю та специфічною принагідністю пропагованих гасел цілком не випадково. Райкомівські діячі та журналісти старалися та щоразу придумували нові форми комсомольського дозвілля, які мали бути максимально цікавими для молоді. Подібні заходи водночас дивним чином сполучали і заперечували звичні норми повсякденного життя селянства та його святкового дозвілля [402, с. 43]. Для антирелігійної діяльності створювалися спеціальні курси, вони готували антирелігійних пропагандистів, повідомлення про створення подібних курсів у Маріуполі зустрічаємо у Звіті про антирелігійну пропаганду [59, арк. 13].

Під впливом нових гасел та орієнтирів, традиційна свідомість та світогляд народу все більше змінювалися і зазнавали викривлення в сторону

комуністичних ідеалів. Зазнали руйнації уставлені категорії мислення простих людей, зруйновані потворними оманами атеїзму. Широкий наступ нової ідеології дещо стримувався у середовищі етнічних меншин через мовний бар'єр. Так було до початку проведення політики коренізації, яка і мала стати тим містком, який доніс би до етнічних меншин гучні гасла нової ідеології.

У селах великих та малих, тривала активна просвітницька робота. У Великоянісольському районі була створена комісія з п'яти осіб для проведення та перевірки політ-просвітницької роботи серед працюючих нацменшин у районі. Крім того, при сільрадах була утворена бригада, яка займалася перевіркою політ-просвітницької роботи серед нацменшин. У районі нараховувалося шість грецьких будинків колгоспника, які займалися проведенням серед населення лекцій, бесід, читання газет а також організацією радіоефіру та демонстрації радянських фільмів. Проводилася подібна робота і серед жінок та молоді. Організовувалися жіночі збори, юнацькі секції та гуртки [56, арк. 35]. Крім того, створювалися культ-бригади, які займалися роз'яснювальною та агітаційною роботою серед населення, готували селян до проведення весняного засіву, створювалися спеціальні комісії, які виїжджали на поля, проводили агітації. Організовувався робота в так званих «червоних кутках», де передовики радянського будівництва проводили бесіди та агітували трудящих до ще більшого напруження задля виконання державних норм. Кожного року в населених пунктах проводилися сотні лекцій, доповідей або бесід, які за своїм змістом розподілялися на загальнополітичні, присвячені популяризації постанов уряду, колективізації, радянському будівництву а також санітарно-гігієнічні. Так, у селищі Ялта по «червоних кутках» і будинках колективісту проводилася активна просвітницька робота, при кожному колгоспі видавалися стінгазети з агітаційними гаслами. Було розроблено і виконано спеціальний план другої більшовицької сівби – організовано «Ілічовку» в колгоспах, пересувну бібліотеку на полі, пересувне кіно, два культпоходи, семінар для культробітників в артілях на 18 осіб [48, арк. 158]. Таким чином, радянська агітація проникла у всі сфери життя і в короткий строк зробила із

багатьох селян завзятих комуністів, які щиро вірили у те, що справді беруть участь у будівництві світлого комуністичного майбутнього.

Однак, поряд з активізацією політ-просвітницької роботи, подекуди на місцях зрушення в цьому напрямку відбувалися досить повільно, або взагалі не відбувалися, через неорганізованість місцевої влади. Так, у Звіті про стан політ-просвітницької роботи в Мангуському районі, зазначалося про геть незадовільні темпи просування і про зовсім поганий стан таких речей, як оформлення будинків колгоспника, діяльність громадських організацій, робота по ліквідації неписьменності. Картину доповнювала нестача національної літератури (літератури мовою меншин) і погане керівництво з районного центру а також погане кіно та радіо забезпечення регіону [47, арк. 270].

Незважаючи на всі потрясіння першої половини 20-х років ХХ століття, сімейні традиції у грецької меншини були досить стійкими. У складні часи, коли переважна більшість населення Південної України потерпала від голоду, безробіття, економічної господарської кризи та бідності, багато сфер повсякденності зазнало кардинальних змін. Проте, грецькі сімейні традиції були досить стійкими певний час. Грецька меншина відрізнялася замкненістю громади і до початку 30-х років ХХ століття міжнаціональні шлюби у грецькому середовищі були рідкістю. Патріархальний уклад у сім'ях греків Приазов'я призвів до того, що грецькі жінки погано знали інші мови, крім грецької, і, зрештою, вони менше піддавалися потужній радянській агітації, яка розпочала свій наступ у пресі на початку 1920-х років. Грекині перебували у певній сімейній ізоляції і до середини 1920-х років спроби залучити їх до активної громадянської роботи майже не мали успіху.

Сім'я залишалася для громад головною життєвою опорою та сталим суспільним інститутом. Традиції сімейного життя досить стійко протистояли різним деструктивним впливам ззовні. Традиційний шлюб мав низку характерних ознак: патріархальний лад у родині, багатодітність, заборона абортів та певна ієрархія у багатолюдних родинах. Шлюб був важливою подією, він знаменував собою важливу угоду і був запорукою продовження

роду. Саме тому він мав велике значення і був пов'язаний з цілим циклом особливих обрядів, які багато в чому залишалися незмінними аби зовсім незначно змінилися за останні століття.

Серед грецького населення шлюб був надзвичайно важливою складовою життя. Довгий час укладання шлюбу було священною церемонією. Чоловік вважався головою сім'ї, і, навіть до сьогодні у грецьких селах займає особливе положення. Також, під час укладання шлюбів греки мали значний вплив на інші народності. Так, якщо один із молодого подружжя був греком, то весілля зберігало грецьку обрядовість. Крім того, якої б не був національності чоловік, що прийшов до грецької сім'ї, він швидко переймав традиції цієї сім'ї і в подальшому їх дотримувався. Але такі випадки до початку ХХ століття були надзвичайно рідкісні, оскільки греки в ті часи майже не допускали міжетнічних шлюбів. Проте, в 20-і роки ХХ століття ситуація почала змінюватися.

Як і серед інших народів, у греків вважалося, що невдовзі після весілля жінка повинна народити дитину. Якщо такого не відбувалося, вважалося, що жінка чимось згрішила і тому не може мати дітей. Це відображено і у грецькому прислів'ї, яке зазначає про те, що «Безплідна жінка, як дерево яке не приносить плодів». У народі існувало чимало методів, якими, як вважалося, можна було вилікуватися від безпліддя. Одним із таких методів було купання у ранковій росі в день Святого Георгія (схожа традиція є і у інших балканських народів) [442, с. 320]. В грецькому середовищі народження дитини у сім'ї було надзвичайно важливою подією і до цього прагнули усі в сім'ї, випадків, коли родина не хотіла мати дітей, не було.

В 1920-1930-ті роки тривав поступовий відхід від старих звичних традицій, які панували у грецькому середовищі з давніх часів. Проте, частина їх ще залишалася, них дотримувалися у багатьох селах. Наречену юнакові обирали батьки, проте, юнак міг вказати яка саме дівчина йому більше подобалася. Перед сватанням наречений висилав дівчині невеликий подарунок, який повинен був показати, як саме ставиться до нього дівчина. Дівчина на знак

згоди посилала хлопцеві хустку. Такий звичай був особливо поширений серед греків-урумів, які перейняли його від тюркського населення [442, с. 331].

Після цього відбувалося сватання, яке теж включало у себе ряд особливих традицій та дій. Близькі родичі нареченого – сват та сваха, приходили до будинку батьків нареченої з подарунками. Подарунок для заручин міг бути різної вартості, іноді він був символічним, проте до його вибору, як правило, ставилися дуже ретельно, оскільки він мав показати статус сім'ї, яка приходила свататися. Подарунки складали у довгий рушник, його згортали у вигляді трикутної форми і в такому вигляді вручали батькам нареченої. Після обміну подарунками відбувалася гостина і призначався час заручин та весілля. Сватання могло супроводжуватися традиційною грецькою музикою, але цей звичай, як і багато інших, поступово відійшов у минуле до початку 30-х років ХХ століття [129, с. 3].

В день весілля наречену вбирали, оперезували поясом, часто при цьому дівчата подружки нареченої співали пісень. В період 1920-1930-х років у деяких селах була поширеною традиція, коли кума пов'язувала через плече нареченій рушник [442, с. 337]. Наречений також ретельно готувався до церемонії. Зранку він голівся і вдягався у парадний одяг. Після чого вирушав до дому нареченої. В деяких випадках молоді окремо їхали до храму, але це було більш давньою традицією і на початку ХХ століття майже не залишилося. Наречена часто вирушала з дому під покривалом, ця традиція також була запозичена в тюркських народів. Коли наречений прибував до дому нареченої, його зустрічали гості і родичі молодої. Там на нього чекали на вході і він мав заплатити викуп, іноді таких «постів» було декілька, аж до чотирьох. Нареченого питали чи готов він заплатити, його друзі віддавали викуп і у супроводі пісень він вирушав далі. Після зустрічі молодих і при виході їх з дому батьки нареченої благословляли майбутнє подружжя іконою та хлібом-сіллю, пізніше просто спеціально спеченим караваєм.

Після цього весільна процесія вирушала до храму, де відбувалося вінчання. У радянські часи, під час кампанії по боротьбі з релігією, храми

почали замінювати на пункти реєстрації шлюбів, але в селах такі пункти не завжди були в наявності. Крім того, відомі випадки коли обряд вінчання проводив священник прямо у себе на дому.

Після цього наречені поверталися до дому чоловіка. Там їх зустрічали спеціальною церемонією, мати нареченого брала в руки тарілку, наповнену зерном, і посипала ним молоду пару. Іноді замість зерна, або разом з зерном, могли бути дрібні монети або солодощі. При цьому молодим бажали щастя, добра, мирного життя та здоров'я. Молодим стелили рушник, на який вони ступали, а у деяких селах ще була традиція, коли молода мала ступити правою ногою через поріг [442, с. 341]. Молодих пригощали святковим караваєм, іноді вином, а після цього садили за стіл, де відбувалося подальше обдаровування. В урумських селах молоді пили зі святкової срібної чарки, у деяких еллінських селах перед трапезою лунала святкова пісня – «трапезітка», під час неї знову вітали наречених [219, с. 140].

У багатьох випадках святкування продовжувалося і наступного дня, коли відбувалися обряди виявлення невинності нареченої (виніс червоної ряднини, який символізував втрату невинності вночі) та пригощання вином. Також на другий день відбувався обмін подарунками, пригощання горілкою. Обдаровування молодят та обмін подарунками – «харизмата», часто мало більш спрощений сучасний вигляд і відбувалося відразу в перший день весілля. Ще однією частиною весілля, що нерідко відбувалася на другий день було «шакунья» або ряжання. Греки на весіллях наряджалися в образи давніх героїв, або персонажів фольклору, виконувалися спеціальні сценки, для яких нерідко запрошували акторів з інших сел.

У різних селах Приазов'я традиції справляння весілля були різними, проте усі грецькі весілля поєднувало наявність певного драматичного дійства. Напередодні весілля ще відбувався ряд обрядів, як в сім'ї нареченого, так і в сім'ї нареченої, таких, наприклад, як обряд хни, широко поширений у греків-урумів. Цей обряд був запозичений ними від тюркських народів і полягав у збиранні подруг дівчини нареченої та фарбуванні волосся хною, що

символізувало підготовку дівчини до того, щоб стати заміжною жінкою [151, с. 72].

У переддень весілля часто проводилися дівич-вечори, коли дівчата збиралися у хрещеної матері нареченої чи у однієї із подруг і співали пісень. Цей обряд міг включати в себе купання в бані, коли після купання подружки нареченої прикрашали її червоною хусткою і в такому вигляді повертали додому [442, с. 337].

Обряди греків є спеціальним дійством, яке бере свій початок ще у давні часи і відображає у собі фрагменти історії грецького населення. І весільний обряд теж є одним з таких. Це один з найяскравіших та урочистих обрядів, що відзначається своєю яскравістю, музичністю, багатолюдністю і елементами драматичного дійства, уособлює в собі найрізноманітніші моменти. У кожному грецькому селі цей обряд мав деякі свої відмінності, що спричинено невеликими змінами, які відбувалися з плином часу.

Деякі вчені порівнюють весільні урочистості або з античною трагедією, або з античними святами, присвяченими грецьким богам – Діонісу, Деметрі. Спільним у них є участь хору у весільних торжествах та у античних заходах. Під час весілля також був момент, коли гості виходили гуртом на вулицю і з піснями та танцями рухалися натовпом, пригощаючи всіх зустрічних різними напоями. Це нагадувало торжества, присвячені грецьким богам.

Ігри, танці у всі часи були незмінним атрибутом весілля. У Приазов'ї хорові співи на весіллях відомі з давніх часів, з моменту переселення. Проте, довгий час наймати хор на весілля могли лише заможні родини. Якщо у давні часи пісні були переважно на грецькій мові, то з часом, під впливом оточуючого середовища, російська та українська мова проникли в середовище греків і також дуже часто звучали на весільних святах. Головною рисою грецького весілля, яка надає можливість порівнювати його з театральним дійством, є об'єднання сукупності всіх обрядових дійств навколо певної гри, в якій брали участь дві сторони.

Одним з основних дійових осіб на весілля був розпорядник весілля. В багатьох грецьких селах Приазов'я такі розпорядники були відомими в своєму середовищі людьми, і їх охоче запрошували на весілля навіть у сусідні села. Такі люди чудово знали, що треба робити під час тих чи інших обрядів, вони мали необхідні костюми та вбрання. В репертуарі таких розпорядників обов'язково була постанова, під час якої розігрувався спектакль, який повинен був усунути все недобре у майбутніх стосунках чоловіка та дружини. Суть постанови полягала у тому, що два актори, які уособлюють добро та зло по черзі говорили аргументи за своє існування. В кінці такої вистави «добро» завжди перемагало, а «зло» проганялося зі сцени. На другий день весілля відбувався обряд обдаровування молодих. Після цього, весілля відвідували ряжені. Вони представили в образах старогрецьких богів, неймовірних чудовиськ, героїв, переважно з давньогрецької міфології.

У селах, де проживали греки-уруми, подружжя одягалось на весілля у традиційні убори – наречений у халат із синім комірцем, а наречена – у червону сукню. За свідченням старожилів цей звичай зник приблизно в середині ХХ століття [112, с. 423].

Народження дитини було також пов'язано з цілим рядом традицій та заборон, які мали виконувати мати та родичі для того, щоб дитина виросла здоровою та щасливою. Період вагітності у грецьких жінок супроводжувався рядом заборон та ритуалів, яких намагалися дотримуватися навіть тоді, коли комуністичний наступ на релігію витіснив більшість релігійних обрядів із повсякденного життя. Так, уся рідня вагітної жінки суворо стежила за тим, щоб жінка не користувалася у господарстві ножем, і не вдихала запахів фарби у особливі «мічені» дні, які припадали у лютому на свято Стрітєння – 14-16 лютого. Один із обов'язкових ритуалів на Стрітєння полягав у наступному: необхідно було у цибулину вставити виделку і залишити її на три дні у кутку, після цього викинути у річку або у яму примовляючи говірку, щоб всі хвороби відступили до води або ями [442, с. 321]. Також вагітним жінкам суворо заборонялося працювати по дому на дні свята Стрітєння 14-16 лютого. Цей

період мав назву «шанні куннер» у греків урумів або «симадарка» у греко-еллінів [301, с. 183]. У грецького населення було прийнято, щоб вагітна жінка не відвідувала весілля або похорони.

З народженням дитини був пов'язаний цілий ряд особливих традицій та прикмет, які намагалися виконувати грекині. Жінці, яка мала народити перед пологами розплітали коси, розстібали всі гудзики на одязі. Вважалося, що для того, щоб складні пологи успішно завершилися потрібно виконати ряд умов. У помешканні розкривали всі вікна, двері, розв'язували всі вузли. Прикмети виконували і матері рожениці, які для успішного завершення розстібали у себе всі гудзики також [442, с. 321]. Часто жінки народжували в положенні сидячи. Для цього використовувалася спеціальна тринога «сандажаях», на яку усаджували жінку. В повсякденному житті тринога використовувалася як підставка для глечиків с круглим дном. Звичайно, протягом 1920-х років такі більш архаїчні звичаї відходили у минуле. У великих селах майже всі жінки народжували дітей вже у лікарнях, проте в невеликих селищах у Приазов'ї, подекуди ще приймали пологи в домашніх умовах, використовуючи старі народні способи та звертаючись за допомогою до повитух [301, с. 183].

Важливу роль під час пологів грала повивальна бабка – «манака». Вона приймала пологи, після цього купала новонародженого та обмивала жінку. Також вона готувала ритуальний стіл для батька дитини і накривала «паная софра» або «паная трапез» – святковий стіл для близьких родичів. В подальшому житті повитуху запрошували на святкування повноліття дитини, яку вона приймала та на святкування її весілля. Зберігалася традиція дарувати повитусі подарунки на Різдво, подібно до того, як дарують подарунки хрещеним.

Ім'я дитині давали на 2-3 день після народження. Найчастіше при виборі імені користувалися церковним календарем і дитину називали тим ім'ям, на день якого святого вона народилась. У радянські часи розпочався наступ на релігію і серед населення, особливо в містах, поширилися випадки, коли новонародженому давали популярні на той час імена закордонного зразку.

Проте у селах традиція наречення по православному календарю трималася досить сильно і остаточно так і не зникла навіть у пізніші роки.

Після народження дитини деякі місця на тілі немовляти окропляли водою. Пуповину або закопували на подвір'ї, у місці, де не ходили люди, або висушували і клали у тріпаній вузлик. Збережена пуповина використовувалася як оберіг для лікування деяких хвороб. У те місце, де вона була, виливали воду після першого купання немовляти. Немовля пеленали у шматки тканини, після цього обв'язували дитячим поясом [301, с. 183].

Існував ряд традицій, дотримуючись яких, немовля зберігали від сглазу. Для цього дитячі пелюшки сушили тільки вдень. На шию дитині було прийнято надягати блакитну бусинку, шили одягу з 8 клаптиків тканини, клали ножиці під подушку та інше. Вважалося, якщо на дитину додивиться чужа жінка, то мати повинна умити його та витерти подолом плаття. Коли дитину залишали в кімнаті без нагляду, то під колиску клали віник. Мати жінки, яка народила, за звичаєм посипала голову дитини борошном, роблячи хрестоподібні рухи, і благословляючи на довге життя. Ім'я хлопчикам часто давали в честь діда по батьківській лінії, дівчинку називали або в честь святої, того дня як народилась, або довільним чином. Якщо дитина народжувалася кволою, то визивали священика та хрестили її у перший тиждень, для того щоб не вмерла нехрещеною. У радянський час релігійні традиції та звичаї попали під заборону, проте в селах вони подекуди зберігалися та зазнавали трансформацій [301, с. 183].

Більшовицька влада, ведучи планомірний наступ на релігійні звички, традиції, закріплені роками установлені моделі існування та мислення людей, в той же час намагалася майже одразу замінити старі традиції новими радянськими віхами повсякденності. Нове, небачене раніше дозвілля, в свою чергу породжувало у народі нові звички, нові форми народної творчості, звичок і особливостей організації повсякдення. Проте, штучно створені за короткий час, несправжні, та незвичні для народу елементи культури та світогляду, сприймалися важко і не могли замінити давніх істин, за якими

суспільство жило раніше. Це викликало спантеличення свідомості у простих селян, а інколи призводило до того що людина починала жити за подвійними стандартами життя, вдень проголошуючи палкі промови на партзборах, а ввечері беручи участь у релігійних обрядах в будинку у сусіда.

В грецьких селах Приазов'я в середині 1920-х років сімейний лад, як і раніше залишався патріархальним, жінки не брали участі у діяльності колгоспів, партзборів, або їх участь була мінімальною. Всередині родини становище чоловіка та жінки багато в чому визначалося установленими за багато років стереотипами поведінки, традиційними, релігійними та культурними стандартами. Стереотипи поведінки формувалися з дитинства. Традиційно саме чоловік був головою сім'ї, захисником і годувальником. Жінка у родині відповідала за побут, повсякденні справи, затишок у сім'ї. Вона традиційно мала займатися хатньою роботою, приготуванням їжі, доглядати дітей та тримати будинок у чистоті. У дівчат виховували чесноти, необхідні для виконання ролі дружини і матері – покірність, м'якість, чуйність, емоційність, вміння пристосуватися і поступатися [424, с. 23]. Жінка доїла корів, виготовляла з молока сметану, масло, сир, займалася прядінням, шиттям, садівництвом та городництвом. Після весілля, коли жінка оселялася в будинку чоловіка, вона мала дотримуватися чималої кількості обмежень, наприклад їй заборонялося розпоряджатися на свій розсуд грошима, розмовляти з чоловіками, які не були членами сім'ї, брати участь у сімейних радах, за відсутності чоловіка відвідувати своїх родичів. Таким чином, одружені грекині дуже рідко виходили за межі свого господарства. Це траплялося лише на сімейні торжества, релігійні свята та панаїри [228, с. 313].

Хвиля радянських реформ торкнулася не лише освітньої, але і духовної сфери життя людей. Радянська влада розпочала наступ на традиційну грецьку сім'ю, оскільки небезпідставно вважала, що саме сім'я є найменшим та найміцнішим оплотом консерватизму, духовності та опору новому більшовицькому світогляду. На думку найбільш радикально налаштованих радянських партійних керівників, вихованням підростаючого покоління в

новому суспільстві повинна займатися не сім'я, а радянська освіта. Штучно насаджувана, нова деструктивна більшовицька політика легше сприймалася молодим поколінням, що у 20-х роках ХХ століття призвело до конфлікту поколінь, через розбіжності у світогляді та різних цінностях. Крім того, варто розуміти, що після складного періоду громадянської війни, голоду та розрухи у середовищі молоді поширилися негативні звички, виникла певна світоглядна криза. Такі явища спостерігалися у багатьох етнічних меншин на території України, не оминули вони і грецьку меншину, не дивлячись на те, що греки відрізнялися певним консерватизмом у порівнянні зі своїми сусідами.

Протягом 1920-х років відбувався злам і у ритуалах проведення шлюбного обряду. Радянська влада ввела реєстрацію шлюбів у загсах, проте на початку 1920-х років люди у селах, як і раніше, зверталися до священників. Стали поширеними випадки, коли після реєстрації шлюбу у сільраді, весільна процесія направлялася до священника і той проводив обряд вінчання. Люди жили за старими звичками і не могли так просто відмовитися від традицій, яких дотримувалися століттями. Поряд з тим, почали з'являтися випадки, коли молоді, під впливом радянської пропаганди проводили «свідоме радянське» весілля, влаштовуючи церемонію у сельбуді [402, с. 106]. Зміни та нововведення у системі шлюбних відносин призвели до виникнення кількох різних видів шлюбу: традиційного правильного шлюбу з вінчанням, шлюбів нового зразка, без вінчання, та геть політизованих, так званих, червоних шлюбів.

У звіті про обстеження Сартанського району можна знайти відомості про стан релігійного життя грецького населення в кінці 1920-х – початку 1930-х років. Повідомлялося про те, що релігійність серед населення все ще була досить високою, особливо це стосувалося грецьких жінок. Повідомлялося, що у дні престольних свят траплялися випадки, коли цілі артілі не виходили на роботу, влаштовуючи великі святкування, панаїри. Із п'яти сільрад у районі в трьох були церкви та священники. Крім того, зазначалося, що серед грецького

жіноцтва досить сильними є східні традиції, до яких відносили традиційну замкненість грецької жінки всередині родини, послух чоловікові [48, арк. 42].

Наступ радянської влади на духовність, антирелігійна пропаганда почали призводити до появи негативних тенденцій у суспільстві. У селах, та особливо в містах, нерідкими явищами серед молоді ставали розпуста, вільні взаємини, пияцтво та інші ганебні явища. Така ситуація на початку 1920-х років спричинила поширення ряду негативних явищ у великих містах України. Виник прошарок безвідповідальних громадян, позбавлених будь-яких соціальних та моральних орієнтирів. Збільшилася кількість безпризорних дітей. Радянська влада, виступивши проти традиційного шлюбу, як оплоту консерватизму, ризикувала втратити у його особі первинну твердиню соціальної організації суспільства. Традиційний шлюб завжди виконував надзвичайно важливі соціальні функції, здійснюючи первинну соціалізацію великої кількості громадян. Відмова від традиційного ладу могла призвести до катастрофічних наслідків у суспільстві, руйнуванню світоглядних орієнтирів, маргіналізації суспільних верств та вибуху соціальної та громадянської безвідповідальності [402, с. 107].

Радянська влада швидко зрозуміла деструктивні наслідки такої ситуації і розпочала виправляти становище, проголосивши політику на впровадження нових ідей радянської сім'ї. Акцентувалася увага на великій соціальній відповідальності обох громадян у шлюбі, які мали створити «правильну» радянську сім'ю, кожна з яких стала б цеглинкою у новому комуністичному суспільстві.

У грецьких селах під впливом агітації поступово почала зменшуватись роль батьків у формуванні майбутнього подружжя, також дещо послабшали тенденції громад до самозбереження, хоча переважна більшість греків, як і раніше, не одружувалися з представниками інших меншин. Зі змінами у соціумі змінився також і сам вигляд весільного дійства, тепер він став коротшим, довготривалі весільні обряди, які в старовину могли відбуватися тиждень, тепер були рідкістю. Спостерігалася тенденція до швидкого збільшення

громадянських шлюбів. Поменшала кількість народних і релігійних обрядів, що здійснювалися у молодих сім'ях. Такі процеси відбувалися протягом тривалого часу і ще на початку 1920-х років в більшості сіл панували традиції старого зразка. Більше того, навіть із наступом нової ідеології, у деяких селах давні звичаї залишалися і можна зустріти описи традиційних свят або обрядів, які проводилися ще на початку 1930-х років [314, с. 428].

Більшість літніх обрядів, що виконувалися у грецьких селах, були пов'язані з аграрними циклами робіт. Характерним для греків Приазов'я був ритуал викликання дощу. У степовій місцевості, де влітку температура могла підніматися до 37 градусів, відсутність дощів протягом певного часу була не рідкістю, а така ситуація могла поставити під загрозу майбутній врожай і залишити голодним все село. Як правило, ритуал викликання дощу був пов'язаний із православною традицією молебна, коли люди збиралися за селом і священник проголошував молитву з проханням про дощ. У деяких селах після такої молитви було прийнято обмитися у воді або скупатися у річці. Збереглися також народні заходи, пов'язані із віруваннями греків про прикмети. Так, у селі Бешево, щоб викликати дощ, господині несподівано на вулиці обливали водою дівчину-первістка у сім'ї. У селі Чермалик на подвір'ї обливали водою старшого із дітей, а потім господиня давала гостинців всім хто прийшов. У селищі Малоянісоль, коли довго не було дощу, дорослі просили дітей пограти в дощик. Для здійснення обряду вибирали 3-4 дівчинки, одну з яких завітчували, давали їй сито, де лежало декілька яєць. Дівчинка піднімала сито над головою, а в цей час її, ніби ненавмисно, обливали водою [442, с. 308].

Якщо хтось в селі вмирав, звістка про це швидко розповсюджувалася між людей. Померлого обмивали, клали в парадній кімнаті і ставили свічку. Сусіди та родичі намагалися якнайшвидше відвідати сім'ю померлого, щоб висловити слова співчуття та надати допомогу. Приміщення де лежав небіжчик, постійно обкурювалося кадильнею, цей звичай протримався і в 1920-1930-ті роки. У греків також протримався звичай наймати жінок-голосильниць, які супроводжували похоронну процесію.

Для поминання готували спеціальні страви, перші три дні пригощали родичів кутею. Також поминальний обід влаштовувався і на сороковий день після смерті – він був більшим, і включав в себе велику кількість страв. До цього обіду, усі сорок днів родичі померлого тримали жалобу, жінками було прийнято носити чорні хустки. Також існувала традиція, коли молоді намагалися не святкувати весілля протягом року після втрати близького родича. До поминальних днів греки випікали булочки «ставрича» («ставро» - хрест) або «дьярко». У поминальні дні після Великодня родичі несли на кладовище ритуальну їжу, а після спомину, збиралися вдома на поминальний обід [169, с. 35].

На початку 1930-х років розпочався посилений наступ радянської влади на церкву та релігійні обряди населення. Було проголошено, що друга п'ятирічка в СРСР стане періодом остаточного знищення релігії в Радянському Союзі. По селах відбувався демонтаж церковних дзвонів. На зборах колгоспників почали відмінати усі церковні свята, які раніше відмічалися по селах. Для витіснення поширених релігійних обрядів почали запроваджувати комуністичні заходи, які мали бути прийняті в народі. Так, перестали хрестити дітей, натомість з'явилися так звані «октябрини». В деяких випадках дітям давали не православні імена, як було прийнято раніше, а закордонного зразку.

Такий рішучий наступ на релігію мав деструктивне значення в факторі об'єднання греків та збереження ними своєї самосвідомості, адже протягом багатьох років саме православна віра грецького населення дозволила йому зберегти національну ідентичність і не асимілювати з оточуючими народами. Констатуючи наплив атеїзму, можна зазначити, що це явище, разом з масовими репресіями, розкуркуленням та колективізацією, повністю зруйнувало традиційний селянський уклад життя грецького населення Приазов'я уже до початку 30-х років ХХ століття.

Радянська влада турбувалася також про запровадження святкування своїх ідеологічних свят. Підготовці до них та проведенню приділялося багато уваги. Так, щороку відбувалося святкування річниці Жовтневої революції. До

святкування часто приурочували урочисті засідання сільських та районних рад, на яких видавали нагороди і премії примірним господарствам та трудящим [21, арк. 7]. Так у матеріалах про роботу по радянському будівництві у Старо-Кримській сільській раді зазначається про широке святкування річниці Жовтневої революції, у якій брала участь більша частина населення селища, та були проведені святкові національні ігри, які включали в себе боротьбу, скачки [21, арк. 16].

У період 1920-х років радянська соціальна політика суттєво вплинула на зміну становища жінок у суспільстві. Зміни в цій сфері відбувалися надзвичайно повільно, проте статус жінок поступово підвищувався. У багатьох документах, що звітують про громадські збори у селах, можна зустріти дані про зовсім невеликий відсоток присутності жіночого населення. Протягом 1920-х років цей відсоток поступово зростав. Крім того, жінки були більш консервативні, ніж чоловіки, у питаннях віри, моральності, і саме у жіночому середовищі радянські антирелігійні зрушення зустріли найбільший опір. Навіть наприкінці 1930-х років досить частою у селах була ситуація, коли до церкви приходило у декілька разів більше жінок, ніж на якісь партійні або громадські збори. Подібна ситуація спостерігалася і під час виборів, де явка жінок була на порядок нижчою, ніж аналогічні показники серед чоловіків. Активісти сільрад намагалися заохотити жіноцтво, запрошуючи їх на вибори, намагалися закликати їх через чоловіків, проте, нерідко доводилося влаштовувати перевибори через низьку явку жінок.

Так само, через повільний відхід від старого патріархального ладу, відрізнявся рівень писемності серед чоловічого та жіночого населення. За матеріалами довідників, на 1930 рік рівень писемності серед грецького населення становив 78.4% - для чоловіків та 53.9% - для жінок [79, с. 34]. Звичайно, спостерігався значний прогрес у порівнянні з післявоєнними роками, проте вийти на той рівень, який планувалося на початку 1920-х років, не вдалося. Тим не менш, зростала кількість жінок, які активно брали участь у громадському житті, особливо це стосувалося молоді. Протягом 1920-1930-х

років почали з'являтися жінки-лікарі, жінки-трактористи, жінки-викладачі. Таким чином, багато з них користувалися новими можливостями здобувати освіту та отримати професію.

Таким чином, комплекс більшовицьких нововведень став серйозним ударом по моральності населення і спричинив гостру світоглядну кризу у суспільстві. Виникла прірва непорозуміння між старшим та молодшим поколінням, з'явився цілий ряд громадян, які втратили ціннісні орієнтири. До цього додалися матеріальні проблеми, суспільна криза, викликана післявоєнним станом, голодом, безробіттям, бідністю. Спроба побудувати нове радянське суспільство у короткий термін, обернулася катастрофічними наслідками, деякі з них не були подолані навіть до початку 30-х років ХХ століття. Нові радянські віхи повсякденного життя, такі як нові червоні свята, «комсомольські» весілля або хрестини, повільно приживалися в народі і не набули широкого поширення відразу.

Можна зазначити, що до кінця 1930-х років національна грецька культура майже повністю поступилася культурі радянській, яка штучно насаджувалася партійним керівництвом. Культурні особливості грецької меншини, що брали витоки у традиційному та релігійному світоглядах, забулися. Вони були повністю задушені новим стрімким потоком культури масової, пропагованої тоталітарним режимом. Новий рік тепер святкували «по-червоному», співали пісні про товариша Сталіна, про червоні зірки. Релігійні свята вже мало хто згадував, навіть антирелігійна частина пропаганди, яка раніше гучно наголошувала про необхідність забувати «старі» свята, в другій половині 1930-х років зовсім про них не згадувала. Старше покоління, що було носієм традицій та духовності, поступово старіло та вмирало, молодь масово захоплювалася штучними радянськими ідеалами, а люди середнього віку або прийняли нову радянську культуру, або були репресовані та викинуті із суспільства.

4.3. Відпочинок та дозвілля.

Через такі сфери повсякденності, як відпочинок та проведення вільного часу, завжди можна було простежити яскраво виражені особливості певної етнічної меншини. Грецька етнічна меншина зберегла чимало характерних для себе традицій, багато з яких не зникли навіть у складні часи 1920-1930-х років.

Важливою частиною грецької народної культури було пісенне та танцювальне мистецтво. Традиційні грецькі співи, які виконувалися під час свят, обрядів та урочистих подій супроводжували грецький етнос ще з часів переселення греків із Криму, з часом зазнаючи змін під впливом оточуючого населення. Так, виключно грекомовні співи з часом трансформувалися і в першій половині ХХ століття на грецьких святах поряд із піснями рідною для греків мовою, могли звучати пісні українською, російською [318, с. 103].

Будь-які свята чи урочисті заходи супроводжувалися танцями. У греків Приазов'я танець був улюбленим видом розваг на святкуванні весілля, дня народження, інших сімейних, сезонних або громадських свят. Під час святкування весілля в більш давні часи, греки могли виконувати багато різних танців, кожен з яких був прив'язаний до певної дії чи акту святкування. З часом, деякі такі специфічні танці вийшли з ужитку. Одним з досить популярних у греків танців є Хайтарама. Це танець, під час якого чоловіки піднімали руки на висоту пліч і тримали стрункий корпус, а жінки рухались більш плавно, при цьому всі учасники супроводжували рух невеликими підскоками. Існує багато різновидів цього танцю, які поширені серед тюркських та малоазійських національностей. Греки запозичили його з часів свого проживання у Криму від татар і, зазнавши певних змін, він дійшов і до більш пізніх часів. Танець цей на святкуванні могли виконувати всім гуртом, іноді під час танцю учасники звільняли місце для пари, яка ставала центром уваги і показувала спільний танець. В такий момент інші учасники могли підтримати виступаючих, аплодуючи в ритм музики [219, с. 140].

Серед традиційних грецьких музичних інструментів, якими користувалися греки Приазов'я, можна назвати кеманче або теманче – струнно-смичковий інструмент видовженої форми, який ще іменувався понтійською лірою. Він був відомим з давніх часів і поширеним на територіях Трапезундської імперії, Османської імперії, Греції та причорноморському регіоні Російської імперії. Цей інструмент став народним у багатьох народів Причорномор'я, в тому числі і греків [295, с. 167].

Іншим народним інструментам греків був саз. Це чотириструнний щипковий інструмент, схожий на лютню, він також поширений серед вірмен (є народним інструментом) та серед народів Закавказзя. Сантур – струнний ударний музичний інструмент, схожий на цимбали, на якому грають спеціальними маленькими молоточками. Серед духових інструментів зустрічалися дудук – невелика сопілка, поширена також серед народів Кавказу. Також кавал, зурна – духові інструменти, якими користувалися чабани, або їх використовували під час свят. Гайде – чабанський музичний інструмент, давул – великий барабан, дойра – ударний музичний інструмент, схожий на бубен. У своєму дослідженні І. Пономарьова зазначає про те, що грецькі національні музичні інструменти були поширені ще у 20-ті роки ХХ століття, вона наводить приклад з кіно-матеріалів, зроблених у селі Сартана на Приазов'ї, де під час масштабної здачі зерна попереду возів йшли музиканти з грецькими національними інструментами – зурною, тулуп-зурною, барабаном, бубном та кавалою [442, с. 353].

Фольклор греків Приазов'я був багатим та різноманітним. У ньому знайшов відображення весь довгий шлях цього народу крізь труднощі та випробування. Він включає в себе і загальнофольклорні жанри, такі як легенди, розповіді, казки, балади, загадки, прислів'я, обряди, частушки; так і специфічні жанри, які притаманні саме грекам – наприклад василевки, парабологізми [268, с. 233].

Частину дозвілля звичайних селян та робочих із невеликих населених пунктів складало читання періодичної преси, яка в кінці 1920-х – початку 1930-

х років, почала видаватися все частіше. Звичайно, майже всі статті у газетах та журналах носили політичний відтінок і проходили жорстку цензуру перед публікацією. Проте, за кількістю виписування населенням газет, можна зробити висновки про підвищення культурного рівня населення і зацікавленості у побутових та соціальних процесах.

За даними відділу зв'язку Мангуського району, станом на 1931 рік виписувалося 1215 газет, з яких: газета «Правда» – 200 екземплярів, «Піонерська газета» – 116 екземплярів, «Комсомолец» – 29 екземплярів, «Комуніст» – 16 екземплярів, «Комсомолец України» – 4 екземпляри, «Крестьянська газета» – 184 екземпляри, «Колективістис» – 5 екземплярів, «Приазовський пролетарій» – 82 екземпляри, «Вісті (Известия)» – 142 екземпляри, «Генчеляр» (Молоді) – 1 екземпляр, «На зміну» – 32 екземпляри, «Вісті» – 54 екземпляри, «Войовничий безвірник» – 12 екземплярів, «Радянське село» – 4 екземпляри, «Сільськогосподарський робочий» – 4 екземпляри, «Сільськогосподарський пролетарій» – 10 екземплярів, «Соцперебудова» – 28 екземплярів, «Геть неписемність» – 55 екземплярів, «Оборона України» – 60 екземплярів, «Безбожник» – 9 екземплярів, «Біднота» – 6 екземплярів [46, арк. 319]. Як бачимо, навіть назви газет майже всі носили яскраво виражений комуністичний агітаційний характер.

Якщо у неспокійні роки революції та громадянської війни було перервано святкування багатьох народних свят, то в подальшому, протягом 1920-х років, відбувалося поступове їх відродження. Греки знову почали відзначати релігійні та народні свята. Така тенденція була перервана у 1930-х роках через ряд репресій, голод та кампанію по боротьбі з релігією, яка набрала обертів.

У греків свята іменувалися терміном «панаїр», що з грецької перекладалося, як «свято». Панаїром іменувався загальний збір, приурочений на честь якого-небудь християнського свята. Цим терміном в грецьких селах традиційно іменувалися церковні свята, проте, з часом панаїрами почали називатися і народні свята, і запроваджені радянською владою. Подібних свят було декілька на рік, вони могли поділятися на «великі» та «малі». Коли

релігійні свята ще не потрапили під заборону і відзначалися у селах, греки готувалися до них якомога ретельніше. Проте, з встановленням радянської влади, такі традиції, як дотримання посту та паломництво до святих місць, почали забуватися. Як правило, панаїр розпочинався з молебна, проте, за радянських часів ця частина свята була відсутньою. Характерною рисою панаїрів була особливість, що на таке свято не запрошували особисто кожного, проте, кожного хто приходив на свято, приймали з радістю, як гостя. Відбувався святковий обід, участь у якому також могли брати не тільки ті, хто жертвував на організацію дійства, але й кожен бажаючий. Такий колективний обід був символом єднання усіх жителів селища. Розпорядження святом покладалося на господаря панаїру [115, с. 97].

У своєму дисертаційному дослідженні І. Пономарьова наводить приклад панаїру, що проводився у вигляді ритуалу. Це відбувалося у сім'ї, де був тяжко хворий. Той, хто проводив панаїр, брав на себе обітницю – «адат»; і він брав на себе відповідальність за проведення свята. У цьому йому допомагали односельці і, таким чином, панаїр ставав колективним святом. Значення панаїру полягало у тому, що в обмін на жертву тварини та проведення свята, організатор – «ватаїджи» отримував зцілення хворого. За рік до наступного храмового свята розпорядник отримував від священника шматок хліба, який іменувався «хлібом Христа», і, з цього часу ніс відповідальність за проведення свята. Той, хто брав хліб, давав обітницю перед односельчанами провести панаїр. Такий процес передачі ритуального хліба, та проголошення обіту були обов'язковими. Коли за радянських часів боротьба з релігією та релігійними святами була у самому розпалі, процес проведення цього обряду зазнав деяких змін. Господар панаїру сам передавав символічний хліб із вузликом своєму наступнику [442, с. 293].

Наступним етапом свята була колективна трапеза, а завершувалося все спеціальним заходом, наприклад, колективним змаганням: перегонами або боротьбою. Одним із найпоширеніших елементів змагань були кінні перегони,

проте, з початком колективізації, коли тварин було забрано до колгоспів, ця частина свята також пішла в минуле [442, с. 297].

Аж до 1930-х років зберігалася така частина панаїру, як жертвоприношення. У деяких грецьких селах ця традиція залишалася навіть і у більш пізніші часи. У цьому також відображається тісний зв'язок грецької меншини з татарськими та мусульманськими традиціями, які наклали свій відбиток на багато сфер повсякденного життя греків. З обрядом жертвоприношення також були пов'язані і суміжні дійства: поїдання жертвовного м'яса для одужання та ворожіння на кістках і нутрощах жертвовних тварин [423, с. 295].

Серед грецьких жінок ворожіння було досить поширене. Одним з найпоширеніших методів було виливання на віск. Віск розплавлявся, прочитувалася молитва, потім віск виливався в посудину з холодною водою. Після цього, по обрисам застиглому воску здійснювалося ворожіння та угадування майбутнього [264, с. 233].

Ще одним із національних свят греків було свято «Ай-йани» – свято вогню або «місячного вогню» (тюрк. «ау» – місяць, «уаніуог» – горіти). Традиція цього свята була наступною: в кінці літа, на вулиці люди запалювали багато вогнищ великого розміру. Вважалося, якщо перестрибнути через вогнище тричі, то можна очиститися від скверни та долучитися до великої сили святого вогню. Після цього вогнища не гасили, а залишали їх тліючими до ранку. На ранок заборонялося їсти кавун, зрізаючи йому верхівку, що символізувало заборону посягання на голову падишаха [264, с. 233]. Як бачимо, цей звичай має турецьке коріння і у самій назві, і в особливості заборони.

Серед новорічних традиційних святкувань у греків можна згадати про каракаджоли. На Балканському півострові (також і серед греків) було поширене уявлення про каракаджолах – персонажів народної фантазії. Вважалося, що вони входять у дім через камінні труби, але в той же час бояться вогню. У маріупольських греків зберігся звичай напередодні Різдва або Нового року

палити соломі – він називався «палити каракаджолів». Цей звичай може бути паралельним до української традиції «палити дідуха» [241, с. 157].

Традиційними супутниками всіляких святкувань були спеціальні страви, які готувалися на той чи інший випадок. Коли греки збиралися відвідати знайомих чи близьких, вони часто готували гостинець – пиріг або інші продукти. Приготовлена їжа розміщувалася на підносі та накривалася рушником. Це мало назву «скутел» – гостинець [156, с. 397].

Для проведення церемонії сватання (вона мала назву «та цакосум халац» (будемо ламати калач), мати нареченого випікала великий круглий калач. За звичаєм наречений та наречена бралися за нього з двох сторін та розламували. Якщо калач розламувався на дві рівні частини, це сприймалося як добрий знак, що віщував згоду і мир у майбутній сім'ї. Після цього шматочки калачу поливалися медом та ними пригощали усіх гостей [156, с. 398].

До весільного столу хрещена мати нареченого випікала солодке печиво різної форми – кулясте або у формі сердець, півмісяця. Його розкладали на підносі і пригощали ним всіх гостей, тож такого печива випікалося дуже багато – до кількох сотень. Воно мало назву «хурубе». Матері молодого подружжя пекли на весілля здобний пиріг що іменувався «флуто». Вважалося, що чим більш вийде такий пиріг, тим вправніші господині його готували. Цей пиріг вважався символом майбутнього щасливого та мирного життя молодого подружжя [156, с. 399].

Серед греків Приазов'я, як урумів, так і еллінів дуже популярним до початку 30-х років ХХ століття було свято «Мишеняти». Зазвичай воно відзначалося в день Преполовнення Великодня або на Трійцю. У різних грецьких селах воно мало різні назви: Сичанджик, Пендикості, Пондикострія, Зелене свято. Свято це було виключно жіночим, дівчата випікали печиво і виносили його в поле на посіви. Печиво розкидалася серед посівів, примовляючи говірку на добрий врожай. Також в цей день влаштовувалися ігри, хороводи, співалися пісні. Іноді цей день відзначався як сімейна традиція. Уся сім'я виїздила в поле щоб оглянути посіви, обкурити ладаном ниву і встромити у землю запалену

свічку. Після цього з'їдали спеціально випечений для цього сичанчик [442, с. 306].

Існував ряд новорічних пісень та колядок, які виконувалися на свята. «Календожа трагодья» виконувалася напередодні Нового року, а також в ніч перед Різдвом. Грецькі колядки за своїм складом були більші, ніж традиційні українські колядки і складалися з 6-10 куплетів, вони мали складну мелодію. Люди збиралися у групи, ходили по домам та виконували колядки, після чого бажали хазяїну дому багатого врожаю та щасливого року [377, с. 142].

У містах набагато швидше під впливом радянської пропаганди відбувався відхід від старих форм дозвілля до нових, насаджуваних владою. Радянське керівництво намагалося запровадити нові форми дозвілля людей для того, щоб замінити ними традиційні святкування та обряди. У рамках проведення політики коренізації відкривалася культурні установи, які повинні були поширювати радянську ідеологію у сфері національних культур.

Деякі висновки про стан культурних установ у містах можемо зробити з матеріалів огляду нацполітичних закладів в Маріупольському районі. Документи носять сильне політичне забарвлення того часу, проте дають трохи інформації про стан деяких установ. Так, знаходимо інформацію про діяльність інтернаціонального клубу в порту. Він обслуговував головним чином моряків дальнього плавання іноземних та місцевих. Зазначалося про наявність літератури на іноземних мовах – англійській, німецькій, італійській, зовсім небагато на грецькій. При клубі було кіно та радіо, періодично проводилися концерти. Клуб налагоджував зв'язки з грецьким педтехнікумом для того, щоб вести просвітницько-пропагандистську роботу серед робочих. Клубом організовувалися екскурсії зарубіжних моряків до місцевих будинків відпочинку та підприємств. Зазначалося про недостатню кількість інструкторів, які б володіли іноземними мовами та неорганізовану роботу про налагодженню кращої агітаційної роботи клубу [47, арк. 319].

Крім того, функціонували клуб Промкредит союз, який займався агітаційною роботою та антирелігійною пропагандою. Клуб обслуговував

здебільшого єврейське населення, проте також і невелику кількість греків. Існували Клуб Местрана, Клуб швейніков – обслуговував швейну фабрику, на якій працювало 944 робітники, з яких 102 – були греками, та інші [47, арк. 318].

Всі вищеназвані заклади більшою мірою можна віднести до закладів, які здійснювали агітаційну роботу і проводили впровадження радянської культури у маси робітників і селян. Їх основним завданням було проведення дозвілля, просякненого радянським духом, яке формувало б громадян радянського типу.

Отже, особливості проведення свят та відпочинку грецькою меншиною, як і інші сфери культурного та повсякденного життя, зазнали змін протягом 1920-1930-х років. Особливо відчутного удару зазнала релігійна святкова обрядовість, через радянську кампанію поширення атеїзму. Проте грекам вдалося зберегти деякі характерні для себе відмінності, особливо це стосувалося сіл Приазов'я, де вкорінені традиції довго трималися у народі.

Висновки до розділу 4.

Отже, духовна складова грецької повсякденності постає багатогранною та різноманітною, оскільки вона бере свої витoki багато століть тому і ввібрала в себе різні деталі багатьох культур народів Середземномор'я та Причорномор'я. Також на грецькій обрядовості та звичаях позначилися роки проживання поряд з українськими селянами, від яких грецькою меншиною також було запозичено чимало елементів духовної культури, які міцно вкоренилися та увійшли до повсякденності греків.

Розвиток грецької культури, писемності та мови, пов'язаний з проведенням політики коренізації, зміг ненадовго відродити грецьку культуру, дав поштовх розвитку грецької мови, яка існувала в той час лише в усному вигляді, літературі. Проте, цей період був короткочасним, а репресії проти діячів грецької культури цього часу, звели нанівець усі попередні зрушення.

В той же час, незворотніх змін зазнала і традиційно-дозвільна сторона повсякденності греків. Оскільки основна частина святкових обрядів мала

релігійну основу, то вона в повній мірі відчула на собі поступ радянської агітаційної антирелігійної кампанії. Радянські пропагандисти уміло використовували метод підміни, не просто забороняючи, а підміняючи традиційні грецькі елементи святкування на штучні радянські відповідники. Такий процес особливий успіх мав у містах, в той час як в селах традиційна обрядовість відходила у минуле повільніше, проте, на початок 30-х років також зазнала докорінних змін.

ВИСНОВКИ

Ряд важких потрясінь на зламі 1920-х років – громадянська війна, післявоєнна розруха, голод, неврожай, зміна умов землекористування – всі ці фактори призвели до виникнення на початку 1920-х років серйозної економічної кризи у середовищі грецького селянства (у першу чергу селянства греків Приазов'я, а також в інших грецьких громадах, що мешкали у селах на території УСРР).

Радянська влада розгорнула ряд соціальних перетворень, які згубно відобразилися на традиційній культурі та звичаях грецької меншини. Відбулася зміна соціальних стандартів. Наприкінці 1920-х років селяни були вимушені боротися за збереження власного індивідуального господарства перед невпинним ходом колективізації. Крім того, карколомні зміни торкнулися духовного та культурного життя населення. Нова ідеологія викликала кризу у суспільстві, розколовши його на два табори – молодших, тих хто швидко пристосувався або прийняв нові соціалістичні ідеали, і старшого покоління – тих хто намагався відстоювати традиції та опиратися новим, в більшості своїй деструктивним, ідеям.

Досить довгий час, майже до кінця 20-х років ХХ століття, греки по інерції ще зберігали багато етнічних особливостей: технології зведення будинків та ведення господарства, характерні особливості побутових речей та одягу а також культурні особливості: традиційні свята, звичаї та обряди. Проте, с кожним роком усе традиційне відходило у минуле, його лишалося все менше. У кожній сфері життя відбувалися зміни, які вели до радикального перелаштування. Зміни у сфері землекористування призвели до змін у різних галузях сільського господарства, внаслідок скорочення кількості землі та поголів'я худоби, занепадали деякі традиційні промисли. Розповсюдження фабрик та поширення радянської «робітничої» моди призвело до майже повного зникнення з ужитку традиційного грецького одягу. Селянські майстри

та швеї вже не хотіли і не мали продуктивної користі виготовляти речі, як раніше, вручну.

Радянська агітаційна машина розгорнула масштабну боротьбу з релігійними та родинними традиціями етнічної меншини. Держава методично дискредитувала звичаї, обряди, традиції, що були віками вкорінені у свідомості етносу. Така діяльність здійснювалася відразу у декількох напрямках: зниження економічної основи колишніх традицій, дискредитація у суспільстві колишніх звичаїв, насильницьке обмеження діяльності релігійних установ, які були центрами духовного життя народу, потужна агітаційна кампанія за допомогою друкованих засобів масової інформації та роз'яснювально-агітаційних бесід і зборів. Крім того, у суспільстві запроваджувалася нова, соціалістична система обрядів та дозвілля. Для того, щоб швидше викоринити звичні правила, застосовувалися їх радянські двійники. Замість традиційного грецького весілля влаштовували «червоне» весілля, замість релігійних свят – широко запроваджувалися соціалістичні свята. На дати великих релігійних свят призначалися суботники, недільники. Це все робилося задля того, щоб населення якнайшвидше забуло свої споконвічні традиції.

Проголошена у середині 1920-х років політика коренізації мала двояке значення для грецької етнічної меншини. З однієї сторони, вона дала новий ковток повітря для грецької культури, допомогла оживити народну мову, яка на той час перебувала у не найкращому становищі, перетворившись на усну. Крім того, політика коренізації стосовно етнічних меншин допомогла подолати міжетнічні протиріччя та конфлікти, які особливо загострилися на початку 1920-х років у стані економічної кризи селянського суспільства. З іншого боку, усі позитивні зрушення політики коренізації проводилися у напрямку створення комуністичного суспільства, усілякі національні здобутки мали слугувати зручним плацдармом для прищеплення суспільству нових «комуністичних» засад мислення.

Щоденна масована пропаганда досить швидко призвела до того, що у народній свідомості почали затверджуватися нові стандарти мислення, нові

ідеали, звички. Найбільше впливу нової ідеології піддавалися соціально активні громадяни – студенти, вчителі, лікарі, активісти. Саме вони стали носіями нових ідей і, завдяки своєму впливу на оточення, досить швидко їх поширювали.

Таким чином, протягом 1920-х років радянська влада не домоглася повної руйнації етнокультурної основи існування грецької громади, проте нанесла традиційному способу життя ряд не виправних ударів, які призвели до руйнації традиційного світогляду селянина і утворенню ментальної кризи населення. Колективізація та репресії, що супроводжували її, повністю знищили віковий уклад життя грецької меншини і запустили процеси розсіювання та асиміляції громади на теренах соціалістичного суспільства. Значно більші зміни відбулися у сфері матеріального побуту, внаслідок революційних змін у багатьох факторах соціально-економічного життя.

Політика коренізації, яка мала покласти край всім негативним процесам, не завжди ефективно вирішувала питання. Проте, не можна заперечувати і безсумнівно позитивний вплив сукупності цих заходів, оскільки ця політика дозволила національній грецькій культурі оновитися, розірвати процеси занепаду та зберегтися, ставши на шлях модернізації і укріплення етнічної свідомості. Політика коренізації дозволила представникам меншини зберегти пам'ять про своє минуле і етнічну ідентичність, які вже почали стиратися під впливом асиміляції з оточуючим населенням та у повній відірваності від їх культурного центру.

Дуже часто можна зустріти позитивну оцінку діяльності більшовиків на терені культурного життя. Це, наприклад, розвиток народної освіти, боротьба з неписьменністю, покращення галузі охорони здоров'я та мережі культурних закладів національних меншин. Проте, варто не забувати, якого не виправного удару було завдано по духовній ментальності всього населення. Намагаючись швидко виліпити із робітників і селян людину нового, радянського зразка, радянська влада знищувала духовні, сімейні цінності та віковічні етнічні традиції. Культурна поведінка населення не була природнім процесом, а

нав'язувалася правлячим режимом. Таким чином, культурна політика, що проводилася більшовиками була насаджувана штучно, вона призвела до втрати етнічної самобутності, не дивлячись на локальний розвиток національної грецької мови та культури. Певна етнічна самобутність збереглася лише в галузі повсякденного побуту та в деяких сімейних традиціях, а суспільні традиції були майже повністю радянзовані.

Найбільші зміни у середовищі грецьких селян відбулися за часів голодомору. Цей жахливий період став часом корінних трансформацій ментальності та світогляду всіх селянських громад України, зокрема і грецької. Селяни пережили два важких роки, сповнених боротьби за виживання, і за цей час остаточно втратили ті рештки етнічної своєрідності, які їм вдалося пронести крізь попереднє десятиліття. Різні складові культурного життя все більше уніфікувалися, і до кінця 1930-х років, вже були однаковими для більшості населення УРСР. Голод та катастрофа на селі зламали залишки традиційного патріархального укладу у грецьких селян і вимусили їх прилаштуватися до нових радянських правил життя задля того, щоб вижити.

Жахи голоду першої половини 1930-х років майже знищили всі культурні особливості життя грецької меншини. Остаточно ж досягнення політики коренізації були знищені у другій половині 1930-х років, під час хвилі репресій. Так звана «Грецька справа» стала смертельним вироком для грецької культури, яка на той час і так була не в найкращому становищі. Було заарештовано та страчено основну частину політичних лідерів, культурну інтелігенцію грецької меншини. Зрештою і офіційно політика коренізації була згорнута, національні райони ліквідовано, а греки перетворилися на частину потужного соціалістичного механізму, який старанно вибудовувала радянська влада. Суспільство, яке усвідомило, що вижити можна тільки завдяки надлюдській праці та ударництву, повністю почало вторити партійним гаслам і вітати будь-яку урядову ініціативу.

Протягом років радянський тоталітарний режим зумів повністю опанувати масовою свідомістю грецької меншини, як і всіх інших меншин.

Традиційна етнорелігійна громада перестала існувати. Більшовики домоглися свого за допомогою масових репресій, голодомору та створенню атмосфери загального страху. Всередині грецьких родин ще зберігалися культурні та мовні традиції, які передавалися у родині, проте громада, як центр етнокультурного збереження була знищена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет

оп. 2

1.1. Спр. 1903. Матеріали про роботу серед національних меншостей (постанови, протоколи, доповідні записки, листування), березень 1924 року – квітень 1925 року, 235 арк.

оп. 6.

1.2. Спр. 1095. Матеріали про підготовку кваліфікованих жіночих кадрів для сільського господарства, стан жіночої праці та побуту в радгоспах (постанови, обіжники, протоколи, стенограми нарад, доповідні записки), 24 листопада 1930 р. – 14 серпня 1931 р., 107 арк.

Ф.5.

оп. 1.

1.3. Спр. 1832. Матеріали про діяльність підвідділу нацменшин Одеського губвиконкому. 91 арк.

Ф.342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР

оп. 2.

1.4. Спр. 172. Звіти про діяльність окрвідділів охорони здоров'я Одеської губернії, 8 січня – 31 грудня 1924 р., 352 арк.

1.5. Спр. 1183. Листування про медичне обслуговування національних меншостей на Україні, 30 листопада 1925 р. – 4 січня 1926 р., 140 арк.

Ф. 413. Центральна комісія національних меншин**оп. 1**

- 1.6. Спр. 20. Документи про роботу Одеського губвиконкому серед національних меншостей / протоколи, відомості, листування, доповідні записки/. 31 грудня 1924 р. – 4 липня 1925 р., 165 арк.
- 1.7. Спр. 22. Відомості Одеського губвиконкому про національний склад профспілок робітників деревообробної, текстильної, лісової, цукрової, хімічної, металообробної промисловості. 1924 рік. 23 арк.
- 1.8. Спр. 56. Протоколи засідань райвиконкомів про проведення міроприємств по розвитку народного господарства і культосвітньої роботи в грецьких районах. 3 вересня 1925 р. – 22 липня 1928 р., 25 арк.
- 1.9. Спр. 65. Протоколи, акти про обстеження стану населених пунктів нацменшостей та проведення культосвітньої роботи, 22 серпня – 4 грудня 1925 р, 175 арк.
- 1.10. Спр. 77. Документи про роботу бюро національних меншостей у Київському, Вінницькому, Криворізькому, Черкаському, Харківському, Одеському округах /звіти, протоколи, списки, плани/. 24 листопада 1925 р. – 19 жовтня 1926 р. 236 арк.
- 1.11. Спр. 81. Документи про роботу бюро національних меншостей Маріупольського окрвиконкому /протоколи, плани, доповідь, звіти/. 18 липня 1925 р. – 12 грудня 1926 р. 81 арк.
- 1.12. Спр. 100. Документи про результати обстеження окрбюро національних меншостей грецького населення / протоколи, резолюції, звіт/. 1925 рік. 90 арк.
- 1.13. Спр. 105. Постанови, витяги з протоколів ВУЦВК і РНК УСРР, АФК про заходи забезпечення рівності національних мов, відпуск коштів на видання юридичної літератури на мовах національних меншостей і ін.[1926], 48 арк.

- 1.14. Спр. 122. Документи про обстеження Маріупольського округу. 75 арк.
- 1.15. Спр. 145. Постанови ВУЦВК та РНК УСРР про обслідування грецького населення, організацію міжокружних курсів секретарів національних Рад, виділення національних районів, бюджетні комісії окружних виконавчих комітетів. 5 січня – 9 серпня 1926 року. 186 арк.
- 1.16. Спр. 190. Документи про роботу серед національних меншостей Маріупільського окрвиконкому. [1926], 96 арк.
- 1.17. Спр. 232. Акти, висновки про результати перевірки роботи грецьких національних сільрад. 28 жовтня 1926 р. – 6 січня 1927 р. 100 арк.
- 1.18. Спр. 250. Матеріали до Всеукраїнської наради робітників грецьких та німецьких національних адміністративно-територіальних одиниць/ тези, доповіді, протоколи, листування/ 28 грудня 1927 р. – 3 серпня 1928 р. 67 арк.
- 1.19. Спр. 283. Документи про роботу Маріупольського окрбюро національних меншостей серед грецького та єврейського населення /протоколи, плани, листування, історична довідка/ 1 листопада 1927 р. – 20 липня 1928 р. 62 арк.
- 1.20. Спр. 284. Підсумки перевиборів в національні сільради по Маріупольському округу в 1926 – 1927 р. 59 арк.
- 1.21. Спр. 322. Документи обстеження грецьких сільрад Мангушського та Сартанського районів. / 16 грудня 1927 року. 100 арк.
- 1.22. Спр. 351. Документи про обстеження стану грецьких сільрад /звіт, витяг з резолюції/ та листування з видавництвами, товариством «Геть неписемність», Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства про видання кооперативної літератури мовами національних меншостей, створення шкіл, покращення матеріального становища. / 1 жовтня 1927 р. – 21 вересня 1928 р. 151 арк.

- 1.23. Спр. 382. Документи про культосвітню роботу серед грецького населення / витяги з протоколів, тези доповідей, резолюції, план. / 1928 р. 53 арк.
- 1.24. Спр. 383. Документи про введення нового тюрко-татарського алфавіту серед тюрко-татарських національних меншостей / витяги з протоколів, звіт, листування. / 14 вересня 1928 р. – 3 листопада 1929 р. 48 арк.
- 1.25. Спр. 384. Листування про організацію виставки досягнень розвитку національних меншостей в УСРР; план виставки та опис експонатів з характеристикою грецького населення. / 1928 р. 14 арк.
- 1.26. Спр. 399. Звіти про роботу окрбюро національних меншостей за 1928 р., 210 арк.
- 1.27. Спр. 420. Витяги з протоколів ВУЦВК, Центральної адміністративно-територіальної комісії, резолюції та листування з окрвиконкомаами про стан грецьких національних районів, заходи по забезпеченню рівноправності мов. / 3 травня 1928 р. – 7 червня 1929 р. 55 арк.
- 1.28. Спр. 424. Листування з ВУЦВК про роботу серед жінок, переселення національних меншостей. Постанова ВУЦВК про проведення протягом 1928/1929 рр. заходів, присвячених дню 8 березня. / 10 жовтня 1928 р. – 26 червня 1929 р. 19 арк.
- 1.29. Спр. 425. Документи про медичне обслуговування національних меншостей / протоколи, відомості, листування. / 15 червня – 20 листопада 1928 р. 176 арк.
- 1.30. Спр. 426. Документи про медично-санітарне обслуговування національних меншостей / тези доповіді, план, витяги з протоколів. / 23 лютого – 14 вересня 1928 р. 26 арк.
- 1.31. Спр. 444. Матеріали першої міжокружної наради по роботі серед греків Маріупольського та Сталінського округів. / 1929 р. 100 арк.

- 1.32. Спр. 445. Звіти про роботу серед національних меншостей райвиконкомів та окрбюро національних меншостей за 1927/1928 рр. і 1928/1929 рр. / 1929 р. 125 арк.
- 1.33. Спр. 456. Документи про стан колективізації серед національних меншостей / протоколи, відомості, листування списки, таблиці. / 15 березня – 22 листопада 1929 р. 116 арк.
- 1.34. Спр. 458. Протоколи засідань райвиконкомів та листування з Наркомздоров'я, Наркомпраці, Наркомюстом про роботу промкооперації серед нацменшостей, підготовку педагогічних кадрів для національних меншостей, 14 липня 1929 р. – 24 листопада 1930 р., 68 арк.
- 1.35. Спр. 463. Акти, відомості, висновки обстеження економічного, політичного і культурного рівня грецьких національних районів. / 1929 р. 100 арк.
- 1.36. Спр. 469. Висновки про хід та результати передвиборної кампанії до грецьких сільрад на Україні в 1928-1929 рр. / 1929 р. 101 арк.
- 1.37. Спр. 489. Листування з Наркомосом УСРР, Наркомземом УСРР, ВРНГ, ВУФКУ, окрвиконкомами про підготовку кадрів для роботи серед національних меншостей. / 12 січня – 30 листопада 1930р. 140 арк.
- 1.38. Спр. 490. Довідка ЦК нацменшостей при ВУЦВК про радянське будівництво серед нацменшостей, 1930 р., 53 арк.
- 1.39. Спр. 492. Листування з Наркомосом УСРР, Наркомфіном УСРР, окрвиконкомами про стан учбових та культосвітніх установ в районах, де проживають національні меншості. / 31 січня – 11 грудня 1930 р. 89 арк.
- 1.40. Спр. 495. Листування з Центрвидавком, юридичним видавництвом, Наркомпраці УСРР, окрвиконкомами про видання літератури мовами національних меншостей. / 21 січня – 30 грудня 1930 р. 58 арк.
- 1.41. Спр. 499. Листування з райвиконкомами про хід колективізації в національних районах. / 31 січня – 25 листопада 1930 р. 22 арк.
- 1.42. Спр. 538. Протоколи засідань Сартанського, Великоянісольського райвиконкомів. Копії. / 16 лютого – 31 грудня 1931 року. 178 арк.

- 1.43. Спр. 542. Документи про боротьбу з захворюваннями серед національних меншостей (доповіді, резолюції, листування), 1 жовтня 1931 р. – 31 серпня 1932 р., 30 арк.
- 1.44. Спр. 546. Листування з Наркомздорв'я УСРР, райвиконкомаами про обслуговування нацменшостей органами охорони здоров'я, 6 лютого – 22 червня 1931 р., 16 арк.
- 1.45. Спр. 556. Документи про культосвітню роботу та стан політосвітніх установ національних меншостей / протоколи, резолюції, плани, доповідні записки, акти, листування. / 15 січня 1931 р. – 5 січня 1932 р. 285 арк.
- 1.46. Спр. 557. Документи про культосвітню роботу та стан політосвітніх установ національних меншостей / протоколи, резолюції, плани, доповідні записки, акти, листування. / 19 травня – 3 червня 1931 р. 387 арк.
- 1.47. Спр. 558. Документи про культосвітню роботу та стан політосвітніх установ національних меншостей / протоколи, резолюції, плани, доповідні записки, акти, листування. / 27 січня – 13 травня 1931р. 361 арк.
- 1.48. Спр. 561. Документи про результати обстеження національних районів, сільрад / доповідні записки, висновки, акти, відомості. / квітень – серпень 1931 року. 177 арк.
- 1.49. Спр. 562. Документи про видання та розповсюдження літератури мовами національних меншостей / протоколи, доповідні записки, відомості, листування. / 9 січня – 26 листопада 1931 р. 133 арк.
- 1.50. Спр. 598. Документи про результати перевірки роботи Маріупольського округу. 38 арк.

Фонд 1. Центральный комитет коммунистической партии Украины.**оп. 20.**

- 1.51. Спр. 1472. Протоколы заседаний коллегий Агитпропа Запорожского губкома КП(б)У. Отчеты, доклады агитпропотделов губернского и уездных комитетов КП(б)У о состоянии политико-массовой работы, издании газет, работе среди национальных меньшинств, внутриорганизационной работы отделов агитации и пропаганды, 10 ноября 1921 г. – 27 декабря 1922 г., 106 арк.
- 1.52. Спр. 1519. Циркулярные письма, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о работе среди национальных меньшинств; выписки из протоколов политбюро, оргбюро ЦК КП(б)У, заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У о создании нацсекций при партийных и советских органах, формах и методах работы. 4 января – 15 декабря 1922 г., 117 арк.
- 1.53. Спр. 1521. Переписка с ЦК РКП(б), партийными, советскими, профсоюзными, культурно-просветительскими и др. организациями и учреждениями о работе среди нацменьшинств и др. вопросам. Мандаты, удостоверения, справки, выданные подотделом нацменьшинств Агитпропа ЦК КП(б)У, 4 января – 29 декабря 1922 г., 217 арк.
- 1.54. Спр. 1522. Протоколы заседаний, совещаний подотделов и секций национальных меньшинств губкомов КП(б)У. Отчеты и доклады, письма подотделов и секций нацменьшинств о проведенной работе. 1 января – 29 декабря 1922 г., 95 арк.
- 1.55. Спр. 1568. Протоколы заседаний коллегии женотдела Одесского губкома КП(б)У, губернских и общегородских собраний работниц и крестьянок, совещаний уездных женорганизаторов: планы, отчеты, сводки, циркуляры, женотдела губкома партии о работе среди женщин, 1 декабря 1921 г. – 30 декабря 1922 г., 231 арк.
- 1.56. Спр. 1771. Планы работы, отчеты, доклады Агитпропа ЦК КП(б)У о работе отдела и подотделов Агитпропа за период с декабря 1922 г. по март 1924 г., деятельности среди национальных меньшинств, работе на

селе, состоянии советско-партийных школ, проверке приема в высшие учебные заведения и рабфаки и др. вопросам. Отчет Всеукраинского совета пролеткульта, 24 января – 24 декабря 1923 г., 208 арк.

- 1.57. Спр. 1779. Отчеты Главполитпросвета УССР о политико-просветительной работе, деятельности Государственного издательства Украины, Всеукраинского управления Селянскими Будынками, Всеукраинского фото-кино управления, совета национальных меньшинств и др. вопросам. Заключение ревизионной комиссии Народного комиссариата просвещения УССР по обследованию Всеукраинского фото-кино управления, 2 января – 9 октября 1923 г., 93 арк.
- 1.58. Спр. 1842. Протоколы, выписки из протоколов совещаний, заседаний всеукраинской антирелигиозной Комиссии при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У, антирелигиозного семинара при Центральном партийном клубе, Устав общества распространения научных знаний среди рабочих и крестьян, 5 января – 5 ноября 1924 г., 54 арк.
- 1.59. Спр. 1845. Протоколы совещаний, заседаний комиссий по антирелигиозной пропаганде при агитационно-пропагандистских отделах Волынского и Одесского губкома партии. Отчет агитационно-пропагандистского отдела Донецкого губкома партии в ЦК КП(б)у о состоянии антирелигиозной работы. Циркуляры агитационно-пропагандистских отделов Киевского и Полтавского губернских партийных комитетов об усилении антирелигиозной работы, 29 февраля – 20 декабря 1924 г., 49 арк.
- 1.60. Спр. 5128. Отчет Сартанской районной партийной организации о работе за период с 1 октября 1930 г. по 1 июля 1931 г. на райпартконференции. Протоколы пленумов, заседаний бюро райкома КП(б)У, районных партийных собраний. 1 января – 24 декабря 1931 г., 185 арк.

- 1.61. Спр. 5167. Протоколы заседаний бюро Старо-Керменчицкого райкома КП(б)У, районного партийного собрания. 2 января 1931 – 26 мая 1931 года. 67 арк.
- 1.62. Спр. 6161. Протоколы пленумов, заседаний бюро, информационные письма, сводки Старо-Каранского, Старо-Керменчикского, Старо-Салтыковского, Тальновского, Тарашанского, Телегуло-Березанского, Теплицкого, Терпeneвского, Токмакского, Томашпольского, Троицкого, Тростянецкого, Трояновского райкомов КП(б)У. 2 января 1932 – 31 декабря 1932. 181 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

- 2.63. Відчит про діяльність Одеського державного історико-археологічного музею за 1927 та 1928 рр. Одеса. Видання одеського державного історико-археологічного музею. 1929 р. 23 с.
- 2.64. Всесоюзний перепис людності 1926 року: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Лівобережжя. Відділ 1. Національність, рідна мова, вік, письменність. ЦСУ СРСР, відділ перепису. М., 1928 р. 472 с.
- 2.65. Всесоюзний перепис населення 17 грудня 1926 року. Попередні підсумки. ЦСУ СРСР. М., 1927 р.
- 2.66. Всесоюзний перепис населення 1939 року: (Сб. матеріалів). Харків, 1938 р. 225 с.
- 2.67. Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. М.; Харьков, Минск, 1930 р.
- 2.68. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: документи, матеріали, карти / упоряд.: М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томозов та ін. Київ: Либідь, 2000. 448 с.

- 2.69. Греки. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд. М.І. Панчук та ін. Київ, 1996. С. 90-94.
- 2.70. Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. Ніжин, 2000. Вип.1. 68 с.
- 2.71. Греки в Ніжині: Збірник статей і матеріалів. Київ, 2001. Вип.2. 262 с.
- 2.72. Етнічні спільноти України: довідник. Київ: Фенікс, 2001. 251 с.
- 2.73. Етносоціологія: терміни та поняття / В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко та ін. Київ: Фенікс, 2003. 280 с.
- 2.74. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах / Відп. ред. П. С. Сохань. Київ, 1997. Вип.1. 167 с.
- 2.75. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губ. январь-февраль 1923. Т. IV: Итоги демографической переписи Донбасса. Харьков: Издательство Донецкого губстатбюро, 1923.
- 2.76. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 1992. 736 с.
- 2.77. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1976. 1007 с.
- 2.78. Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Київ: Держкомстат України, 2003. 245 с.
- 2.79. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. К.: Вища школа, 1997. 4.1. 583 с.
- 2.80. Документы по истории Мариупольских греков в фондах мариупольского краеведческого музея. *Україна – Греція. Архівна та*

книжкова спадщина греків України. Науковий збірник. Київ, Інститут історії України НАНУ, 1999.

- 2.81. Статистика України. Серія 1: Демографія / Центральне статистичне управління УРСР, Державна планова комісія УСРР. – Харків: Господарство України, 1928. – Т.5. Вип. 2: Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. (№ 124). 210 с.

3. Архівна періодика

- 3.82. Абрамович М. Жилищный вопрос в греческом селе (с. Мало-Янисоль). *Профилактическая медицина*. Харьков, 1925. № 11.
- 3.83. Афанасиди Р. О жизни греческой диаспоры города Киева. *Омония*, 1998. № 41.
- 3.84. Ашла А. Искусство греков Приазовья. *Международная жизнь*. 1983. № 9. С. 21.
- 3.85. Безбожник. Номери журналу за 1926 рік. № 1-4. 1926.
- 3.86. Бобрович Н. О работе админорганов среди национальных меньшинств. *Админ. Вестник*, 1930. № 2.
- 3.87. Булгаков А. Населення Радянської України (До підсумків Всесоюзного перепису населення 1939 р.). *Червоний кордон*. 6.06.1939 р.
- 3.88. Буценко А. Господарське й культурне будівництво серед нацменшостей УСРР. *Радянська Україна*, 1928. № 10/11. С. 28-34.
- 3.89. Буценко А. Національні меншості України. *Більшовик України*, 1928. № 12. С. 67-73.
- 3.90. Гітлянський А. С. Попередні підсумки виборів до національних рад на Україні. *Вісті ВУЦВК*. 15.12.1934.
- 3.91. Експедиція ВУНАС для дослідження мови маріупольських греків. *Східний світ*. Харків, 1928. № 5. С. 258-260.

- 3.92. Еллінізація грецьких шкіл. *Приазовський пролетарій*, 1928. 21 вересня (№ 220). С. 4.
- 3.93. Етнографічна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки / Ред. та вид. НКВС УСРР; Геогр. номенклатуру переглянув А.Кримський. Київ, 1925.
- 3.94. Коваленко І. П. Музеї краєвчення в Донбасі. *Просвещение Донбасса*. 1923. №5. С.90-99.
- 3.95. Концерт грецького театру. *Приазовський пролетарій*, 1937. 4 квітня (№ 85). С. 2.
- 3.96. Костан К. З літературної творчості Маріупольських греків. *Східний світ*, 1928. № 3-4. С. 229-248.
- 3.97. Марченко В. О. Звітує грецька сільрада. *Радянська Україна*, 1935. № 1. С. 75-76.
- 3.98. Положення про Відділ національних меншостей НКВС: постанова ВУЦВК від 25 жовтня 1922 р. *Вісті ВУЦВК*. 17.11.1922. С. 1-12.
- 3.99. Постановление президиума ВУЦВК про административно-территориальный раздел Донецкой губернии, образовании округов и районов 7 марта 1923 года. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины*, 1923. № 18-19. С. 562-566.
- 3.100. Сергиевский М. В. Мариупольские говоры. *Известия АН СССР. Отделение общественных наук*. Ленинград, 1934. С. 533-587.
- 3.101. Соколов И. И. Мариупольские греки. *Труды Института славяноведения АН СССР*. Ленинград, 1932. Т. 1. С. 12-41.
- 3.102. Спірідонов Д. С. Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків. *Східний світ*. Харків, 1930. №17(3). С.171-181.
- 3.103. Татаризація шкіл у греко-татарських селах. *Приазовський пролетарій*. 19.02.1929. № 41. С. 4.
- 3.104. Яли С. Об условиях национального возрождения греческой народности. *Наша правда*. 17.09.1925. № 54.

4. Спогади, мемуари

- 4.105. Голодомори в Україні: Одеська область (1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947). Дослідження, спогади, документи / Колектив авторів та упорядників. Одеса: Астропринт, 2007. 460 с.
- 4.106. Джуха І. Г. «Пишу своїми словами...» Історія репресій проти греків в СРСР. Листи з ГУЛАГу. 1920-1950 гг. Алетейя, 2009. 352 с.
- 4.107. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / Відповідальний редактор: д-р іст. наук Л. Д. Якубова. Київ, 2008. 334 с.
- 4.108. Мазур П. За что, Господи? Мариуполь, 1937 год: «Греческая операция»: собрание очерков / Федерация грецких тов-в Украины. Мариуполь, 2007. 100 с.
- 4.109. Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір / Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константінова. Запоріжжя: «АА Тендем», 2009. 302 с.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, брошури, статті, енциклопедичні видання

- 5.110. Авгітідіс К. Г. Прогресивна грецька еміграція в Одесі (пер. трет. ХІХ ст.). Київ, 1987. 40 с.
- 5.111. Агафонов А. І. Область війська Донського та Приазов'я в дореформений період. Ростов-на-Дону: вид-во Ростовського ун-ту, 1986. 149 с.
- 5.112. Аджавенко Н. К. Некоторые элементы сценического искусства древнегреческого театра в свадебных обрядах греков Приазов'я. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва*. Наукова конференція. Мариуполь, 1999. С. 421-424.
- 5.113. Акріт Н. К. Від діалектів – до новогрецького. *Еліни України*. № 6 (80), червень 2003. С. 5.

- 5.114. Александрович Н. Э. Історія заселення Маріупольського уїзду. Матеріали з історії та культури греків України: Сбірник. / Сост. С. А. Калоеров, Г. Н. Чердакли. Донецьк, 1998. С.54-68.
- 5.115. Аніміца Є. Г., Антонова Л. Г. Малоянісоль: історія, події, долі (1780-2010). Єкатеринбург: Вид-во Урал. дер. екон. ун-ту, 2010. 256 с.
- 5.116. Анохін Г. А., Федоренко Т. А. О деяких проблемах політики коренізації в Донбасі. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція*. Маріуполь, 1999. Т.1. С. 263-266.
- 5.117. Анфертьєв А.Н. Греки. *Брак у народів Центральної и Південно-Східної Європи*. М., 1988. С. 206-229.
- 5.118. Арабаджи С. С. Повсякденне життя грекині Приазов'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Гілея, спецвипуск*. 2009. С. 78-84.
- 5.119. Арабаджи С. С. Публічно-правові актові матеріали Маріупольського грецького суду як інформативні джерела з повсякденного життя греків Північного Приазов'я. *Історичні і політологічні дослідження*, 2014. № 3-4. С. 132-137.
- 5.120. Арабаджи С. С. Традиційні заняття греків Північного Приазов'я та їх вплив на здоров'я чоловіків. *Вісник Маріупольського державного університету: історія, політологія*, 2016. Вип. 15. С. 9-18.
- 5.121. Араджионі М. А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку). Сімферополь: Сімферопольський філіал Національного інституту стратегічних досліджень, 2005. 92 с.
- 5.122. Араджионі М. А. Греки Криму та Приазов'я: історія вивчення та історіографія етнічної історії та культури (80-ті рр. ХVІІІ ст. – 90-ті рр. ХХ ст.). Сімферополь: Амена, 1999. 132 с.
- 5.123. Араджионі М. А. До питання про переселення приазовських греків в Крим. *Донбасс – Приазов'я: проблеми соціального, національного та духовного розвитку*. Маріуполь, 1993. С. 115-117.

- 5.124. Араджионі М. А. До питання про етнолінгвістичну ситуацію в Криму в XVI – XVIII ст. (по матеріалам досліджень говірок приазовських греків). *Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Вип. II. Київ, 1998. С. 70-86.
- 5.125. Араджионі М. А. До історії вивчення етнічної історії і культури греків Північного Приазов'я в 1925-1930 рр. УПС № 11. С. 137-139.
- 5.126. Араджионі М. А. Деякі питання етногенезу та етнічної історії приазовських греків. *Греки в Європейській частині СНД*. М., 1995.
- 5.127. Араджионі М. А. О матеріалах Н. І. Репнікова з етнографії маріупольських греків в фондах Кримського республіканського краєзнавчого музею. *Музеї Криму. Сімферополь, «Таврія»*: 1994. С. 14-25.
- 5.128. Араджионі М. А. Еміграція греків в Україну в XVI – першій третині XIX ст. *Греко-словянське духовна єдність: сб. доп. конф. «Греко-українська культурна єдність: 1000-ліття його формування»*. Донецьк, 30-31 травня 1992 р. С. 61-74.
- 5.129. Аракелян И., Балабанов М. Свята з грецьким колоритом. *Еліни України*, 2005. № 10. С. 2-3.
- 5.130. Багалій В. І. Заселення південної України (Запоріжжя і новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків, 1920. 110 с.
- 5.131. Бакуров К. Д. Побут та звичаї греків Північного Приазов'я (за джерелами XIX ст.). *Етнографічні дослідження Південної України. Тези допов. ювіл. конф. пам'яті Я. П. Новицького (Запоріжжя, 6-8 жовтня, 1992)*. Запоріжжя, 1992. С. 45-46.
- 5.132. Балабанов К. В., Пахоменко С. П. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття. Маріуполь: Новий світ, 2006. 260 с.
- 5.133. Балабанов К. В. Проблеми підготовки кадрів грецької інтелігенції в Маріупольському гуманітарному інституті. *Досвід, труднощі і*

перспективи. Україна-Греція: історія та сучасність. Київ, 1995. С. 32-36.

- 5.134. Балабанов К. В. Роль освіти в духовному відродженні греків Приазов'я: історія, сучасність та перспективи. *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 1993. С. 30-33.
- 5.135. Балабанов К. В. Україна – Греція: з любов'ю у серці: виступи, статті, інтерв'ю, роздуми. Донецьк: Національний союз письменників України, журнал «Донбасс», 2004. 504 с.
- 5.136. Балджи А. Елліни Приазов'я вчора, сьогодні, завтра: Грецький національний рух в Україні очима маріупольського журналіста. Маріуполь, 1995. 218 с.
- 5.137. Баличева І. І. Культурно-просвітницька діяльність в грецьких національних районах Донбасу в 20-ті рр. *Україна – Греція: історія та сучасність: тези міжнар. наук. конф.: (Київ, 20-30 верес. 1993 р.)*. К., 1993. С. 5-8.
- 5.138. Баранова В. Мова та етнічна самоідентичність тюркомовних греків (урумів) Приазов'я. *Тези доповідей, Науково-практична конференція «Історія та мова»*. Д., 2005. С. 468-469.
- 5.139. Баркова З.Ф. Ніжинське грецьке братство: історичні уроки підйому та занепаду. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція*. Маріуполь, 27-29.05.1999. Т. 1. Ч. 1. С. 222.
- 5.140. Бахарев В., Патрича Д. До історії становлення та розвитку клубної справи і музичної художньої творчості трудящих Донбасу в роки Радянської влади (20-70-ті рр.). Київ, 1981. 83 с.
- 5.141. Бацак Н. І. Джерела з історії північноприазовської грецької громади кін. XVIII – поч. XX ст. в архівах та архівних бібліотеках Києва та півдня України. Київ, Інститут НАНУ, 1999. С. 26-36.

- 5.142. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я. (XVIII-XIX ст.): До 220-річчя утворення Маріупольської грецької громади / Редкол.: С. В. Кульчицький (голов. ред.), О. І. Ганжа, О. І. Гуржій, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, В. С. Коваль, М. В. Коваль, І. С. Хміль, Н. А. Шип. К., 1998. 58 с.
- 5.143. Бацак Н. І. Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я. Київ: Інститут історії України, 1999. 173 с.
- 5.144. Белоусова Л. Історія грецької діаспори в матеріалах Державного архіву Одеської області. *Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків на Україні. Науковий збірник*. Київ. Інститут історії України НАНУ, 1999. С. 36-47.
- 5.145. Білан С. О. Трансформація життя українського селянства (1929-1939 рр.). Ніжин: ПП Лисенко, 2014. 456 с.
- 5.146. Білан С. О. Життя та побут українських селян в 30-х роках ХХ століття: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко, 2013. 348 с.
- 5.147. Білецький А. А. Грецькі діалекти південного сходу України та проблема їх мови і писемності. *Вчені записки Ленінградського університету*. 1970. Вип. 73, № 343: Балканська філологія. С. 5-15.
- 5.148. Білецький А. А. Проблеми мови та писемності греків в Україні. *Балканська філологія*. Л., 1974. 121 с.
- 5.149. Білецький А. А. Результати двомовності в говорах румейської мови на Україні (тюркізми румейської мови). *Актуальні питання сучасного мовознавства і лінгвістичного спадку Е. В. Поливанова. Матеріали конференції*. Самарканд, 1964. Т. 1. С. 120-122.
- 5.150. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1998. 45 с.
- 5.151. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди греків Призов'я. *Під одним небом: Фольклор етносів України*. Київ, 1996. С. 69-78.

- 5.152. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1988. 190 с.
- 5.153. Божко Р. П. Маріуполь в системі адміністративно-територіального устрою українських земель (XVIII-XX ст.). *Донбас і Приазов'я: проблеми соціального, національного і духовного розвитку. Тези доп. наук. прак. конф.* Маріуполь, 1993. С. 44-45.
- 5.154. Боенко К. Н., Дингес А. А. Число жителів і розміщення грецьких общин Донецької губернії у 1923 году. *Україна – Греція. Історія та сучасність*. К., 1995. С. 39-40.
- 5.155. Бойко М. К., Воронко О. Г. Компактні поселення греків в Україні за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р. *Україна – Греція: історія та сучасність: тези міжнар. наук. конф.: (Київ, 20-30 верес. 1993 р.)*. К., 1993. С. 41-42.
- 5.156. Богадіца Т. К., Саєнко Р. І. Традиційна народна їжа маріупольських греків: історія і сучасність. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва*, Маріуполь, 27–29 травня 1999 року. Т.1. Ч.1. С. 396-399.
- 5.157. Браун Ф. Маріупольські греки. Санкт-Пет: Жива старина, 1890. Т. 1, вып. 2.
- 5.158. Буров С.Д. Налчаджи И.А. З досвіду роботи культурно-просвітницького об'єднання ім. Ф. Хартахая по відродженню національної самосвідомості греків Приазов'я. *Донбас і Приазов'я: Проблеми соціального, національного і духовного розвитку: Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Маріуполь, 26-27 травня 1993 р.)*. Маріуполь, 1993. С. 146-148.
- 5.159. Бут А. Н. Відродження грецької культури і освіти в Донбасі: досвід, уроки, перспективи. Проблеми грецької культури: Міжнародна науково-практична конференція (Мис Фіолент, Георгіївський монастир, Крим, 15-21 вересня 1996): Матеріали. Сімферополь, 1997. С. 17-19.

- 5.160. Бут А. Н. Національно-культурне відродження греків Донбасу: досвід, уроки та перспективи. *Матеріали вуз. наук. конф. проф.-викладацького складу за підсумками н.-д. роботи: Іст. науки, політологія. (Донецьк, квіт. 1997).* Донецьк, 1997. Кн. 1. С. 165-166.
- 5.161. Бут О. М., Нікольський В. М. Сільське господарство греків Донбасу за переписом 1923 р. (порівняльний аналіз). *Україна – Греція: історія та сучасність: тези міжнар. наук. конф.: (Київ, 20-30 верес. 1993 р.).* К., 1993. С. 28-30.
- 5.162. Буценко А. Радянське будівництво та нацмени на Україні. Харків, 1925.
- 5.163. Василенко М. Чергові задачі перевиборів Рад серед нацменшин. Харків, 1930.
- 5.164. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 364 с.
- 5.165. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с.
- 5.166. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Національна академія наук України, Інститут історії України. Київ: [б. в.], 2003. 516 с.
- 5.167. Верменич Я. В. Андрощук О. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. Київ: Інститут історії України, 2014. 182 с.
- 5.168. Від берегів Азова: Твори грецьких поетів України. К, 1979.
- 5.169. Вінниченко І. І. Греки України: етнодемографічна характеристика. *Україна – Греція: історія та сучасність: тези міжнар. наук. конф.: (Київ, 20-30 верес. 1993 р.).* К., 1993. С.34-36.
- 5.170. Вікозин В.О. Мовні діалекти греків Маріуполя: лінгвістичний аналіз. К.: 1998. 57 с.

- 5.171. Вовк В. П., Яненко В. І. Культурно-просвітницька робота серед національних меншинств України в роки відновлювального періоду (1921 – 1925 рр.). *Питання суспільних наук, 1974. Вип. 19. С. 91-101.*
- 5.172. Войналович О. О. Проблема організації освіти серед грецького населення України в 20-30-х рр. *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної науково-практичної конференції. К., 1995. С. 54-56.*
- 5.173. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30-ті рр. К., 1992.
- 5.174. Волков Р. М. Етнографічні матеріали. Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Одеса. 1925. № 2/3. С. 244-269.
- 5.175. Волониць В. С. До історіографії вивчення історії греків Одеси. Література та культура Полісся. Чернігів: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. Вип. 28. С. 52-57.
- 5.176. Волониць В. С. Грецькі села Приазов'я у перші роки по заснуванню: огляд діловодної документації. *Збірник матеріалів Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність».* Маріуполь, 2009. С. 18-22.
- 5.177. Волошко Е. Грецькі поети України. *Радянське літературознавство. 1965. № 11. С. 37-47.*
- 5.178. Волошин Ю. Питання самоуправління грецьких сільських общин Приазов'я за матеріалами Державного архіву Донецької області. *Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків на Україні. Науковий збірник.* Київ. Інститут історії України НАНУ, 1999. С. 56-59.
- 5.179. Врубель С. А. Проблема літературної мови греків СРСР. Ростов-на-Дону, 1936.
- 5.180. Гайдай М. М. Пісенний фольклор греків Приазов'я. Під одним небом. Фольклор етносів України. Київ: головна спеціалізована редакція мовами національних меншин України, 1996. С. 56-68.

- 5.181. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К.: Інститут історії України НАН України, 2000. № 5. С. 200-215.
- 5.182. Гаркавець О. Н. Про походження та класифікацію урумських говорів Північного Приазов'я. *Радянська тюркологія*. 1981. № 2. С.46-58.
- 5.183. Гаркавець О. Н. Тюркські мови на Україні (Розвиток структури). Київ, 1988.
- 5.184. Гаркавець О. Уруми Надазов'я: Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. Алма-Ата: Укр. культурний центр, 1999. 624 с.
- 5.185. Гаркавець О. Урумський словник. Ін-т сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум», Центр євразійських досліджень «Дешт-І Кипчак». Алмати: Баур, 2000. 632 с.
- 5.186. Гедьо А. В. Переселення греків з Криму в Приазов'я (вигадки і реальність). Нові сторінки в історії Донбасу. Донецьк, 1995. Кн.4. С.8-17.
- 5.187. Гедьо А. В. Архівна спадщина грецьких громад України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 16. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 267-277.
- 5.188. Гедьо. А. В. Греки Північного Приазов'я в історичних та етнологічних студіях 20-30-х рр. ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. Маріуполь, 2011. с. 66-75.
- 5.189. Гедьо А. В. Греки Північного Приазов'я кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.): джерелознавчий аспект. *Вісник Донецького університету* № 2. 2001. С. 153-160.
- 5.190. Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 245 с.
- 5.191. Гедьо А. В. Значення картографічних матеріалів у вивченні історії Північного Приазов'я (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. К., 2001. Вип. 18.

- 5.192. Гедьо А. В. Самоврядування греків Північного Приазов'я. *Матеріали вуз. наук. конф. професор.-виклад. складу за підсумками наук.-дослід. роботи: Іст. науки, політологія. (Донецьк, квітень 1997 р.).* Донецьк, 1997. Кн. 1. С. 69-72.
- 5.193. Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. Дон. нац. ун-т. Донецьк, 2006. 398 с.
- 5.194. Гедьо А. В. Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778 - 1820 рр.). Південна Україна XVIII – XIX століть: Зап. Наук.-дослід. лабораторії історії Південної України. Зап. держ. ун-ту. Запоріжжя, 1996. С. 106-109.
- 5.195. Гедьо А. В., Терентьева Н. О. Формування грецького населення Приазов'я за архівними джерелами. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6.* К.: Інститут історії України НАН України, 2002. С. 182-192.
- 5.196. Гедьо А. В. Християнство як фактор збереження національної самосвідомості греків Криму і Приазов'я. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2002. № 1. С. 173-177.
- 5.197. Глинський А. Б. Національні меншини на Україні. Харків; Київ, 1931.
- 5.198. Голосюк Д. Грецький театр в Маріуполі (1932-1937 рр.). *Сторінки історії. Погляд.* 15-31.08. 1993. С. 11.
- 5.199. Греки Дніпропетровщини: історія і сучасність. Д.: Арт-прес, 2012. 112 с.
- 5.200. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томозов, Л. Яковлева, О. Ясь. К., 2000. 448 с.
- 5.201. Греки у середовищі українців: хроніки існування меншин у радянську добу. Ред. М. Олександров. К.: 2015. С. 102-128.

- 5.202. Греки України: історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції «Греки України: пошук і формування національної культури» (Донецьк, 9-19 лютого 1991 г.). Донецьк, 1991.
- 5.203. Гриневич Л. В. Голод 1928-1929 рр. у радянській Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 435 с.
- 5.204. Грушевський Д. Н., Руденко Н. Г. Жданов: Історико-економічний очерк. Донецьк: Донбас, 1978. 75 с.
- 5.205. Гуменюк В. В. Житлово-побутові умови національних меншин Півдня країни (1920 – 1930-і рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2017. Вип. 1. Ч. 3. С. 160-165.
- 5.206. Гуменюк В. В. Кіно у житті національних меншин українського Причорномор'я (1920-і – початок 1930-х рр.). *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Херсон: Видавничий дім «Гельветика»,* 2017. С. 76-77.
- 5.207. Гуменюк В. В. Повсякденна виробнича діяльність національних меншин сільської місцевості Півдня України (1920 – 1930-і рр.). *Вісник аграрної історії.* 2016. №18. С. 55-64.
- 5.208. Гуменюк В. В. Політичні настрої селянства національних меншин Степової України (друга половина 1920-х рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* 2017. Випуск 123(8). С. 42-44.
- 5.209. Гуменюк В. В. Одяг міжвоєнної доби у повсякденному житті національних меншин Півдня України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* 2017. Випуск 124(9). С. 69-72.
- 5.210. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки. *Вопросы истории.* М., 1991, № 2-3. С. 21-35.
- 5.211. Гусев В. Національні меншини в планах розбудови української держави (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). *Розбудова держави,* 1993. № 12. С. 30.

- 5.212. Гуцало Л. В. Національно-адміністративне районування на Півдні України (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2007. № 5. С. 109-113.
- 5.213. Гуцало Л. О. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні у 20-30-х роках ХХ століття. *Волинські історичні записки*. Житомир: Полісся, 2008. Т. 1. С. 70-78.
- 5.214. Давня історія України: у 2 кн. П. Толочко, С. Крижницький, В. Мурзін та інші. К. 1994. Кн. 1.
- 5.215. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. К., 1993. 59 с.
- 5.216. Данилюк Ю. З. Масові незаконні репресії щодо грецького населення в Україні в другій половині 30-х рр. *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної науково-практичної конференції*. К., 1995. С. 60.
- 5.217. Девіс С. Думка народу в сталінській Росії: терор, пропаганда та інше мислення, 1934-1941. Cambridge University Press, 2010. 243 с.
- 5.218. Демідко О. А. Маріупольський державний грецький театр у культурно-мистецькому просторі Північного Приазов'я. (1932-1937 рр.). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Випуск 20, 2014. Т.1. С. 100-106.
- 5.219. Джола І. Т. Пісенний фольклор греків Маріупольщини: традиції і сучасність. *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної науково-практичної конференції*. К., 1995. С. 140-141.
- 5.220. Джуха І. Одисея маріупольських греків: Очерки історії. Вологда: ЛіС, 1993. 160 с.
- 5.221. Дмитрієнко М.Ф. Греки Одеси та Одещини: сучасне бачення проблеми. Одеса, 2000. С. 124-125.
- 5.222. Дмитрієнко М. Ф. Грецька діаспора в Україні: історична біографія як жанр для з'ясування взаємозв'язків двох народів (Теоретичний

- аспект). *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної науково-практичної конференції*. К., 1993. С. 42-45.
- 5.223. Дмитрієнко М. Ф., Маркова О. Є. Греки в Україні: значення картографічного методу дослідження для з'ясування питань їх розселення, соціально-економічного стану та духовного життя. *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної науково-практичної конференції*. К., 1993. С. 46-50.
- 5.224. Довбиш В. А. Мова та культура старобешівських греків. *Донбас та Приазов'я: Проблеми соціального, національного та духовного розвитку: Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Маріуполь, 26-27 травня 1993 р.)*. Маріуполь, 1993. С. 177-179.
- 5.225. Донбас и Приазов'я: проблеми соціального, національного і духовного розвитку. *Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції*. Маріуполь, 1993. 283 с.
- 5.226. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник. / Упорядник: Ігор Лиман. Київ, 2013. Том 1.
- 5.227. Драч О., Шаматова А. Концепт «нової жінки» в інтерпретації О. Коллонтай. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 22-26.
- 5.228. Енциклопедія етнокультурознавства. / За ред. Ю. Римаренка. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. Ч. I, кн.2. 522 с.
- 5.229. Енциклопедія історії України. Електронний ресурс. К. Наукова думка. 2014. Т.2.
- 5.230. Енциклопедія радянських греків. Скл. и заг. ред. Ф. Х. Кессиди. М., 1994.
- 5.231. Етнічна історія грецької спільноти в Україні. Бібліографічний довідник-показчик. Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 288 с.

- 5.232. Етнічний довідник: у 3 ч. Гол. ред. В. Євтух. Київ: Фенікс, 1997. 111 с.
- 5.233. Етнічні спільноти України: довідник. Київ: Фенікс, 2001. 251 с.
- 5.234. Етносоціологія: терміни та поняття. В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко та ін. Київ: Фенікс, 2003. 280 с.
- 5.235. Єсельчик С. Історія України: становлення модерної нації. К.: Laurus, 2011. 376 с.
- 5.236. Життєопис заслужених греків України (інформаційно-довідковий матеріал) 1778-2008 рр. Ред. і скл. Н.С. Косее. Маріуполь, 2014. 512 с.
- 5.237. Жолоб М. П. Репресії проти віруючих та духовенства національних меншин України: 30-і роки ХХ ст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. К.: Міленіум, 2013. № 4. С. 264-269.
- 5.238. Журба М. А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20-30-рр. ХХ ст.). К.: Нац. пед. ун-т, 2002. 150 с.
- 5.239. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнаціональні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30-рр. ХХ ст.). К., Науковий світ. 2002. 498 с..
- 5.240. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14-15 травня 2010 р.* Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38-44.
- 5.241. Зайковський В. Зайковський Т. Каракаджоли маріупольських греків и балкано-слов'янська традиція. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція.* Маріуполь, 1999. С. 157-158
- 5.242. Захарова Г. М. Життєопис знаменитих греків України. Діло Костянтина Челпана. Маріуполь: ЗАО «Газета «Приазовський робітник», 2001. 100 с.
- 5.243. Захарченко М. В., Морозов А. Г. Побут і дозвілля в українському селі в 20-х роках ХХ ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 129-133.

- 5.244. Зубарь В. М., Сон Н. А. Греки і римляни в Нижньому Подніпров'ї. К., 1996.
- 5.245. Іванова Ю. В. Вплив соціально-економічних умов і етнічних традицій на одяг сільських жителів. РЭ. 1976. №2. С. 45.
- 5.246. Іванова Ю. В. Греки. Народи європейської частини СРСР. М., 1964. Т.2.
- 5.247. Іванова Ю. В. З історії заселення Південної України. Культурно-побутові процеси на півдні України. М., 1979. С. 3-11.
- 5.248. Іванова Ю. В. Особливості формування господарчого комплексу багатонаціонального району Приазов'я. Культурно-побутові процеси на Півдні України. М.: Наука, 1979. С. 74-91.
- 5.249. Іванова Ю. В. Проблеми міжетнічних взаємин в Північному Приазов'ї і Криму: історія і сучасний стан. М.: Інститут етнології і антропології РАН. 1995. 87 с.
- 5.250. Іванова Ю. В. Господарчий побут греків Приазов'я. Підсумки польових робіт експедицій АН СРСР в 1970 р. М.: Наука, 1971. С. 130-139.
- 5.251. Івацький В. І. Вплив політики «елінізації» в УСРР на національну ідентичність греків Українського Північного Приазов'я. *Гілея*. 2009. Спецвипуск. С. 78-84.
- 5.252. Івацький В. І. Греко-татари та греко-елліни: історія ідентифікацій. *Вісник Маріупольського державного університету: історія, політологія*. 2013. Вип. 7-8. С. 63-70.
- 5.253. З історії грецького населення Одеси. *Історичне краєзнавство Одещини*. Вип. 3. Одеса, 1992.
- 5.254. Ісип Є. Формування діаспор балканських народів на півдні України. Українська діаспора. Київ-Чикаго: інтел, 1993. С. 145-157.
- 5.255. Історія міст і сіл УРСР в 26 т. Донецька область. К. 1976. 811 с.
- 5.256. Калмакан І. К. Одеська грецька община: минуле і теперешнє (1795–1996 рр.) Одеса; Афіни Аполлон, 1996. 160 с.

- 5.257. Калоєров С. А. Від Крима до Маріупольського грецького округу (1652–1783). Донецьк: ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2008. 640 с.
- 5.258. Калоєров С. А., Гедьо А. В. Приазовські церкви греків, виведених з Криму. *Проблеми грецької культури: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Мис Фіолент. Георгіївський монастир, Крим, 15-21 вер. 1996 р.* Сімферополь: Кримський Архів, 1997. С. 17-19.
- 5.259. Капінус О. Л. Греки України в історіографії 1950-1980-х рр. *Історичні і політологічні дослідження: Матеріали VII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Історія та сучасність: погляд крізь віки», присвяченої 70-річчю Донецького національного університету.* Донецьк: ДонНУ, 2007. Т.І. №3/4 (33/34). С. 82-88.
- 5.260. Капінус О. Л. Етнічна історія греків Північного Приазов'я в сучасних елліністичних дослідженнях. *Історичні і політологічні дослідження.* Голов. ред. П. В. Добров. Донецьк: Вид-во Дон НУ, 2006. №3/4 (29/30). С. 50-58.
- 5.261. Караманіца Х. А. З минулого маріупольських греків. Донбас, 1961. № 3. С. 115-122.
- 5.262. Картунов О. В. Вступ до етнополітології. К.: Крок, 1999. 300 с.
- 5.263. Каурінкоскі Кіра. Греки Приазов'я: особливості етнокультурної ідентичності. *Діаспори. Незалежний науковий журнал.* №1, 2002. С. 79-105.
- 5.264. Кіор Р. В. Елементи язичництва в звичаях і релігійних баченнях приазовських греків. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція.* Маріуполь, 1999. с. 232-233.
- 5.265. Кирсенко М. В., Терентьева Н. А. З історії культурних зв'язків між Україною і Грецією (XVIII-XIX ст.). Культурні і суспільні зв'язки України з країнами Європи. Київ, 1990. С. 76-77.

- 5.266. Кітромілідіс П. Епоха Просвітництва в Греції (П. Кітромілідіс; пер. с новогрецького М. Грацианського). Спб: Алетея, 2007. 422 с.
- 5.267. Клібанов А. Меннониты. М., Л.: ОГИЗ, *Московський робітник*, 1931. 112 с.
- 5.268. Князева Т. Н. Жанрова і поетична система грецького фольклору Приазов'я. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція*. Маріуполь, 1999. С. 233-234.
- 5.269. Козорог С. Б. Грецькі національні райони на півдні України у 20-30-ті роки: проблема створення та ліквідації. Матеріали збірника. С.193-197.
- 5.270. Колесник В. Ф. Коренізація національних меншин УСРР у 1920-1930-ті рр.: історіографія. Київ: АртЕк, 2015. 171 с.
- 5.271. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 2011. № 982. Вип. 44. С. 8-21.
- 5.272. Константинова В. Н. Міська і сільська ідентичності Приазов'я: устно-історичні дослідження. *Лабіринт. Журнал соціально-гуманітарних досліджень*. 2013. № 5 (вер.-жов.) С. 107-117.
- 5.273. Костан К. З літератури маріупольських греків. Х.: Рух, 1932. 114 с.
- 5.274. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). Одеса: ТОВ Від, 2004. 354 с.
- 5.275. Коцевалов А. С. Деякі дані про науку і літературу в грецьких колоніях Північного побережжя Чорного моря. *Східний світ*, 1928. №5. С. 192-202.
- 5.276. Кривохатський М. Меноніти на Україні. Х.: Видавництво «Пролетарій», 1930. 48 с.
- 5.277. Ксенофонтowa-Петренко О. Сімейні обряди в селі Сартана. Культурно-побутові процеси на Півдні України. М.: Наука, 1979. С. 173-184.

- 5.278. Кузьменко В. Ліквідація національних районів та сілрад в Українській РСР наприкінці 1930-х років: політико-правовий аспект. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 3 (50). С. 66-75.
- 5.279. Кузьминков Л. Н. Грецький «самиздат» на Україні. *Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України: тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, листопад 1998 р.* Київ, 1998. С. 76-80.
- 5.280. Лаврів П. І. Історія південно-східної України. Львів, 1992. 152 с.
- 5.281. Лаврів П. І. Колонізація України і суміжних степів історичний нарис. Київ, 1994. 55 с.
- 5.282. Лаврів Ю. Історія Південно-Східної України. К., 1956.
- 5.283. Лапін В. В. Грецька колонізація Північного Причорномор'я. К., 1966.
- 5.284. Лебедева В. П., Узбек Є. А., Дзюбенко Н. А. Ми є. Ми були. Будем ми. «Грецька операція» НКВД в Харкові». Харків: Тимченко А. Н., 2009. 672 с.
- 5.285. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання. (Повсякденна історія війни: методологічні нотатки). *Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наук. конф., 14-15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010.* с. 11-19.
- 5.286. Лихолобова З. О сталінських репресіях 1937 – 1938 рр. *Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва.* Маріуполь, 1996. С. 70.
- 5.287. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. Київ: Фоліант, 2005. 634 с.
- 5.288. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 12. С. 257-276.

- 5.289. Макарова Л. Серця, віддані Єлладі. Пам'яті грецьких патріотів, меценатів і просвітителів братів Зосимів (А. Морозов, Л. Горлач, С. Эрголавос, Х. Ласкаридис та ін.). Ніжин, 2009 (Серія «Греки в Ніжині»). Вып.V. 128 с.
- 5.290. Магочій П-Р. Ілюстрована історія України. К.:Критика, 2012. 448 с.
- 5.291. Мазараті С. М., Томазов В. В. Греки в Україні: від античності до сучасності. Київ: ДКС Центр, 2018. 149 с.
- 5.292. Маріуполь і його околиці: погляд з ХХІ століття. Авт.кол.: Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко та ін. Маріуполь: Рената, 2006. 354 с.
- 5.293. Маріупольські греки: історія. Л., 1969. 213 с.
- 5.294. Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомор 1932-1933 років в Україні: хроніка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.
- 5.295. Мартинчук І. Етнокультурні процеси в Донбасі в 20-30-ті роки. *Нові сторінки історії Донбасу*. № 26, 2017. С.167-177.
- 5.296. Матеріали I Всесоюзного з'їзду греків, СРСР. м. Геленджик, 29-31 березня, 1991 г. Кримськ, 1991. 84 с.
- 5.297. Матеріали з історії і культури греків України (сост. и ред. С. А. Калорєєва, Г. Н. Чердакли). Донецьк, 1998. 104 с.
- 5.298. Мороз Р. З життя національних меншостей України: греки. *Сучасність: Література, мистецтво, суспільне життя*. 1980. № 12. С. 77-78.
- 5.299. Муратов С. Н. Матеріали по говорам тюркомовних греків (урумів) Донецької області УРСР. Короткі повідомлення інститута народів Азії. Ленінград, 1963. Вып. 72: Мовознавство. С. 178-191.
- 5.300. Муратов С. Н. Матеріали по тюркським говорам греків-урумів. М.: 1990. 38 с.
- 5.301. Мухіна В. В. Родильно-хрестильна обрядовість у приазовських греків. *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної науково-практичної конференції*. К., 1995. 183 с.

- 5.302. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.). Колективна монографія в 2-х частинах. Ч. 1. К., 2010.
- 5.303. Наседкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-30-ті роки ХХ століття). *Український історичний журнал*. 1992. №.6 С. 64-72.
- 5.304. Наулко В.І. Географічне розміщення народів в УРСР. К,1966. 171 с.
- 5.305. Наулко В. І. Греки України: етнічна історія і сучасні етнонаціональні процеси. *Записки історико-філологічного товариства ім. А. А. Білецького*. Київ, 1997. Т. 1. С. 63-66.
- 5.306. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. Київ: Наук. думка, 1965. 136 с.
- 5.307. Наулко В. І. Розвиток міжетнічних зв'язків на Україні. К, 1975. 276 с.
- 5.308. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект [Панчук М. І., Войналович В. А., Галенко О. І. та ін.]; під ред. І. Ф. Кураса. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2000. 358 с.
- 5.309. Нікольський В. Н. Громадяни Греції, репресовані в Донбасі в 1937-1938 рр. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція*. Маріуполь, 1999. с. 71-72.
- 5.310. Нікольський В. Н. «Директива НКВД №50215» (Репресії 30-х рр. як засіб ліквідації громадських традицій греків). *Україна – Греція: історія та сучасність*. К., 1995. С. 92-93.
- 5.311. Нікольський В. Н. Комісія вивчення грецької національності. *Греки України: історія та сучасність: матеріали науково-практичної конференції «Греки України: пошук і формування національної культури»*. (Донецьк, 9-19 лютого 1991 р.). Донецьк, 1991. С. 114-117.
- 5.312. Нікольський В. Н., Сорокіна С. В. Репресії проти греків в 1937-1938 рр. *Правда через роки. Статті, спогади, документи*. Донецьк: Регіон, 1999. Вип. 3. С. 36-42.

- 5.313. Новікова С. В. Особливості розвитку сільського господарства Маріупольського повіту у ХІХ ст. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* Київ, 1999. Вип. 7. С. 39-43.
- 5.314. Обидьонова О. В. Культурне відродження греків Приазов'я в 20-30 ті роки ХХ століття. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція.* Маріуполь, 1999. С. 427-430.
- 5.315. Павлухіна В. Ф. Греки Приазов'я в експозиціях Маріупольського краєзнавчого музею 20-х років. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція.* Маріуполь, 1999. С. 243-245.
- 5.316. Папуш І. А. Історія і творчість греків Приазов'я (1778-2004): книга-альбом. Маріуполь: ЗАО «Газета Приазовський робітник», 2005. 337 с.
- 5.317. Папуш І. А. Сартана: минуле і теперішнє (вигляд через роки) 1778 – 2000 рр. Маріуполь: ЗАО Газета «Приазовський робітник», 2002. 328 с.
- 5.318. Папуш І. А. Творча діяльність греків Приазов'я. Кінець ХІХ-ХХ ст. Енциклопедичний довідник. Маріуполь: Газета «Приазовський робітник», 2000. 160 с.
- 5.319. Парадісополус С. Комерційна діяльність греків Одеси в ХІХ ст. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція.* Маріуполь, 1999.
- 5.320. Патрикац П., Топалова Н. Елада Донбасу и Приазов'я. Таганрог, 2007. 280 с.
- 5.321. Патриляк Б. К. Селянський опір колективізаційним заходам радянської влади в УСРР у 1931-1932 рр. *Гілея. Наук. вісник: зб. наук. праць. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН.* К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 52. С. 29-36
- 5.322. Піневич П. Історико-етнографічний очерк населення Маріупольського округу. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького.* К., 2006. Вип. ІV. Кн. 2. С. 93.

- 5.323. Плахотнюк С. С. Історичні аспекти дослідження культури українського села (20-30 рр. ХХ ст.). Вінниця: ТОВ «Видавництво-друкарня Діло», 2013. 140 с.
- 5.324. Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. XVII-XIX ст. К., 2001.
- 5.325. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. К.: Генеза, 2003. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). В. А. Греченко, Л. В. Гриневич, С. А. Кокін, С. В. Кульчицький та ін. 2003. 448 с.
- 5.326. Політичні, суспільні і культурні зв'язки народів СРСР і Греції (XIX-XX ст.). *Балканські дослідження*. Випуск 11. М., 1989.
- 5.327. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Півд. України в середині XVIII ст. (1734-1775 рр.). Мюнхен, 1960. 197 с.
- 5.328. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: в 2-х томах. К. 1993.
- 5.329. Пономарьова І. С. Відображення етнокультури греків Приазов'я в колекції Маріупольського краєзнавчого музею. *Етнічна історія народів Європи*, 2003. Вип. 15. С.63-66.
- 5.330. Пономарьова І. С. Вплив етнічних процесів на урумську мову греків Приазов'я. *Круглий стіл: Тюркомовні народи України (мови та культури татар, гагаузів, урумів, караїмів і кримчаків)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. С. 37-41.
- 5.331. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХІ ст.): Історико-етнографічне дослідження. Київ: Реферат, 2006. 300 с.
- 5.332. Пономарьова І. С. Етнодемографічна та етносоціальна характеристика греків Приазов'я (на прикладі дослідження погосподарських книг с. Мангуш 1947-49 рр.). *Схід*. 2005. № 1. С. 15-22.
- 5.333. Пономарьова І. С., Сорока Т. І. До проблеми етнічної історії маріупольських греків. *Донбас і Приазов'я: Проблеми соціального, національного і духовного розвитку*. Маріуполь, 1993. С. 126-132.

- 5.334. Пономарьова І. С. Мова греків Приазов'я у зв'язку з проблемами їхнього етногенезу. *Університет*. 2006. № 6 (14). С. 45-53.
- 5.335. Пономарьова І. С., Сорока Т. І. Традиції весільної обрядовості греків Приазов'я. *Греки України: історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції «Греки України: пошук і формування національної культури», 9-19 лютого 1991 р.* Донецьк: Респ. товариство греків України 1991. С. 181-184.
- 5.336. Пономарьова І. С. Етнічна ідентичність греків українського Приазов'я. *Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва: зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 27-29 трав. 1999 р.* Маріуполь, 1999. Т. 1, ч. 2. С. 89-97.
- 5.337. Пономарів О. Д. Лексика грецького походження в українській мові. *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези доповідей на міжнародній науковій конференції.* К.. 1993. С.117-120.
- 5.338. Проблеми грецької культури. *Матеріали міжнародної наук.-практ. конференції.* Сімферополь, 1997. 161 с.
- 5.339. Проценко А. Роки, спектаклі, трагедія. З історії 1-го Державного грецького робітничо-селянського театру в Маріуполі. Маріуполь, Маріупільське товариство греків, 1999. 70 с.
- 5.340. Пряхин Ю. Д. Грецька національна освіта в Україні: до питання її історії, традицій і концепції відродження. *Відродження, 1993. № 7.* С. 6-8.
- 5.341. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. К.: Плюс, 2000. 446 с.
- 5.342. Республіканське товариство греків України: (устав, програма). Донецьк, 1990. 25 с.
- 5.343. Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід К.: Інститут історії України, 2014. 406 с.

- 5.344. Сапицька О. М. Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі 1928-1932 рр.). *Гілея: Збірник наукових праць. Українська АН*. К., 2006. Вип. 6. С. 84-94.
- 5.345. Сергієвський М. В. Маріупольські грецькі говірки: досвід короткої характеристики. *Вісті АН СРСР: відділення суспільних наук, 1934*. Т.7. С. 533-587.
- 5.346. Скржинська М. В. Давньогрецький фольклор і література про північне Причорномор'я. К., 1992.
- 5.347. Слюсаренко О. О., Терентьева Н. О. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: Історичні традиції та сьогодення. К: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія». 2005. 384 с.
- 5.348. Соколов І. І. Маріупольські греки. Праці інститута слов'янознавства АН СРСР. Л., 1932. Т. 1. С. 297-321.
- 5.349. Соколов І. І. Про мову греків Маріупольського і Сталінського округів. *Праці науково-дослідницького інститута мовної культури ЛДУ. Мова і література. Л., 1930*. Т. 6. С. 49-67.
- 5.350. Соколов І. І. Про визначення національності греків. *Революція і національності*. 1936. № 8. С. 68-75.
- 5.351. Стасюк О. Харчування та замітники їжі українського селянства на поч. 30-х років ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2006. Вип. 21. С. 97-102.
- 5.352. Темір С. К. Нариси про історію села Старомлинівка. Маріуполь: Федерація грецьких спільнот України, 2007. 117 с.
- 5.353. Тенишев Е. Р. Говір урумів села Прасков'євка. *Радянська тюркологія*. 1973. № 1. С. 79-96.
- 5.354. Терентьева Н. А. Благодійницька діяльність грецького генерального консула в Одесі Івана Вучіни. *Україна – Греція. Архівна та книжкова спадщина греків України. Науковий збірник*. Київ, Інститут історії України НАНУ, 1999. С. 137-140.

- 5.355. Терентьева Н. А. Греки в Україні: економічна і культурно-просвітницька діяльність (XVII-XX ст.). Київ: Аквілон-Пресс, 1999. 351 с.
- 5.356. Терентьева Н. А. Греки в Україні: суспільне, економічне і культурне життя. К., Інститут історії України НАНУ, 1999.
- 5.357. Терентьева Н. А. Греко-радянські взаємозв'язки: економіка, наука, культура. 1924-1991 рр. К., 1993. 124 с.
- 5.358. Терентьева Н. О. З історії торгово-економічних зв'язків України і Греції. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 2. 1992. С. 11-15.
- 5.359. Терентьева Н. О., Чирко Б. В. Українська Еллада: іст. нарис. *Відродження*. 1994. № 4. С. 69-78.
- 5.360. Терентьева Н. А. Радянсько-грецькі зв'язки в області культури. Політичні, суспільні і культурні зв'язки народів СРСР і Греції. *Балканські дослідження*. М., 1989. Вип.11. С.215-225.
- 5.361. Терентьева Н., Чернухін Є. Греки України: джерелознавчий аспект. *Україна – Греція. Архівна та книжкова спадщина греків України. Науковий збірник*. Київ. Інститут історії України НАНУ, 1999. С. 3-11.
- 5.362. Токій Н. Н., Лях Р. Д., Лиганова Л. А. Прізвища, побут і житло греків України. *Греки України: історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції «Греки України: пошук і формування національної культури», 9-19 лютого 1991 р.* Донецьк: Респ. спільнота греків України, 1991. С. 158-172.
- 5.363. Томазов В., Ясь А. Грецькі сторінки української історії: популярне викладення. К.: Либідь, 2009. 224 с.
- 5.364. Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків на Україні. Науковий збірник. Київ. Інститут історії України НАНУ, 1999.
- 5.365. Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнародної науково-практичної конференції. Маріуполь, 1996. 420 с.

- 5.366. Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної науково-практичної конференції. К.,1993. 180 с.
- 5.367. Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної науково-практичної конференції. К.,1995. 183 с.
- 5.368. Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. Наукова конференція. Маріуполь, 1999.
- 5.369. Улунян А. А. Греки СРСР в міжвоєнний період. Матер. к VI Міжн. конгресу по вивченню країн Південно-Східної Європи. М., 1989.
- 5.370. Усна історія Степової України. Запоріжжя: А. А. Тандем, 2009.
- 5.371. Фенотов П. Як ми виростили за 10 років. Село Нова-Каракуба, Старо-Керменчицького району. *Наша правда*. 1927, 19 жовтня.
- 5.372. Фіцпатрик Ш. Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-ті роки: село. М., 2001. 422 с.
- 5.373. Хаджинов Е. З історії фольклору Південного Донбасу. *Народна творчість та етнографія*. 1976. № 3. С. 102-105.
- 5.374. Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). Нарис 2. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані. Греки в Ніжині. К: Знання України, 2001. С. 51-68.
- 5.375. Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). Записки ВУАН. Історико-філологічний відділ. 1929. Кн. 24. С.120-136.
- 5.376. Хартахай Ф.А. Сбірник творів [авт. вступ. ст. і сост. С. А. Калоєров]. Донецьк: Юго-Восток, 2004. 435 с.
- 5.377. Хорош І. А. Обрядові пісні (колядки) в фольклорі греків Приазов'я. *Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної науково-практичної конференції*. К.,1995.
- 5.378. Чернишова Т. М. Етимологічні спостереження в галузі урзуф-ялтинської говірки приазовського діалекту новогрецької мови. *Науковий щорічник Київського державного уні-ту за 1957 рік*. К., 1958. с.154-156.

- 5.379. Чернишова Т. М. Про грецький фольклор на Україні. *Народна творчість та етнографія*. 1960. № 4. С. 97-103.
- 5.380. Чернишова Т. М. Новогрецький говір сіл Приморське (Урзуф) і Ялта, Першотравневого району, Сталінської області: (історія і морфологія дієслів). Київ: вид-во КГУ, 1958. 52 с.
- 5.381. Чернишова Т. М. Тюркські елементи в соціальній сфері лексики грецьких говірок Донеччини. *Мовознавство*. 1975. №4. С.51-55.
- 5.382. Чернухін Є. К. Грецьке Ніжинське братство: Історіографія та джерела. К., 1998.
- 5.383. Чернухін Є. К. Грецькі акти в рукописних збірках ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України. *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. К., 1993. Вип.1. с. 217-238.
- 5.384. Чернухін Є. К. Грецькі рукописи в київських сховищах. *Ukrainica: архівні студії*. Вип.1. Київ, 1997.
- 5.385. Чехович В. Національні меншини в Україні: політико правовий досвід 20-30-х років ХХ століття. *Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник*. К., 1997. С. 312-313.
- 5.386. Чирко Б. В. Розселення та грецькі національно-територіальні одиниці в Україні (20-30-ті роки ХХ століття). *Україна - Греція: історія та сучасність: тези міжнар наукової конференції. (Київ, 29-30 вересня 1993 року)*. К., 1993. С. 65.
- 5.387. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-ті роки. *Український історичний журнал*, 1990, №1. С. 51-64.
- 5.388. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 рр. ХХ ст.). К., 1995. 178 с.
- 5.389. Шевченко В. І. Спроба описати і витлумачити двоє весняних хліборобських свят маріупольських греків. *Етнографічний вісник, 1930*. Кн. 9. С. 111-126.
- 5.390. Широков О. С. Історія грецької мови. М., 1983. 320 с.

- 5.391. Шитюк М. М., Іванова Т. Ю. Національні меншини УРСР в 20-30-ті роки ХХ століття. Миколаїв, 2010. 176 с.
- 5.392. Якубова (Наседкіна) Л. Д. Грецькі національні сільради України у взаємодії національної і соціальної політики. *Греки України: історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції «Греки України: пошук і формування національної культури», 9-19 лютого 1991 р.* Донецьк: Респ. товариство греків України, 1991. С. 118-127.
- 5.393. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006. 506 с.
- 5.394. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження. К., 2006.
- 5.395. Якубова Л. Д. Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-х років) – мовно-культурний аспект. *Записки історико-філологічного товариства А.Бідецького*. Вип.2. Київ, 1998. С. 86-97.
- 5.396. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Інститут історії України, 2014. 109 с.
- 5.397. Якубова Л. Д. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1999. 331 с.
- 5.398. Якубова Л. Д. Матеріали Київського та Донецького державних архівів про історію греків України за часів політики коренізації (1924 – 1933). *Україна – Греція. Архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. збірник*. Київ. Інститут історії України НАНУ, 1999. С. 155-162.
- 5.399. Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) [Ч. 2]. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 83-97.
- 5.400. Якубова Л. Д. Мовна проблема та культурне життя маріупольських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) [Ч. 1]. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 82-130.

- 5.401. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-ті-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація. *Український історичний журнал*. 1998. №6. С.22-36.
- 5.402. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. К.: Інститут історії України, 2011. 339 с.
- 5.403. Якубова Л. Д. Проблеми національно-культурного життя етнічних меншин України 20-30-ті роки: коренізація та денаціоналізація – боротьба історичних тенденцій. *Український історичний журнал*, 1998 №6.
- 5.404. Якубова Л. Д. Процеси маскулінізації та емансипації як віддзеркалення системних перетворень у маріупольській громаді 20-30-х рр. ХХ ст. / Елліністичні студії. Збірка спогадів та наукових праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої. Відп. ред. О.П. Рєєнт; Упорядники: Н.І. Бацак, В.В. Томазов. К.: НАН України, Інститут історії України, 2010. С. 221-247.
- 5.405. Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 456 с.
- 5.406. Якубова Л. Д. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. № 11. С. 370-412.
- 5.407. Ялі С. Греки в УСРР. Харків, 1931. 208 с.
- 5.408. Яруцький Л. Д. Видатні греки-маріупольці. Маріуполь, 1991.
- 5.409. Яруцький Л. Д. Голод 1921-1923 рр в Приазов'ї. *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва*. Наукова конференція. Маріуполь, 1999. С. 288-291.
- 5.410. Яруцький Л. Д. Маріупольська старовина: розповіді краєзнавця. М.: Рад. письменник, 1991. 432 с.

6. Інтернет ресурси

- 6.411. Про створення Маріупольського навчального закладу: URL:<http://bc.tsatu.edu.ua/istoriya-stvorennja-kolledju> (дата звернення: 12.06.2020).
- 6.412. Сайт федерації грецьких общин України: URL: <https://uagreeks.com/> (дата звернення: 13.06.2020).

7. Дисертації та автореферати дисертацій

- 7.413. Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2012. 20 с.
- 7.414. Араджионі М. А. Історіографія етнічної історії і культури греків Північного Приазов'я (80-ті рр. XVIII ст. – 90-ті рр. XX ст.): дис. канд. іст. н.: спец. 07.00.06. СДУ ім. М. В. Фрунзе. Сімферополь, 1995. 248 с.
- 7.415. Архипов В. І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні.: дис. канд. політ. наук. К., 1994
- 7.416. Баранович В. С. Особливості мови греків Приазов'я: дис. канд. іст. наук: 07.00.07. К., 1986. 214 с.
- 7.417. Бацак Н. І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Ін-т історії України НАН України. Київ, 1999. 189 с.
- 7.418. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2004. 16 с.
- 7.419. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Х., 1998. 19 с.
- 7.420. Вовк В. П. Діяльність Комуністичної партії по втягненню трудящих національних меншин України в соціалістичне будівництво

- (1921-1925): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія КПСС». Одесса, 1977. 20 с.
- 7.421. Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII-XIX ст.): дис. к. і. н.: 07.00.01. Дон. нац. ун-т. Донецьк, 2007. 230 с.
- 7.422. Гедьо А. В. Греки Північного Приазов'я (1778-1785 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Дон. держ. ун-т. Донецьк, 1997. 192 с.
- 7.423. Гедьо А. В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII – 1875 р.: джерелознавчий аспект: дис. д-ра іст. наук: 07.00.06. Дон. нац. ун-т. 431 с.
- 7.424. Гуменюк В.В. Повсякденне життя етнічних меншин: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2018. 251 с.
- 7.425. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки XX ст.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2007. 227 с.
- 7.426. Данільєва Ю. Г. Співіснування сільської та міської культур радянської України в контексті повсякденності (20-30-ті роки XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2012. 19 с.
- 7.427. Демура Ю. М. Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (друга половина XVIII – початок XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Дон. нац. ун-т. Донецьк, 2008. 283 с.
- 7.428. Жарікова Ю. В. Румейська фразеологія у її відношеннях з українською та новогрецькою фразеологіями: автореф. дис. кан. філ. наук. 10.02.15. Дон. нац. ун-т. Донецьк, 2013. 20 с.
- 7.429. Журавльова Є. Ф. Фонологічний опис грецької новокаракубської говірки у порівнянні з іншими таврорумейськими говірками і північногрецькими діалектами. Автореф. дис. канд. філол. наук. МГУ, 1982.

- 7.430. Журба М. А. Громадські об'єднання українського села: етнонаціональний та міжнаціональний аспекти діяльності (20-30-ті рр. XX століття): дис. д-ра іст. наук. К., 2002.
- 7.431. Іванова Т. Ю. Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20-30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2009. 20 с.
- 7.432. Івацький В. І. Формування історичної самосвідомості грецької спільноти українського Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI століття): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Маріуполь, 2017. 243 с.
- 7.433. Капінус О. Л. Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми: дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Дон. нац. ун-т. Донецьк, 2008. 224 с.
- 7.434. Луцишин Г. І. Національні меншини у політичному житті України: дис. канд. пол. наук: 23.00.02. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2002. 190 арк.
- 7.435. Мартинчук І. І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншостей Донеччини (20-ті - початок 30-х рр. XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 1998. 16 с.
- 7.436. Міронова І. С. Культура національних меншин Півдня України в 20-30-ті рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук. Миколаїв, 2003.
- 7.437. Наседкіна Л. Д. Соціально-політичне, економічне й культурне життя грецького населення України 20-ті – початок 30-х років: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1993. 17 с.
- 7.438. Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. НАН України; Ін-т історії України. Київ, 2005. 19 с.
- 7.439. Обидьонова О. В. Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2000. 19с.

- 7.440. Орлянський В. С. Національні меншини Півдня України у 20-ті роки: соціально-політичний аспект проблеми: дис. канд. іст. наук: 07.00.02. К., 1992. 242 с.
- 7.441. Подгайко М. К. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70-ті рр. XIX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2006. 205 с.
- 7.442. Пономарьова І. С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: дис. д-ра істор. наук: 07.00.05. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 424 с.
- 7.443. Пономарьова І. С. Етнічна специфіка духовної культури греків українського Приазов'я. Автореферат дис. канд. іст. н. зі спец. 07.00.05. К.1997. 20 с.
- 7.444. Рафальський О. О. Національні меншини України в XX столітті: історіографія: автореф. дис. док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». К., 2001. 45 с.
- 7.445. Філінюк В. А. Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2016. 291 с.
- 7.446. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921 – 1935 рр.): автореф. дис. док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2007. 35 с.